

**T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI
KLASİK ARKEOLOJİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

DİYARBAKIR'IN KENTSEL SİT DOKUSU

**HAZIRLAYAN
Özlem İNCE
G-281618**

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Vecihi Özkaya**

**DİYARBAKIR
2011**

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
TEZ SONUÇ FORMU	iii
ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ	1
BÖLÜM I	
A-ANA HATLARIYLA BÖLGESEL TARİH	4
B-ANA HATLARIYLA KENTSEL TARİH	7
BÖLÜM II: DİYARBAKIR'IN ESKİ KENT DOKUSU	
A-ROMA-BİZANS DÖNEMİ	17
1-Kiliseler	17
a- Mar (Saint)-Thoma Kilisesi	18
b- Meryem Ana Kilisesi - Mar Yakup Kilisesi	18
c- Vaftizci Mar-Yuhanna Kilisesi	19
d- Mar-İstefanos Kilisesi	19
e- Mar-Zu'oro Kilisesi	19
f- Mar-Hanonya Kilisesi	19
g- Saint-George (Kara Papaz) Kilisesi	19
h- Kırklar Kilisesi	19
i- Mar-Kozma Kilisesi	20
j- Mar-Şilo Kilisesi	20
k- Mar-Petyum Kilisesi	20
l- Saint Teodoros Kilisesi	20
m- Surp Giragos Kilisesi	20
2-Diyarbakır Kalesi	21
B-İSLAMİ DÖNEM	25
C-OSMANLILAR DÖNEMİ	26

a-Camiler	26
b-Mescidler	31
c-Hamamlar	35
d-Hanlar	36
e-Medreseler	37
f-Okullar ve Kütüphaneler	39
g-Tekkeler	39
h-Türbeler	40
i-Köprüler	41
j-Kamusal Alanlar ve Kentsel Altyapı	41
k-Kamu Yapıları	44
l-Sivil Mimari Yapılar	46
m-Anıtsal Yapılar	48
D-CUMHURİYET DÖNEMİ	49
1- Kamu Yapıları	51
a-Valilik Binası ve Konağı	51
b-Diyarbakır Halk Eğitim Merkezi	51
c-Diyarbakır Endüstri Meslek Lisesi	51
d-Diyarbakır Nafia Binası-Basın Yayın Merkezi	51
e-Diyarbakır Eğitim Enstitüsü Binası	51
f-Diyarbakır Devlet Malzeme Ofisi Binası	52
g-Diyarbakır Devlet Demir Yolları Lojmanları	52
h-Diyarbakır Sümerbank Yerleşkesi	52
i-Diyarbakır Devlet Su İşleri Yapı Grubu	53
j-Diyarbakır Karayolları Yapı Grubu ve Lojmanları	53
k-Diyarbakır Gar Binası	53
l-Diyarbakır Tarım İl Müdürlüğü	54
2-Müzeler	54
a) Arkeoloji Müzesi	54
b-Atatürk Müzesi	54
3-Sivil Mimari Yapılar	54
a-Konut Yapıları	54

BÖLÜM III KENTSEL KORUMA

A- Ülkesel Ölçekte Koruma Girişimleri	56
I-Avrupa Mimari Miras Yılı Etkileri İle Başlayan Değişim Süreci - Koruma Yasaları	61
II. Diyarbakır Yerelinde Koruma Girişimleri	67
1-Kurumsal - Sivil Düzleminde Koruma Eylemleri	67
2-Suriçi'nin Mekansal Gelişimi ve Planlama Süreci	72
B-Kentsel Arkeolojinin Gelişim Süreci	78

BÖLÜM IV KENTSEL KORUMA UYGULAMALARINDA KALELİ KENTLER DENEYİMİ

A- Lefkoşe (Kıbrıs) İmar Planı / Ağa Han Mimari Ödüle Giden Süreç	84
B- Brugge (Belçika) Kent Merkezi Koruma-Yenileme Projesi	86
C- Heildelberg (Almanya) Kalesi ve Eski Kent Merkezi	88
SONUÇ	91
KAYNAKÇA	95
LEVHA LİSTESİ	100
LEVHALAR	114

ÖZET

Güneydoğu Anadolu bölgesinde yerleşik yaşam, özgün uygarlıklar kuran Hurrilerin; Urfa, Diyarbakır, Mardin, Kerkük bölgelerini yurt edinmeleriyle başlamıştır. Elcezire denilen Fırat ile Dicle nehirleri arasında, verimli tarım topraklarını kullanan ve Yukarı Dicle boylarına yerleşen Hurriler, Diyarbakır ve yakın çevresinde yerleşik yaşama geçen ilk millettir¹.

M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Asurlular, Aramiler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevskoslar, Partlar, Büyük Tigran İdaresi, Romalılar, Sasaniler, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklular, İnalıoğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubiler, Moğollar, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar Diyarbakır'a egemen olmuştur. Kent, önemli yerleşim merkezlerinin kültür ve ideolojik alanlarının kesiştiği ve kimlik oluşturduğu bir tarihi geçmiş üzerinde şekillenmiştir².

Kent surları, Roma döneminde inşa edilmiş ve günümüze kadar her uygarlığın, kitabe, figüratif bezemelerle üzerine eklemeler yaptığı bir kültür mirası olarak anıtsal özelliğini korumuştur/korumaktadır³.

Diyarbakır'ın kentsel tarihi dokusu ve mimari kimliğinin yer aldığı Suriçi bölgesi, halen özgünlüğünü koruyan somut ve soyut dinamikleriyle, varlığını sürdürmektedir. Kentsel sit alanı ilan edilen Suriçi bölgesinde; İçkale ve dışkale olmak üzere tarihi dönemlere ait pek çok mimari yapı ve öğeler bulunmaktadır. Mekansal zenginliğin üzerinde bulunan sosyal doku, geleneksel tarihi çevreyle bütünleşmiş ve Diyarbakır'ın bulunduğu coğrafya itibarıyla tarihi merkez olmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bu çerçevede, güncel koruma olgusu ve yerel yansımaları, Diyarbakır yapı tarihinin, geleceğe doğru aktarılmasında ayrıca bir önem taşımaktadır. Özellikle Suriçi Bölgesine ilişkin geçmiş plan kararlarının ve yürütülen Revizyon Koruma Amaçlı İmar Planının, Diyarbakır'ın tarihini korumada ne tür önlemler aldığı ve müdahaleler geliştirdiği değerlendirilmelidir. Bu kapsamda, benzer hassasiyetlere sahip farklı kaleli kent örneklerine ilişkin uygulamalar, koruma pratiğinin geliştirilmesine önemli katkılar sağlayacağından incelenmiştir. Elde edilen sonuçlarla; teorik bir planlama süreci kapsamında bir modelleme önerisi sunularak plan çalışmalarına ilişkin somut öneriler tartışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Diyarbakır Kent Tarihi ve Kimliği, Suriçi Eski Kent Merkezi, Kaleli Kent Uygulamaları.

1-Tekin 1997, s. 13.

2-Bağcı ve Binici 2005, s. 101, 103.

3-Bağcı ve Binici 2005, s. 104.

ABSTRACT

In Southeastern Anatolia Region, sedentary life has begun with obtaining of Urfa, Diyarbakır, Mardin and Kerkük regions by Hurri Civilization which is considered to create civilization. And, it was also the first nation that led a sedentary life. They settled at the northern road of Dicle and used productive fertile agricultural lands, called Elcezire, between Fırat and Dicle rivers.

As from second half of the 13th century at B.C., Diyarbakır had become under the government of Assyrians, Aramaics, Urartians, Scythians, Meds, Persians, Macedonians, Seleucids, Parthians, Big Tigran Authority, Romans, Sassanians, Byzantines, Emevis, Abbasids, Sons of Sheik, Hamdanis, Mervanis, Seljuks, Sons of Inal, Sons of Nisan, Artuqids, Ayyubids, Mongols, Akkoyunlus, Safavids and Ottomans. The city took form based on a historical background which culture and ideological fields of important settlements both intersected and generated their own identities.

Until today, every civilization has added on their constructional characteristics of the city castle by using tablets and figures. After all, this castle, which was built in Rome period, has protected their monumental property as a cultural heritage.

Suriçi Region, in which architecture identity and urban history of Diyarbakır take place, still protects its originality and subsists with concrete and abstract dynamics of its own. There are two types of architecture structure in Suriçi Region, is declared as protected area, as inner castle and outer castle. Social fabric that is in spatial substance of Suriçi Region has been integrated with traditional historical environment. So, it plays important role in Diyarbakır's becoming historical center in the surrounding region.

Within this scope, it is also important to carry the history created by Diyarbakır to the future generations with its current protection concepts and local reflections. Especially, the effects of the developed interventions and taken precautions by past planning decisions and Reconstruction Plan for Protect put in practice concerning Suriçi Region to preserve the history of Diyarbakır must be evaluated. Applications, related to city examples which have the same sensibility and different castle structures, have been studied because these can make significant contributions on development of protection practices. By the observed results, solid advices are discussed about planning studies by presenting a modeling case in the scope of a theoretical planning process.

Key words: Diyarbakır City History and Its Identity, Suriçi Old City Center, City Applications with Castles.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Jürimiz tarafından Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan:.....

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

Üye:.....

ONAY:

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.....

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Coğrafik avantajlarından ötürü gerek bölge gerekse de kent ölçeğinde her dönem, merkez olma özelliğini koruyan ve geliştiren, pek çok medeniyetin yerleşim bulduğu Diyarbakır, kent dokusuyla geçmişten günümüze önemli tarihi veriler taşıyan bir yerleşim birimidir.

Kent yerleşiminin eski tarihi merkezi olan Suriçi Bölgesi'nin etrafı; Roma döneminde inşa edilen kale surlarıyla çevrili ve içerisinde mimari, sivil özgün dönem yapılarının yer aldığı kentsel sit bölgesi sınırını oluşturmaktadır.

Koruma Mevzuatı kapsamında, Koruma Planlarıyla sahip çıkılmaya çalışılan bu değerler, merkezi ve yerel bir takım yanlış ve eksik uygulamalarla, yeterince korunamamıştır. Öte yandan benzer tarihi silüete sahip ülkelerin gösterdiği hassasiyet ve planlamaya ilişkin örgütlenme biçimi, koruma sistemimizi sorgulamamızı ve kentsel ve mimari değerlerin korunmasına ilişkin yaklaşımlar geliştirmemizi sağlamaktadır. Diyarbakır deneyiminin anlamlı ve özel bir armağanı olan bu tez, kentsel tarihin tazelenmesine ilişkin başlıkları içermektedir. Çalışmam boyunca hoşgörüsünü, katkılarını, emeğini esirgemeyen, ismini anmak istediğim pek çok değerli kişiler bulunmaktadır.

Öncelikle bilgi ve desteklerini eksik etmeyen değerli hocalarım; tez danışmanım Prof. Dr. Vecihi ÖZKAYA, Yrd. Doç. Dr. Gürol BARIN ve Yrd. Doç. Dr. Oya SAN'a, sevgi ve saygılarımla, teşekkürü borç bilirim.

Yapmış olduğum her özverili çalışmada, ilgi ve yardımlarıyla her zaman yanımda olan sevgili aileme, sonsuz minnettarlığımı sunuyorum.

Kurumum Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, İmar ve Şehircilik Daire Başkanlığı birimine, gösterdikleri kolaylıklar ve paylaştıkları bilgi ve belgeler için teşekkürler ediyorum. Diyarbakır Arkeoloji Müze Müdürü Sayın Nevin Soyukaya'ya da değerli bilgilerinden ötürü çok teşekkür etmek istiyorum.

Son olarak tezimin olgunlaşmasında, sabır ve manevi desteklerinden ötürü dostlarıma, arkadaşım Arkeolog Mehdiye Arı'ya ve mesleki hayatıma katkı sağlayan, emeği geçen tüm güzel insanlara yürekten teşekkürler..

GİRİŞ

Anadolu toprakları, tarihöncesi dönemden yakın çağlara kadar her dönemde uygarlık tarihinin önemli bir merkezi olmuş ve çok sayıda kültürü barındırmıştır.

Güneydoğu Anadolu bölgesinin geçirdiği kültürel evre; “ilkler”in ortaya çıkışı ve diğer toplulukları etkilemesi yönüyle, Anadolu uygarlığının oluşumunda ve etkileşiminde önemli bir yere sahiptir.

Beslenme ve teknolojinin biçimlendiği, yaşamı sürdürme becerilerinin öğrenildiği ve sosyal alışkanlıkların kazanıldığı Neolitik dönem; Akdeniz havzasında yaşayan toplulukların birbiriyle bilgi aktarımı yaparak kültürün oluşumuna ve yayılımına öncülük ettiği bir süreçtir.

Yapılan kazılarda elde edilen kalıntı ve buluntulardan yola çıkılarak doğudan batıya doğru yerleşen neolitik topluluklar: Nevali Çori, Hallan Çemi, Çayönü, Göbekli Tepe, Körtik Tepe, Aşıklı Höyük, Hacılar, Çatalhöyük, Yumuktepe, Can Hasan, Süberde, Erbaba Musular, Köşk Höyük, Pınarbaşı, Tepecik-Çiftlik, Ulucak, Aktopraklık, Ilıpınar, Menteşe ve Barçın, Yakın Doğu'nun önemli toplulukları olarak kabul edilmektedir.

Kazı sonuçları değerlendirildiğinde ise; Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yerleşen Neolitik toplulukların gelişiminin, son buzul çağının yarattığı olumsuz koşulların ortadan kalkmasıyla, dünyanın diğer bölgelerinde yaşam süren insan topluluklarının, değişen doğal çevre koşullarına gösterdikleri uyumdan farklı olduğu bilgisi edinilmiştir.

İlk yerleşme düzenine geçişle, avcılığa ve toplayıcılığa dayalı ortaya çıkan yaşam kültürünün, tahıl üretimine ve çiftçiliğe dayalı bir dönüşüme uğraması ve gelişmesi diğer coğrafyalarda da kendini göstermiştir.

Bu değişimin ve gelişimin gözlemlenebildiği katmanlar, Güneydoğu Anadolu Coğrafyası'nda; Batman yakınındaki Hallan Çemi ve Diyarbakır Ergani yakınındaki Çayönü yerleşmesinde görülmüştür. Neolitik kültürün 6000 yıllık gelişiminin tabaka tabaka eksiksiz izlendiği Çayönü kazısı, kuzeyde ortaya çıkan Neolitik çekirdeğin, farklı yönlerini ortaya koymuştur.

Diyarbakır ve çevresinde bulunan Çayönü yerleşim biriminin kronolojisi yaşam becerilerine göre: Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ (M.Ö. 7250-6750), Çayönü Evre II

(Kalkolitik Dönem/5000-4000), Çayönü Evre III. (Tunç Çağları/3999-3000) gibi kültür basamaklarına ayrılarak tanımlanmıştır¹.

Her bir basamak yeni bir gelişime tanıklık etmiş; barınaktan konut yapımına, özel yapılardan tapınak yapımına, madenin kullanımından çanak çömlek yapımına kadar giden süreç, Sümerler'in yazıyı keşfetmeleriyle Tarih Çağında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu çağ, kent sistemlerinin ortaya çıkmasıyla; devletin doğuşu, sosyal katmanlaşma, zanaatkarların uzmanlaşması gibi önemli kentsel gelişmeleri kaydetmiştir².

“Site” denilen şehir devletleri dönemine geçiş ise ege göçleri sonucu yıkılan Hitit Devleti'nin Güneydoğu Anadolu coğrafyasına taşınarak ilk siyasi kuruluşları oluşturmasıyla başlamıştır³. Mezopotamya coğrafyasındaki diğer devletlerle olan ticari ilişkiler (Mısır, Asur, Babil), Asurlu tüccarların Anadolu'ya yazıyı getirmelerini sağlamış, böylelikle Anadolu Kültür Medeniyetleri dönemine (yazılı dönem) girilmiştir.

Mezopotamya coğrafyasındaki bu gelişmelerden etkilenen Diyarbakır'ın, ilk çağlardan itibaren önemli bir merkez olmasında; tarım modelli gelişimi, bölge içindeki ekonomik gücü, Anadolu'da doğu-batı, kuzey-güney kervan yollarının kesiştiği noktada bulunması ve ticari alanda etkin rol oynaması, uygarlıkları ve kentsel yapılanma biçimlerini etkileyerek varlığını devam etmesini sağlamıştır. M.Ö. 3000 yılında kurulan ve kuruluş yeri hiç değişmeyen kent ve yakın çevresi, devamlı yerleşim görmüş ve hakimiyet kuran her uygarlığın: ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal ve dinsel yaşam alışkanlıkları ile sürekli şekillenmiştir⁴.

Özgün tarih ve kültür bilgi birikimlerini, yapıları çevre üzerinden bugüne aktarmaya çalışan Diyarbakır ve Suriçi bölgesi'nin geçmişini, kentsel doku üzerinden yeniden okunması amacıyla kurgulanan bu tez; koruma mevzuatı çerçevesinde yerel koruma pratiklerini, benzer maddi kültür değerlerine sahip ülkeler genelinde değerlendirme olanağı sunmaktadır.

Bu tez kapsamında, kentsel doku; tarihsel nitelikli alanlarda, zaman ve mekan boyutunda oluşan ve kendine özgü olma/özgünlük özelliklerini yansıtan otantizm kavramı kapsamında, kültürel kimlikle özdeşleşen ve malzemedeki, işçilikte, tasarımda,

1 Bağlı ve Binici 2005, s. 103; Can 1991.

2 Bağlı ve Binici 2005, s. 41-42.

3 Bağcı ve Binici 2005, s. 43, 103.

4 Bağcı ve Binici 2005, s. 101.

çevrede otantizm olarak çeşitlendirilen ve oluşturulan yapı ve dokular veya tarihsel süreç içinde tanımına eklenmiş özellikleri yansıtan değerlerden⁵ hareketle tanımlanmış ve Diyarbakır'ın tarihsel birikiminin bu yaklaşım çerçevesinde ele alınması hedeflenmiştir. Çalışma, giriş bölümünden sonra, toplam beş bölüm ve levhalardan oluşmaktadır.

Birinci bölümde, Diyarbakır ve yakın çevresinin dönemler itibariyle, bölge ve kent tarihi anlatılmıştır. Böylelikle; günümüz maddi ve manevi özgün yapısal değerlerin, nasıl bir tarihi atmosfer içinde ve ne tür dinamiklerin etkisi altında oluştuğunun bilgisi aktarılmış olacaktır. İkinci bölümde; tarihsel dönemler itibariyle Diyarbakır yapısal kent kimliğini oluşturan maddi kültür varlıklarının anlatımı ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, ülkesel koruma mevzuatı ve kentsel arkeoloji kavramı üzerinden yerel koruma pratiklerinden bahsedilmiştir. Amaç, yasal, yönetsel ve örgütsel kabullerin, eski kent merkezi Suriçi geleneksel dokuya ilişkin uygulama deneyimlerini test etmektir. Dördüncü bölüm, Diyarbakır Suriçi bölgesiyle benzer tarihi çevre ve yapılara sahip ülkelerin koruma yaklaşımları ve uygulama örnekleri anlatılmaktadır. Böylelikle dördüncü bölüme altlık oluşturan, Diyarbakır'ın eski kent merkezi Suriçi alanıyla karşılaştırmalı, koruma müdahalelerinin anlatımı amaçlanmaktadır. Sonuç olarak adlandırılan son bölüm ise diğer üç bölümün harmanlanmasıyla, Suriçi bölgesine yönelik somut koruma önlemlerinin neler olabileceğine ilişkin düşünsel açılımı sunmayı hedeflemektedir. Bölüm sonunda yer alan levhalar anlatımı görsel olarak zenginleştirme ve anlatımın somutluk kazanması olanağını sunmaktadır.

5 Göksu 1996, s. 38-40.

BÖLÜM I

A-ANA HATLARIYLA BÖLGESEL TARİH

Tarihöncesi dönem; doğa ile mücadele etmeyi öğrenen insanın, yerleşik düzene geçme girişiminde bulunduğu, hayvanları ehlileştirdiği, ihtiyacından fazla besin üretimi gerçekleştirdiği ve depoladığı, ihtiyaç fazlası üretimin güvenliğini sağlamak amacıyla basit anlamda örgütlendiği, yaşam alanını ve yakın çevresini buna uygun dönüştürmeye başladığı (ilk yerleşim birimlerini oluşturduğu) süreci kapsamaktadır⁶.

Bu evrelerden geçen ve özgün yerleşim deneyimleri ile her dönem mekansal önemini koruyan Diyarbakır, ürettiği somut ve soyut değerleriyle, kentleşme sürecine bölge yerleşimlerinden farklı ve ayrıcalıklı bir merkez olarak devam etmiştir. Yukarı Mezopotamya'nın zengin su varlığı ve verimli toprak örtüsüne sahip olan kent, fiziksel karakteri ve coğrafi olanaklarından ötürü; sosyal, kültürel, ekonomik, bilimsel ve sanatsal alandaki ilklerin medeniyeti olmuştur⁷. Diyarbakır'ın kentsel gelişimine, bölgesel tarihi ve özgün maddi, manevi değerleri büyük katkı sağlamıştır. Kentsel gelişimin kurgulanabilmesi için tarihsel kronoloji şu biçimde aktarılabilir:

İlkçağların Orta Paleolitik Dönemi; M.Ö. 25000-10000 yılları arasında, yeryüzü koşullarının yaşam için elverişli olduğu IV. Jeolojik evrede, yaşayan insan topluluklarının Akdeniz kavmi sonucu, Dicle ve Fırat nehirlerini izleyerek Mezopotamya coğrafyasını keşfetmeleriyle başlamıştır. Doğal ortamlarda; orman alanları, göl kenarları ve nehir kıyılarında başlayan yaşam, avcılık ve toplayıcılık gibi beslenme kaynaklarının gerektirdiği ilkel maddi kültür kalıntılarına (çakmak taşların yontulmasıyla biçimlendirilen baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar) form vermiştir⁸.

Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik evrelerden oluşan Paleolitik Çağın, Diyarbakır'daki yaygın kültürü, eldeki kalıntılara göre Orta Paleolitik dönem olarak belirlenmiştir.

Bölgede 1946 yılında yapılan araştırmalar sonucunda; Diyarbakır, Bismil, Silvan, Çermik, Ergani yörelerinde ve Geyik İstasyonu ile Hilar Köyü arasındaki ovada

6 Binici ve Bağlı 2005, s. 101;Beysanoğlu 1998, s. 2.

7 Binici ve Bağlı 2005, s. 101.

8 Beysanoğlu 1998, s. 30.

çakmak taşı aletlere, Ergani’de ise benzer şekilde el aletleri ve bir açık hava yerleşmesine rastlanılmıştır⁹.

Özellikle Diyarbakır’ın Ergani İlçesi’nin Hilar Köyü’nde, doğal kaya kalıntıları yontularak yapılan mezar odaları ve hayvan barınakları, mezar odalarını süslemek için Roma üslubunda yapılan dış cephe kabartmaları ve figürler, bu bölgenin; Üst Paleolitik döneme, Neolitik ve İlk Tunç Çağına ait izler taşıdığı ve Demir Çağından itibaren Bizans ve Roma çağlarına kadar sürekli bir yerleşim gördüğü bilgisini vermiştir¹⁰.

Korunaklı/kapalı mekan olgusunun gelişmeye başladığı Orta Taş döneminde, Diyarbakır İl sınırları içinde yapılan araştırmalarda ortaya çıkan 1161 yapay ve 2418 doğal mağara barınak alanları tespit edilmiştir¹¹.

M.Ö. 7250-6750 arasındaki Yeni Taş dönemi; ilk toplu yerleşime/yaşama geçişle besin sürekliliğinden dolayı üretim alanlarına yakın olma ihtiyacından ötürü verimli tarım topraklarıyla ilişkili su kenarlarında konut yapımını ortaya çıkarmıştır¹².

Bölgede, ilk köy kuruluşlarına ve buluntularına; Ergani İlçesi’nin Hilar Kayalıkları yakınlarında bulunan Çayönü Tepesi’nde, Diyarbakır-Ergani yakınlarındaki Girikihaciyan Höyüğü’nde, Kozluk İlçesi yakınlarındaki Hallan Çemi Höyüğü’nde ve Bismil’de Batman Çayı’nın batı kenarındaki Demirköy Höyüğü’nde rastlanılmıştır¹³.

Diyarbakır bölgesinin neolitik devirlerde iskan edildiğini “Çayönü” kazıları göstermektedir. Çayönü tepesindeki kireçtaşı kayalıklar, kayalıklardaki geç antik çağa ait kalıntılar, sarnıçlar, mezarlar ve mezar yazıtları bölgenin tarih öncesine ilişkin bilgi vermektedir¹⁴.

Yerleşmeler tarihi açısından en eski yerleşim yeri olarak, Çayönü yerleşmesinden önce M.Ö. 7100-6300 yılları arasında, Konyanın 50 km güneydoğusunda kurulan Çatalhöyük yerleşmesi kabul edilmekteydi. Ancak, M.Ö. 7250-6750 yılları arası tarihlenen Çayönü yerleşmesinin (Lev. Ia)¹⁵ bulunuşu, hem Anadolu yerleşmeler tarihi açısından hem de “*Güneybatı Asya ve Eski Dünya’da*

9 Binici ve Bağlı 2005, s. 103; Beysanoğlu 1998, s. 30.

10 Beysanoğlu 1998, s. 31.

11 Beysanoğlu 1998, s. 30-31.

12 Beysanoğlu 1998, s. 33; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, 149.

13 Beysanoğlu 1998, s. 34; Tekin 1997, s. 18.

14 Altunboğa 1999, s. 2.

15 Kejanlı 2005, şek 4.

günümüzde 9.bin yılın başlarında ilk karma besin ekonomisini gerçekleştiren insan topluluklarının yaşadığı ilk yerleşim yeri olarak uygarlık tarihinde yerini almıştır”¹⁶.

Diyarbakır’ın en eski köy yerleşmesi olarak kabul edilen Çayönü Tepesi M.Ö., M.Ö. 5000 yılına kadar sürekli yerleşim görmüş; sonrasında da belirli aralıklarla iskan edilmiştir. Kalıntı ve buluntular değerlendirildiğinde, belirgin olarak üç ayrı yerleşme evresi geçirdiği tespit edilmiştir. Esas Çayönü Evresi olarak da isimlendirilen Çayönü I. Evre (M.Ö. 7250-6750): farklı konut tiplerine göre ilk köy kuruluşuyla birlikte kent uygarlığının temellerinin atıldığı, göçebelikten yerleşik yaşama geçildiği; Çayönü II. (Kalkolitik Dönem / M.Ö. 5000-4000) ve Çayönü III. (Tunç Çağları / M.Ö. 3999-3000) Evreleri ise: pişmiş topraktan kap yapımının öğrenilmesiyle, el yapımı ve çömlek çarkı yapımı pişmiş çanak – çömlek kalıntılarının bulunduğu, teknolojik yaşam biçimini içeren kültür katmanlarından oluşmaktadır¹⁷.

Yapılan kazılar sonucunda, bulunulan en az 6-7 yerleşim evresi kalıntlarına göre; yeni konut yapım malzemelerinin keşfi, konut yapım tekniğindeki gelişmeler (Lev. I b-c)¹⁸ ve yaşayış düzeninin gerektirdiği konfor şartlarına bağlı konut tipleri çeşitliliğinin: kulübe tipi çukur tabanlı basit yapılar, ızgara tabanlı yapılar, geniş döşeme planlı yapılar ve hücre planlı yapıların gelişmeye başladığı görülmüştür¹⁹.

Tarımsal yaşam modeline dayalı köy yerleşmesinin bulunduğu katmanın ilk evresine, henüz çanak-çömlek yapımı bilinmediğinden çanak-çömleksiz Neolitik Evre de denilmektedir²⁰.

Çayönü’nde II. Kültür katmanı olarak adlandırılan M.Ö. 5000-3000 yılları arasındaki Kalkolitik evre; köy topluluklarında sulu tarım becerisi ve hayvancılığa dayalı ilk karma besin ekonomisinin oluşumu, konut planlarının çeşitliliği ve pişmiş toprak çömlekçiliğinin²¹ yaygınlaşması gibi yerleşik yaşam becerilerinin

16 Beysanoğlu 1998, s. 46-47; Altunboğa 1999, s. 2.

17 Binici ve Bağlı 2005, s. 103; Beysanoğlu 1998, s. 36; Tekin 1997, s. 16.

18 Kejanlı 2005, şek 1.; şek 3.

19 Binici ve Bağlı 2005, s. 102.

20 Beysanoğlu 1998, s. 36.

21 M.Ö. 6.binin ortalarıyla M.Ö. 5.binin başlarında boyalı çömlekçilik üretimine sahip olan Halaf Kültürünün Doğu Anadolu Bölgesi’nde yaygın olduğu görülmekle beraber, kültürün göstergesi olan yuvarlak yapılı kubbeli yapı tipleri bölgede birçok yerleşim yerinde ve Ergani yakınlarındaki Grikihacıyan Tepe’sinde görülmüştür. Kalkolitik çağın ilerleyen sürecinde Doğu Anadolu’da nüfus artışıyla beraber Halaf Kültürü’nün yerini Ubeyd Kültürü almıştır. Mezopotamya ve çevresinin ilk birleşik uygarlığı olarak tanımlanan kültürdür. M.Ö. 4.binin ortalarında Ubeyd Kültürü yerini Doğu Anadolu’da Sümer uygarlığı kültürüne bırakmıştır. Uruk Evresi olarak adlandırılan bu dönem, Kuzey SuriyeGüneydoğu AnadoluDoğu Anadolu ekseninde görülmüştür..

öğrenilmesiyle, kentleşme sisteminin başladığı, yeni bir düzenin olduğu dönemdir. Taş işçiliğinin gelişimiyle birlikte maden ve bakırın işlenmesi, teknoloji alanında yaşamı kolaylaştıracak yeni malzemelerin bulunmasına imkan sağlamıştır. Ergani bakır cevheri kaynağından yararlanılarak günlük yaşamda kullanılan alet, araç ve gereçler, bölgesel ekonomiye de katkı sağlar hale gelmiştir²².

Yukarı Dicle Vadisi'nde Kalkolitik dönem yerleşmeleri, bölgenin M.Ö. III. binden itibaren Akad ve Gutilerin, Diyarbakır yöresinin de M.Ö. II. binde Hint-Avrupai bir kavim olan Hurri-Mitanniler'in hakimiyetine girdiğini göstermektedir²³.

M.Ö. 3000-2000 yılları arasındaki Tunç Çağı dönemi; Mezopotamya'daki Sümerlerin M.Ö. 3000 yılında yazıyı keşfetmesi, yazı kullanımının yaygınlaşması (Elamlar, Akadlar), farklı madenlerin bulunması ve kentsel yaşama geçiş, Orta Asya'dan Ön Asya'ya ve Mısır'a doğru göç eden yeni kavimlerin (Sümer, Elam, Subaru, Hurri) ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu gelişimlerle tarih öncesi çağ sona ermiş ve kent devletleri dönemi başlamıştır²⁴.

Bu dönem, daha çok Mısır ve Mezopotamya toprakları üzerinde yer alan uygarlıkların kültürel gelişimlerinin olduğu süreçtir. Diyarbakır'ın bu dönem tarihine ilişkin yeterli bilgi ve veri elde edilememiştir²⁵.

B-ANA HATLARIYLA KENTSEL TARİH

Diyarbakır'da yerleşik yaşama geçen tüm medeniyetler kentsel deneyimlerine göre kente yeni bir isim vermiştir. Cumhuriyet döneminde Türk Dil Kurumu'nun çalışmalara başlamasıyla, kente verilen isimlerin etimolojisine dair çeşitli anonim ve yazılı kaynaklar incelenmeye başlanmıştır.

Kentin çağlar boyu aldığı isimler ve verilmiş nedenleri özetlenecek olursa; yazılı kaynaklarda ilk olarak, Asur kralı Adad Ninari döneminden (M.Ö. 1336-1305) kalma bir kılıç kabzası üzerinde, "Amidi" veya "Amedi" isminin yer aldığı görülmektedir. Bu adlandırmanın, kentin ilk hakimleri olan Subarulardan (Hurriler) kaldığı kabul edilmektedir²⁶.

22 Beysanoğlu 1998, s. 47-50.

23 Altunboğa 1999, s. 3.

24 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 149.

25 Beysanoğlu 1998, s. 49.

26 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 147, Demir 2008, s. 106.

İslami dönemde kentin siyah granit taştan yeniden yapılandırılması ve kurucusunun kadın hükümdar olmasıyla “*Diyar-bikr: Bikr diyarı*” ismi verilmiştir²⁷. Bazı kaynaklarda ise Arapların Diyarbakır’ı fethetmesiyle Amed ismini alan kentin, yeni inanç sistemiyle; Arap kabileleri isimlerine (Diyar-i Mudar, Diyar-i Rabia, Diyar-i Bekr) göre idari olarak üç merkeze ayrıldığı ve Elcezire Bölgesi’nin Yukarı Dicle Bölümüne, Rabia Araplarından ötürü Diyar-i Bekr (Bekir oğulları’nın Diyarı) denildiği ve sonrasında kentin ismi olarak kullanıldığı belirtilmektedir²⁸. Selçuklu döneminde verilen ünvan, “övuñç şehri” anlamına gelen “Darü’l-fahr”dır²⁹. Osmanlı hakimiyeti döneminde “Diyarbakır” eyaletin tamamına denilirken, “Amid” Diyarbakır merkeze denilmiştir³⁰. “*Rum müverrihleri, dört duvarı siyah kayadan olduğundan*” kentin isminden, Amid³¹, benzer yaklaşımla süryani rahip Mar Yeşua’da vakaayiname’sinde Kara-Amid olarak bahsetmektedir. XIII. yüzyıl Artuklu ve Akkoyunlu Türkmenleri, kentin etrafını kuşatan surların esmer bazalt taştan inşa edilmesinden ötürü bu isimle adlandırmaya devam etmişlerdir³². Musevi bilginler, *Diyarbakır adının İbranice olduğunu, “Diyar’ın “Şehir”, “be”nin “içinde” ve “kir”in “duvar” anlamına geldiğini, dolayısıyla “Diyarbakır”ın kale içindeki şehir” olduğunu belirtmiştir. Hıristiyanlığın benimsenmesine bağlı olarak ilk inşa edilen Meryemana Kilisesiyle, ilk (bikir: ilk) Kilise (Deyr: Kilise, manastır) anlamında kente, “Deyrel-Bikir, Deyrel-Bakira (Bakire Meryemana Manastırı)” denilmiştir. Süryani kaynaklarında kent, “Amid”, Roma (Latin) ve Bizans (Rum) kaynaklarında Amida olarak isimlendirilmiştir³³. Timur’un kenti fethetmesini anlatan zafername’de “Kara Kale/Karaca Kale” olarak adlandırılmıştır. Dede Korkut kitabı’nda ise kentin adı, “Hamid”, bazı eserlerinde ise “Kara Hamid” olarak geçmektedir. Kentte basılan paralarda da bu isim kullanılmıştır³⁴. M.S. 349 yılında Romalılar döneminde, kente “Augusta” denilmiş ancak zamanla unutulmuştur³⁵. Yirminci yüzyılda Türk Dil Kurumu’nun tarih ve dil konularındaki çalışmalarında, bölgede bulunan bakır*

27 Beysanoğlu 1998, s. 5.

28 Beysanoğlu 1998, s. 162; Demir 2008, s. 106.

29 Altunboğa 1999, s. 6.

30 Yılmazçelik 1995, s. 2.

31 305 yılında Hıristiyanlığın Arsaklı II. Tiridat Devletinde kabulünü bildiren Agathangelos’un eserinde “Amid” diye bahsedilmektedir (Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 147, Demir 2008, s. 106).

32 Yeşua 1996, s. 15; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 147.

33 Yeşua 1996, s. 15. Roma tarihçisi Antakyalı Ammiyanus Marsellinus’un 359’da gördüğü kentten “Amida” olarak bahsetmektedir (Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 147, Demir 2008, s. 106).

34 Altunboğa 1999, s. 14.

35 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 147.

madenlerinden ötürü, “bakır memleketi” anlamına gelen Diyarbakır ismi verilmiş ve 10 Aralık 1937 Bakanlar Kurulu kararı ile resmiyet kazanmıştır³⁶.

Diyarbakır'ın farklı isimlerle anılmasının nedeni, yerleşik yaşama geçen uygarlıkların çeşitliliğidir. Diyarbakır'ın merkeziliğini korumasında ve yeni kimlikler/değerler üreterek günümüze kadar gelmesinde önemli rol oynayan uygarlıkların tarihine bakıldığında³⁷: M.Ö. 3000-1260 arası yıllar, kurucu mediyetler dönemi kapsamında Subaru, Hurri, Mitanni Uygarlıklarının varlık gösterdiği periyottur. Amid/Amed kenti, kuruluş tarihi bilinmemekle beraber, Müslüman Rabia Arapları'nın Dicle kenarında yaşayan kabilesinden Diyar-ı Bekr ismini alarak merkezileşmiş ve M.Ö. 2300'den beri yerleşim görmüştür. Kent Kalesi'nin ise M.Ö. IV. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir³⁸.

Günümüzde Elcezire olarak tanımlanan bölge eski dönemlerde, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan verimli tarım alanlarına sahip olduğundan, Subartu ismi verilmiş; buraya yerleşen savaşçı kabilelere de Subaru³⁹ denilmiştir⁴⁰. Sümer–Akad belgelerindeki bilgilerden, Yukarı Dicle boylarına yerleşen ilk milletin bu kavmin kökeninden olan Hurriler olduğu öğrenilmektedir⁴¹.

M.Ö. 2300-2260 yıllarında özellikle buğday üretimi ile ön plana çıkan Diyarbakır, verimli topraklarından ötürü Akkad Kralı Naram Sin tarafından fethedilmiştir⁴².

Naram Sin'in hükümdarlığından sonra bölgeye yeniden hakim olan Hurriler, aynı soya sahip olan Subaruları da egemenlikleri altına alarak, geniş bir coğrafyaya yayılmış ve Ön Asya'nın önemli bir gücü haline gelmiştir⁴³. Hititçe ve Akkadça yıllıklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda, Hurrilerin M.Ö. 1650'den sonra, Anadolu'yu istila ederek, iki yüzyıl boyunca Hitit topraklarına hükmettikleri, kültürlerinin de Hitit dini ve mitolojisi üzerinde etkili olduğu öğrenilmiştir⁴⁴. M.Ö. 2000'nin ortalarında Hurri egemenliği altında yaşayan boylar, ayrışan farklı siyasi kutuplar doğrultusunda Hurri ve Mitani olmak üzere iki konfederasyona ayrılmıştır.

36 Demir 2008, s. 106.

37 Beysanoğlu 1998, s. 50.

38 Beysanoğlu 1998, s. 50.

39 Subaru, bu kavmin dilinde “ırmaklar arası” anlamına gelmektedir (Demir 2008, s. 106).

40 Demir 2008, s. 108.

41 Beysanoğlu 1998, s. 51; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 149; Demir 2008, s. 108.

42 Beysanoğlu 1998, s. 52.

43 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 149.

44 Beysanoğlu 1998, s. 55.

Zamanla güçlenen Mitanni Krallığı, Hurri aleyhine gelişim göstererek bölgeye hakim yeni bir güç olmuştur⁴⁵.

Mitanni topraklarının sınırları, Dicle – Fırat nehirleri arasında, kuzeyde Suriye üzerinden Fırat nehri, Toros dağları ve Malatya'ya, güneybatıda ise Harran, Urfa, Halep ve Diyarbakır bölgelerini içine almaktaydı. Mitanniler bölgeye yerleştiklerinde, burada yaşayan ve Urartularla akraba oldukları iddia edilen Hurrileri hakimiyetleri altına almıştır⁴⁶. Devlet yapısı, Hind Ari kökenli Mitanniler ile yönetim altında bulunan Asya kökenli Hurrilerden oluşan iki kavmin, örgütlenmesine bağlı olarak kurulmuştur. Karma devlet yapısından ötürü, tarihte daha çok Mitanni-Hurri Devleti olarak anılmıştır⁴⁷. Mitannilerin, Akdeniz, Mısır ve Mezopotamya'ya giden ticari ve askeri yollar üzerinde yerleşmeleri Ön Asya tarihinde belirleyici olmalarını sağlamıştır.

M.Ö. 1260 yılında Asurluların bu krallığa son vermesiyle Mitanni ülkesi, Hititler ve Asurlular arasında bölüşülmüştür. Diyarbakır'ın Asur hakimiyeti altına girmesi, bölgedeki Mitannilerin zamanla kendi kültürel özgünlüklerini yitirerek Sami topluluklarıyla benzer kültürel değerleri benimsemelerine neden olmuştur⁴⁸. İckale'nin bu dönem, Hurriler tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. I. Asur Egemenliğinin başlangıcı, M.Ö. 2500 yılından itibaren Subartu topraklarında bulunan ve farklı iş kollarında işçi, tüccar ve ücretli asker olarak yaşayan Samilerin bölgede nüfuslarının artmasıyla, yerel halkla kaynaşarak yeni bir sosyal kültürü, Ön Asurları oluşturmasıyla gerçekleşmiştir⁴⁹. Savaşçı olan Asurlular, M.Ö. 3000 yılından 612 yılına kadar Asur

45 Beysanoğlu 1998, s. s. 56; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 11-49; Demir 2008, s. 108.

46 Altunboğa 1999, s. 2.

47 Beysanoğlu 1998, s. 56-57.

48 Göçebelikten yerleşik yaşama geçişte üretimin artması (artı ürün), üretimi kontrol eden yeni bir sınıfın meydana gelmesine ve aynı zamanda siyasi bir organizasyonun oluşumuna neden olmuştur (Bağlı ve Binici 2005, s. 57, 61). Tarımdan elde edilen artı ürünler özel mülkiyet düşüncesini de ortaya çıkarmıştır (Bağlı ve Binici 2005, s. 59).

Buna bağlı olarak toplumda oluşmaya başlayan sınıfsal yapı; yöneten, yönetilen, savaşçı, köylü sınıf gibi toplumsal tabakalaşmaya ve buradan da farklı yaşam tarzlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur..

Feodal bir devlet yapısına sahip olan HurriMitani Uygarlığında araziler feodal beyler; hanedan üyeleri, boy ve oymak beyleri arasında bölüşülmüştür (Beysanoğlu 1998: 6061; Bağlı ve Binici 2005, s. 63).

Arazi varlığına bağlı olarak sosyal yapı da sınıflandırılmıştır:

Soylu Halk: tımarlı arazi sahipleri olan boy ve oymak beylerinden oluşmuş olup arazilerden aldıkları gelirlerle devletin askeri sorumluluklarını üstlenmişlerdir.

Özgür Halk

Köylü Sınıfı: Toprağa ve hayvancılığa bağlı geliri olanlardır. Askerlikle ilgili görevleri de üstlenmişlerdir. Devlet sisteminin sürekliliği için sosyal yaşam kurallarına ilişkin olarak, aile kurumunu, bireysel mülkiyet hakkını ve tımar arazilerinin satışını düzenleyen hukuk kuralları oluşturulmuştur.

Çok tanrılı inanç sisteminin gereği olarak, tapınak mimarisi gelişmiş; farklı inanç değerlerinin öngördüğü tapınakların inşasına da izin verilmiştir (Beysanoğlu 1998, s. 60-61).

49 Beysanoğlu 1998, s. 61; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 150.

kentinden Mezopotamya'nın tamamına ve Elam, Suriye, Mısır'a kadar geniş bir coğrafya egemen olmuşlar; Diyarbakır ve çevresini de Ortaçağ Asur, Kral I. Salmanassar (M.Ö. 1260) döneminde ele geçirmişlerdir⁵⁰.

M.Ö. 900-825 yılları arası Bit – Zamani Krallığı döneminde, M.Ö. 1050 yıllarında Asur'un zayıflamasıyla, göçlerle gelen Aramilerin Diyarbakır çevresine yerleşmesine olanak sağlamıştır. Diyarbakır'a yerleşen ve burayı merkez yapan Bit – Zamani Krallığı, Asur Krallığına karşı kentin Hurrilerden kalma savunmasını güçlendirmiş ve kent koşullarını iyileştirici düzenlemelerde bulunmuştur⁵¹.

Zamanla siyasi ve kültürel kimliğini yeniden kazanan Asurlular, M.Ö. 825'de Bit – Zamani Krallığını topraklarına dahil etmişlerdir⁵².

M.Ö. 2000'li yılların başlarında, Hazar denizinin doğusundan kuzeydoğu İran'a hareket eden İndo-İran göç dalgasında yer alan Persler, öncelikle Med topraklarına yerleşmiş sonrada M.Ö. 550-331 yıllarında Diyarbakır'ı yönetimlerine almışlardır. Bu dönem İran'ın eski halkı olan Medler, ırk, dil ve gelenek olarak üstünlüklerini tanımlamak için kendilerini “Ari” olarak adlandırmıştır. Toplumsal yaşamda ikinci sınıf halk muamelesi gören Persler, bölgeden göç ederek siyasi birliğini tamamlamış ve Medlerle dokuz yıllık bir mücadeleden sonra Pers İmparatorluğunu kurarak M.Ö. 550'den itibaren Diyarbakır ve yakın çevresine egemen olmuşlardır⁵³. Hellenistik dönem, Pers ordusunu yenen Makedonya Kralı İskender'in, M.Ö. 331 yılında Diyarbakır ve Mezopotamya topraklarını ele geçirmesiyle başlamaktadır. Asya Kralı ünvanını alan İskender, M.Ö. 323 yılına kadar bölge yönetimini elinde bulundurmuştur⁵⁴.

İskender'in ölümüyle İmparatorluk toprakları paylaşılmış; İran ve Mezopotamya (Diyarbakır ve çevresi dahil) M.Ö. 323 yılında, Selevkoslar'ın idaresine verilmiştir. Kral Selevkos, doğu ile batı arasında ticareti geliştirmek ve ticaret yolunu işlevsel kılmak amacıyla coğrafik olarak bölgenin kavşak noktasında, Dicle üzerinde bir başkent kurmuştur.

50 Beysanoğlu 1998, s. 62.

51 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 151.

52 Beysanoğlu 1998, s. 63-64.

53 Beysanoğlu 1998, s. 84-88.

54 Beysanoğlu 1998, s. 88-90; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 156.

Orta Asya'da M.Ö. 248-247 yıllarında Med-Pers toprakları üzerinde, Part Devleti kurulmuş ve M.Ö. 140 yılında Diyarbakır yeni bir yönetime girmiştir⁵⁵. Eski Pers kültür medeniyeti üzerine kurulu olduğu düşünülen Part Krallığı, Selevkos Krallığı ile yapılan mücadeleler sonucunda M.Ö. 140-85 yılları arasında, Diyarbakır bölgesine hakim olmuştur. Turanlı (Sakalar) akınlarında Armenia kralının oğlu Tigran tarafından bu İmparatorluğa son verilmiştir⁵⁶.

Armenya kralının oğlu Tigran, M.Ö. 85 tahta çıktıktan sonra, Asur topraklarını ve Yukarı Mezopotamya'yı işgal ederek Tigranokerta ismiyle yeni bir kent inşa etmiştir. Yeri kesin olarak tespit edilemeyen bu yerleşim, M.Ö. 69 yılında Romalılar tarafından tahrip ve yağma edilmiştir⁵⁷. Roma-Bizans dönemi, Asyadaki hakimiyetini korumak isteyen Roma'nın Armenia'ya açtığı savaşta Tigran'ı yenilgiye uğratan mücadele sürecini kapsamaktadır⁵⁸. Diyarbakır'ın Part sınırlarına girmesiyle Anadolu'daki hakimiyeti tehlikeye giren Roma, Diyarbakır'ı yeniden ele geçirmiş, böylelikle M.S. 53-226 yılları arasında Roma-Part dönemi başlamıştır⁵⁹.

Roma-Sasani egemenlik dönemi; M.S. 226-395 yıllarında Roma İmparatorluğu'nun Sasani topraklarına saldırmasıyla Mezopotamya ve Armenia'yı kaybeden Sasanilerin, topraklarını geri almak için Roma ordusu ile yeniden savaştığı dönemdir⁶⁰. Roma İmparatoru II. Constantinus, Doğu Roma ve Batı Roma hakimiyetini kurmak için Mezopotamya'ya egemen olmak istemiş ve hem coğrafik hem de stratejik açıdan önemli konumda olan Diyarbakır'ı, ikiye ayrılan Mezopotamya'nın başkenti yapmıştır. Kent yeniden inşa ve onarım görmüştür. M.S. 349 tarihinde Sasanilerin saldırılarından korunmak için küçük bir kale olan Amida, etrafı sağlam surlarla çevrilerek kulelerle genişletilmiş ve mücadelen zarar gören kalesi, yeniden onarılarak savunma gücü artırılmıştır. Bu İmparatorluk döneminde Sur'un doğu kısmı; Mardin Kapı'dan Yeni Kapı'ya ve Dağkapı'ya kadar uzanan bölümü inşa edilmiştir⁶¹. Pers ve Sasanilerle yapılan savaşlarda gücünü kaybeden Roma, yöneticilerinin de değişmesiyle Sasanilerle antlaşma yapmış; Diyarbakır ve çevresinin yönetimini ele geçirmiştir. Sasanilerle Roma arasında yapılan antlaşmaya

55 Beysanoğlu 1998, s. 90-94; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 156.

56 Beysanoğlu 1998, s. 94-95.

57 Beysanoğlu 1998, s. 96-100; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 157-158.

58 Beysanoğlu 1998, s. 101-104; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 158-159.

59 Beysanoğlu 1998, s. 105-106; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 159.

60 Beysanoğlu 1998, s. 109.

61 Beysanoğlu 1998, s. 109-110.

göre; Roma'ya bırakılan Diyarbakır ve çevresine yerleşmek üzere, Pers yönetiminde yaşayan hristiyan halk göç ettirilmiştir. İlk göçte; Dağkapı ve Mardinkapı'nın batısında surdışındaki mahallelere yerleştirilen halk, M.S. 367-375 yılları arasında Dağkapı'dan Urfakapı'ya ve Mardinkapı'ya kadar olan sur bölümünün inşasıyla kale içine alınmıştır⁶². Roma İmparatorluğu M.S. 395 yılında Doğu ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmış; Doğu Roma, Bizans İmparatorluğu olarak varlığına devam etmiştir⁶³. 502 yılında Sasani hükümdarı, Bizans yönetiminde bulunan kenti yeniden kuşatmıştır. Surlara karşı yığmatepe yapılmış; kent halkı Sasanilerin mancınık saldırılarından korunmak için surları yükseltmiştir⁶⁴.

Hristiyanlığın M.S. 50'lerde Urfa'dan Diyarbakır ve Mardin'e yayılmaya başlaması ve Roma döneminde bu dini benimseyenlerin çoğalması; M.Ö. 313'de serbest olarak kabul edilen inancın, M.Ö. 379-395'de piskoposların Diyarbakır'da kongre yapmasıyla resmi din olarak kabul edilmesini sağlamıştır⁶⁵. Buna bağlı olarak Diyarbakır'da kliselerin inşası Roma-Bizans egemenlikleri döneminde gerçekleşmiştir. Kentin kuzeyinde Ulucami'nin yerinde bulunan Mar (Saint) - Thoma Kilisesi dışındaki kilise yapıları genel olarak, kentin güneydoğu çeyreğinde yoğunlaşmıştır. Sayıları kesin olarak bilinmemekle beraber 4 tane Süryani, 6 tane Ermeni, 1 tane Keldani, 2 tane Rum ve 9 tane cemaati bilinmeyen kilise yapılmıştır. Kliselerden 12 tanesi bilinmemekle beraber, 4 tanesi Ortodoks, 5 tanesi Katolik, 1 tanesi Protestan mezhebine aittir⁶⁶.

M.S. 395 yılında Roma İmparatoru I. Tedyus'un ölümünden sonra, merkez Bizans (Doğu Roma)'ın varisler arasında paylaşılması sonucu yeni kurulan imparatorluk, M.S. 639 yılına kadar İranlılarla, Sasanilerle ve Hunlarla savaşmıştır⁶⁷.

Diyabakır, El-Cezire bölgesine yapılan ilk islami fetihde, 639 yılında Urfa'da imzalanan antlaşma ile bölge 661 yılına kadar Arap egemenliğine (Üç Halife Devri) girmiş ve İslami dönem başlamıştır⁶⁸.

Halifeliğin Şam'a (Muaviye'ye) geçmesiyle Elcezire bölgesi, 661-750 yılları arasında yeni kurulan Emevi Devleti'nin yönetimine girmiştir. Şam'da bulunan yöneticilerin lüks yaşamları için para harcanması kentte somut yapılı bir eser yapımını

62 Beysanoğlu 1998, s. 116.

63 Beysanoğlu 1998, s. 117.

64 Beysanoğlu 1998, s. 119; Yeşua 1996, s. 66-68.

65 Tuncer 2002, s. 181.

66 Tuncer 2002, s. 13.

67 Beysanoğlu 1998, s. 117.

68 Demir 2008, s. 110.

olanaklı kılamamıştır⁶⁹. İhtilal sonucu yıkılan Emeviler'den sonra hilafet ve iktidar Türklerle, İranlıların yardımları ile M.S. 750-869 yılları arası Abbasilere geçmiştir. Rum akınlarına bağlı olarak yağma ve istila olaylarının olduğu bir dönemdir⁷⁰.

M.S. 869-899 yılları arası Abbasiler dönemi, Diyarbakır'a yönetici olarak gönderilen Şeyh Selil-i Şeybani'nin isyan ederek Şeyh-Oğulları devletini kurmasıyla başlamış ve surlara ilişkin onarımlar yapılmıştır⁷¹. M.S. 930-980 yıllarında Hamdaniler döneminde de kale surları onarımına devam edilmiştir.

M.S. 978-984 yılları arası Buveyhoğulları dönemi, Mervanilerle mücadele sürecini kapsamaktadır⁷². M.S. 984-1085 yılları arası Mervaniler döneminde surlar onarılmış ve burç, mescit ve köprü gibi halkın kullanımına dönük eserler inşa edilmiştir⁷³. 1085-1093 yılları arası, Büyük Selçuklu ve Suriye Selçukluları dönem eserleri, sur üzerindeki kitabe yazıtları ve burç yapılarıdır.

1093-1097 yılları arası Şam Selçukluları dönemi; Selçuklu İmparatorluğu şehzadelerinden olan Tutuş'un Melikşah'ın ölümünden sonra Halep, Mezopotamya ve Diyarbakır'ı ele geçirmesiyle başlayan hakimiyet sürecidir⁷⁴.

İdari bakımdan Suriye Selçuklarına bağlı Türkmen emirlerince (İnaloğulları Egemenliği) 1097-1142 arası dönemde kale surları onarılmış ve yeniden inşa edilen burçlar, kitabelerine işlenmiştir⁷⁵. İnaloğullarına vezirlik eden Nisanoğulları, 1138 yılından itibaren fiilen yönetimi ele geçirmişlerdir⁷⁶. 1142-1183 arası Nisanoğulları döneminde, kent surları onarım görmüş; bazı burçlar sağlamlaştırılmak üzere yeniden inşa edilmiştir.

1183-1232 yılları arası Artuklular döneminde, kent ekonomisi, dokuma ürünlerinin imalatı-satışı; tarımsal ve sanayi alanlarındaki gelişmeler ve yeni madenlerin bulunarak işlenmesine bağlı olarak gelişmiş, kent bölgenin ticaret merkezi olmuştur⁷⁷. Kentsel refah düzeyinin artışıyla savunma mimarisi ve anıtsal eserler inşa edilmiştir. Evli Beden ve Yedi Kardeş Burçları; İç Kale'deki Saraylar, Camiler, Köprüler, Medreseler Artuklu dönemi eserleridir. 1302-1394 yılları arasında Mardin Artukluları,

69 Beysanoğlu 1998, s. 164.

70 Beysanoğlu 1998, s. 165-166.

71 Beysanoğlu 1998, s. 166.

72 Beysanoğlu 1998, s. 177-178.

73 Beysanoğlu 1998, s. 221; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 176.

74 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 182.

75 Beysanoğlu 1998, s. 266.

76 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 184.

77 Beysanoğlu 1998, s. 374.

Moğol (İlhanlı) himayesinde bölgeye yeniden hakim olmuş; ancak sürekli bir mücadele süreci kenti, göçebe arap ve türkmenlerin yağmasına ve tahribine maruz bırakmıştır⁷⁸.

Anadolu Selçukluları ile yapılan mücadelede Diyarbakır'ı iki kez kuşatan Eyyubiler, (1232–1240 ve (1257-1259) arası dönemde kente yerleşince, Diyarbakır surlarını önemli ölçüde onarmışlardır. Dış surlardan elde edilen taşlarla iç surlar onarılmıştır⁷⁹. Medrese, zaviye, İmaret, hastane ve vakıf binaları gibi sosyal yapılar inşa edilmiş; 1183 yılında kentte inşa edilen kütüphaneye bilim, sanat ve edebiyat alanlarında daha pek çok eserler verilmiştir. Artuklu ve Eyyubi hükümdarlarının, fikir ve sanat alanında yetişen bilim adamlarını korunmaya yönelik ortak tutumları, kentin kültürel alanda gelişmesine olanak sağlamıştır⁸⁰.

Eyyubi egemenliğinden sonra 1240-1302 arası dönemde Selçukluların yönetimine giren Diyarbakır, Musul kenti merkez olmak üzere: Diyar Bekr, Diyar Muzar ve Diyar Rabia bölgelerinin yeniden birleştirilmesiyle Diyarbekir adını alarak bir eyalet haline gelmiştir. Ayaklanma sonucunda yönetim Moğolların kontrolü altında Anadolu Selçuklularınca devam ettirilse de zamanla farklı uygarlıklar (İlhanlılar, Çobanlılar, Mardin Artukluları) arasında el değiştirmiştir⁸¹.

13. yy.'ın ilk yarısında, 1259-1394 yılları arasında coğrafyaya egemen olan Moğollar, ayaklanmaların, tahribatın ve yağmanın yoğun olduğu bir dönem olmuştur⁸².

1394-1401 arası Timur Dönemi, Osmanlı dönemi'nde görev yapan yüksek rütbeli (Mir-i Miran rütbesi) aşiret reisinin bölgeye, isyanları bastırmak için gönderilmesi ve aşiretlerle olan mücadele süreçlerini kapsamaktadır⁸³.

1401-1507 yılları arası beylikten devlet yönetimine kadar geçen uzun bir tarihi süreçte, kentin yapıları tarihine katkıda bulunan pek çok eser yapılmıştır. Diyarbakır Kalesi'nin İçkale'ye yakın bölümleri ve Diyarbakır surları onarılmış; bilgileri ise kitabeyle işlenmiştir. İslam dinini benimseyen Akkoyunlular daha çok dinsel yapı alanlarına ilişkin eserler vermiştir⁸⁴.

1507-1515 yılları arasında, Yavuz Sultan Selim'in Diyarbakır'ı Osmanlı yönetimine almak istemesine bağlı olarak, Şah İsmail ile Çaldıran savaşına kadar süren

78 Beysanoğlu 1998, s. 376.

79 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 186.

80 Beysanoğlu 1998, s. 373, 378.

81 Beysanoğlu 1998, s. 372.

82 Beysanoğlu 1998, s. 376-377.

83 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 194.

84 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 195.

mücadele süreci başlamıştır⁸⁵. Osmanlı-İran savaşları sırasında Diyarbakır ve yakın çevresi tahrip ve yağma hareketlerine maruz kalmıştır⁸⁶.

1515-1922 arası Osmanlı dönemi, yerleşik ve göçebe özellikler gösteren kırsal ve kentsel nüfusun dil ve inanç özelliklerine bağlı olarak; Suriçinde Urfakapı, Mardinkapı, Yenikapı ve Dağkapı mahallelerinde yer seçmeye başladığı dönemdir. Müslümanlar, Gregoryan, Katolik ve Protestan Ermeniler, Ortodoks ve Katolik Rumlar, Katolik Keldaniler, Katolik ve Yahudi Süryaniler, kentte iç içe yaşamışlardır. Müslüman nüfus; kentin kuzeyinde Yenikapı-Urfakapı mahallelerinde, hıristiyan nüfus; kentin güneylerinde yoğunlaşmıştır. Sosyal dokudaki bu heterojenlik ve ekonomik yapı, kentin yapıları çevresine de yansımış; dini inanç yapılarının çeşitlenmesini sağlamıştır. İslamiyetin kabulüyle kamusal alanda, merkeze bağlı ancak yerel figürlerin işlendiği; cami, medrese, hamam, türbe gibi yapılar inşa edilmiştir. Ekonomik modelin tarımdan ticarete doğru kayması, ticari işlevi sağlayan han yapılarının inşasını sağlamıştır⁸⁷.

XIX. yy.'da Diyarbakır Kalesi onarım görmüş; iki katlı olan burç yapıları ise alt katları ambar, üst katları asker ikametine ayrılarak kullanılmıştır⁸⁸.

85 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 200.

86 Beysanoğlu 1998, s. 508; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 200.

87 Tekin 1997, s. 134.

88 Yılmazçelik 1995, s. 18-19.

BÖLÜM II

DİYARBAKIR'IN ESKİ KENT DOKUSU

A-ROMA-BİZANS DÖNEMİ

1-Kiliseler

Roma-Bizans dönemi Diyarbakır'da inşa edilen kilise yapılarının genel özellikleri şu biçimde sıralanabilir:

Plan ve kitle olarak; *“Diyarbakır kliseleri, tasarım ve çatki olarak olabildiğince sadedir, yalındır ve basite indirgenmiştir. Ayır ayrı alanlar, koridor gibi görüşü kesen veya bölen parça ve hacimler yoktur. İşlev tasarıma çok iyi yansır. Dikdörtgen planlı, tek alanlı ve prizmatik kitlelidirler. Sadece giriş bölümü bazen alt kat olarak dışa yansır.*

Boyut olarak; üst örtü, plan, nef sayıları ve kitlenin boyutları üst örtüyü biçimlendirmede karşılıklı etkili olmuştur. Bu özelliğe göre kilise yapıları üst örtülere göre, üst örtüsü düz olanlar (Surp Sargis, Ermeni Katolik, Surp Giragos, Mar Petyun, Süryani Katolik, Latin Kiliseleri) ve üstü kubbeli olanlar (Meryem Ana, Protestan, Sen George Kiliseleri) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁸⁹.

Çan kulesi, *kiliselerin simgesidir. Kent silüetinde kilisenin yerini belirledikleri gibi sayıları da demografik yüzdeyi verir. Minarelerle eş görevlidirler. Alemleri haç şeklindedir*⁹⁰.

Giriş yönü ve yerleri; apsis doğu yönünün geçirdiği evrelere bağlı olarak, giriş ve çıkışlar batıya alınmıştır. Cemaatin ani boşalma koşullarında kadınlar mahfili çıkışları yeterince çözümlenememiştir. Plan türlerinin oluşumunda; neyin nerede olması gerektiğine, inanç kavramları belirlemiştir. Buna göre apsis doğuda, iç dolaşımı kolaylaştırmak, sessizliği ve konsantrasyonu dağıtmamak için giriş, batıya (apsisin karşı yönüne) alınmıştır. Kitleye batıdan doğuya bir derinlik vermek için nefler enine geliştirilmiş; mihrap veya mihraplar dar bir açıyla izlenmiştir⁹¹.

Yapı malzemesinde; diğer tüm uygarlıklarda olduğu gibi, 19. Yüzyıl endüstri devrimine kadar yığma yöntemi kullanılmıştır. Bulunulan coğrafyaya göre taşın yerine, tuğla, tuğla ve taş veya kerpiç malzeme kullanılmıştır. Ancak temel sistemi taş malzeme

89 Tuncer 2002, s. 153-154.

90 Tuncer 2002, s. 153-154.

91 Tuncer 2002, s. 159.

ile örülmüştür⁹². Mermer ise nitelikli olmadığından ve bazalttan kolay işlendiğinden ancak yazıtlarda kullanılmıştır⁹³. Yapım sisteminde tüm uygarlıklarda ortak özellikler görünmesine bağlı olarak: “*Pencere ve kapı gibi düşey açıklıklar lento ve kemerle, yatay açıklıklar ise tonoz, kubbe ve düz örtülerle*” kapatılmıştır.

Diyarbakır’ın yerel sert bazalt taşı ve kavak ağacı malzemeleri, boşlukların yatay örtülmesine olanak sağlamıştır. Böylelikle temel ve düşey elemanlar (duvar) taştan; örtüler, kavak ve topraktan yapılmıştır. Karma olan bu yapım sistemi, uzunca bir süre bu şekilde devam etmiştir⁹⁴. Taş ve işçilikte, bazalt taşın gözeneksiz olanları (erkek taş); sert olduğundan söve, lento, kolon, başlık, eşik, havuz, pencere ve kapılarda kullanılmıştır. Görsel zenginlik açısından yazıt ve kemerlerde, sütun alt ve üst başlıklarında tercih edilmiştir. Gözenekli (dişi) taş; suyu tutabildiğinden döşemelerde kullanılmıştır. Diyarbakır’daki tüm kilise yapıları, bazalt taşların yüz ve yanları düzgünce yonularak ve arasına görünmeyecek şekilde harç konulup yanaştırılarak örülmüştür⁹⁵.

Bu dönemde inşa edilen kiliseler şunlardır:

a-Mar (Saint)-Thoma Kilisesi (Katedrali): Suriçi’nin kuzeybatı diliminde, Camikebir Mahallesinde, M.S. 4. y.y.’da Ulu Camii’nin yerinde inşa edilmiştir. Öncesinde puta tapanların kullandığı mabed olan yapı, hristiyanlığın kabulü ile birlikte yeni ilavelerle kilise olarak kullanılmış; 639 yılında İslamiyetin yayılmasıyla yapının üçte biri, sonrasında tamamı camiye çevrilmiştir. Günümüzde yıkılmış durumdadır.⁹⁶

b-Meryem Ana Kilisesi - Mar Yakup Klisesi (Lev. II a-c): *Lalebey mahallesinde bulunan ve halen Süryani Kadim Yakubi Mezhebi tarafından mabet olarak kullanılan kilise muhtelif devirlere ait bölümleri ile Diyarbakır’ın en eski ve büyük mabetlerinden biridir.*

M.S. 7. y.y.’ada inşa edilen yapı, birkaç kez yanmış, yıkılmış ve onarım görmüştür. Belli dönemler tahrip görmüş; 1700 yılında gördüğü restorasyon çalışmalarıyla Kanuni Sultan Süleyman döneminde de esaslı bir onarım görmüştür⁹⁷.

92 Tuncer 2002, s. 160.

93 Tuncer 2002, s. 165.

94 Tuncer 2002, s. 160-161.

95 Tuncer 2002, s. 162-163.

96 Tuncer 2002, s. 12.

97 Beysanoğlu 1998, s. 604; Tekin 1997, s. 130.

Bizans döneminden kalma mihrabı ve Roma üslubu kapısı mevcuttur⁹⁸. Günümüzde kullanılmaktadır⁹⁹.

c-Vaftizci Mar-Yuhanna Kilisesi: M.S. 4. y.y'da inşa edilmiştir. Deva hamamı yakınlarında bulunduğu düşünülmektedir. Günümüze kadar ulaşamamıştır¹⁰⁰.

d-Mar-İstefanos Kilisesi: M.S. 4. y.y'da ait olan eser, 503 yılında Sasaniler tarafından işgal edilince İranlılar tarafından ateş tapınağına dönüştürülmüştür. Yapı günümüze kadar gelememiştir¹⁰¹.

e-Mar-Zu'oro Kilisesi: Ayn-i Zülal/Balıkli diye adlandırılan kaynak suyu yakınlarında M.S. 5.-6. y.y'da Süryani Ortodoks Kilisesi olarak inşa edilmiş olup günümüze kadar ulaşamamıştır¹⁰².

f-Mar-Hanonya Kilisesi: Süryani Katolik Kilisesi olup yıkılan Muallak Cami civarında yapılmıştır. Günümüze kadar ulaşamamıştır¹⁰³.

g-Saint-George (Kara Papaz) Kilisesi (Lev. III a-c): İç kale'de tutukluvevi olarak inşa edilen yapıdır. Kilisenin, sütun stili ve inşaat tekniklerine göre Roma dönemi eseri olduğu ve Artuklular döneminde onarım görerek saray hamamı haline getirildiği tahmin edilmektedir¹⁰⁴. Günümüzde yapıya herhangi bir işlev verilmemiştir¹⁰⁵.

h-Kırklar Kilisesi: M.S. 5. y.y'da, kentin güneyinde bulunan Kırklar Dağı üzerine inşa edilmiş olup günümüzde ayakta duran bir duvar yıkıntısı ile yalnızca mahzen birimi görülebilmektedir.

98 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 330.

99 Tuncer 2002, s. 12; Yılmazçelik 1995, s. 80.

100 Tuncer 2002, s. 12.

101 Tuncer 2002, s. 12.

102 a.g.e., 12.

103 a.g.e.: 12.

104 Tekin 1997, s. 132.

105 Tuncer 2002, s. 12.

i-Mar-Kozma Kilisesi (Lev. IVa): Ali Paşa Mahallesi'nde Meryemana Kilisesine yakın yerde inşa edilen Rum Ortodoks yapısı, M.S. 7. y.y'da Süryanilerden Rumlara geçmiş; 1930'da yıkılmıştır¹⁰⁶.

j-Mar-Şilo Kilisesi: 520 yılında inşa edilen yapının yeri bilinmemektedir. Günümüze kadar ulaşmamıştır¹⁰⁷.

k-Mar-Pityon Kilisesi (Lev. IV b-d): Özdemiş Mahallesi'nde Keldani Katolik yapısı olup Şeyh Matar (Şeyh Mutahhar) Camii'si yakınlarında inşa edilmiştir. Günümüzde halen kullanılmaktadır¹⁰⁸.

l-Saint Teodoros Kilisesi (Lev. Va): Özdemiş Mahallesi'nde, Ermeni Ortodoks Kilisesi olarak Fatih Paşa Camii yakınında inşa edilmiştir. Yıkılmış olup günümüze kadar ulaşmamıştır¹⁰⁹.

m-Surp Giragos Kilisesi (Lev. V b-f, VI a-d): Özdemiş Mahallesi'nde Yenikapı'ya yakın yerde inşa edilen kilisenin yapım tarihi bilinmemekle beraber, edinilen kaynaklara göre ana kilise yapısının camiye dönüştürüldüğü; mezarlık biriminde ise kilisenin yeniden inşa edildiği; geçirdiği yangın sonrasında da yeniden yapılandırılarak kullanıldığı bilgileri edinilmiştir. M.S. 16. y.y.'da yenilenmiştir. 1960'lı yıllarda farklı kullanımlar üstlenerek: askeri depo, Sümerbank, bez deposu gibi amaçlarla kullanılmıştır. Sonrasında Diyarbakır Ermeni Cemaatine devralınana yapı halihazırdaki işlevsizdir. Mar Şilo, Vaftizci Mar Yuhanna (Nasturi), Mar İstefanos, Mar Gevargis, Madin Araklos, Makababaus, Meryem-i Zal ve Sübra Sergis (Surp Sargis) kilise yapılarının Suriçi'ndeki yerleri bilinmemektedir.

106 a.g.e.: 12.

107 Tuncer 2002, s. 12.

108 a.g.e.: 12.

109 a.g.e.: 12.

2-Diyarbakır Kalesi:

Roma İmparatorluğundan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar kentin gördüğü bütün devirlerin izlerini ve yazıtlarını üzerinde taşıyan Diyarbakır Kalesini A.Gabriel, “*Tek başına bir yazıtlar müzesi*” olarak nitelemektedir.

Diyarbakır kent kalesinin yapılış tarihi bilinmemekle birlikte, çekirdek ilk yerleşme biriminin; Bazalt platonun doğusunda ve Dicle yatağından yaklaşık yüz metre kadar bir yükseklikteki “Fis Kaya” olarak adlandırılan sarp kayalık zemin üzerinde, Hurriler tarafından inşa edildiği küçük bir kale/içkale (Lev. VII a-b)¹¹⁰ olduğu tespit edilmiştir.

Dışkale'nin kuzeydoğusunda yer alan ve surlarla Dışkale'den ayrılan İçkale'nin içinde “Virantepe/Amida Höyük” (Lev. VIII a-d)¹¹¹ denilen tepede, surlarla çevrili bir bölüm daha/ikinci bir sur dizisinin varlığına rastlanılmıştır. 1957 yılında yapılan kazılar sonucunda, 13.yy.'da yapılan Artukoğulları dönemi saray yapısına (Lev. IX a-b) rastlanılmıştır. Yapılan detaylı kazılarla; sarayın ortasında bir havuz, havuza sularını döken selsebil, havuzun zemininde cam mozaik süsleme örnekleri, çini yazıtlar ve çift başlı kartal armalı çini buluntularına ulaşılmıştır¹¹².

Mimari açıdan plan ve süsleme tekniği değerlendirildiğinde; sarayın, Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Selçuklular dönemlerine özgü yapısal gelenekleri sürdürdüğü görülmektedir¹¹³.

İçkale'nin kitabesinde, 1524-1526 yıllarında Kanuni Sultan Süleyman tarafından, ikinci bir kez surlarla çevrildiği yazmaktadır (Lev. Xa)¹¹⁴. İkametgah için güney yönde genişletilen kaleye, 16 burç ve iki kapıdan (Saray Kapı, Küpeli Kapı) oluşan yeni bir bölüm eklenerek alan iki katına çıkarılmıştır¹¹⁵. İç kale'nin dışarıya açılan Fetih (Lev. Xb)¹¹⁶ ve Oğrun Kapıları, kente açılan Saray (Lev. XIa)¹¹⁷ ve Küpeli (Lev. XIb)¹¹⁸ Kapıları bulunmaktadır¹¹⁹. Fetih kapısı, Araplar ve Bizanslılar arasında geçen mücadele sürecinde; Arap ordusunun kenti fetihde, giriş olarak kullandıkları su

110 Yavaş 2010: s. 46-59.

111 Yavaş 2010, s. 46-59.

112 Tekin 1997, s. 176.

113 Beysanoğlu 1998, s. 344; Tekin 1997, s. 31.

114 Yavaş 2010, s. 46-59.

115 Tuncer 1996, s. 29.

116 Yavaş 2010, s. 46-59.

117 Yavaş 2010, s. 46-59.

118 Yavaş 2010, s. 46-59.

119 Tekin 1997, s. 172; Yılmazçelik 1995, s. 21.

yolunu genişletmesi ve fetih sonrasında da kente giriş kapısı olarak kullanılmasından ötürü işlevine aynen devam etmiştir¹²⁰.

Diyarbakır kentini çevreleyen surlar üzerindeki 4 burç İçkale kısmında, İçkale'nin kente bakan kısmında ise 16 burç yer almaktadır. 16 burcun her biri çeşitli işlere tahsis edilmiştir. Burçlardan biri, adi suçlardan ceza alanları cezalandırmak amacıyla hapisane olarak kullanılmıştır. Geri kalan burçlar ise silah, mühimmat, askeri araç ve gereçler, hububat ve çeşitli yiyeceklerin konulduğu askeri bir depo olarak kullanılmıştır¹²¹.

Mevcut Burç birimleri ve genel mimari özellikleri şu biçimde sıralanabilir: Burç yapıları incelendiğinde, geometrik şekilleri yuvarlak ve köşelidir. Surlara çıkmak için iç kısımlarında kapı ve sağlı sollu merdivenler yer almaktadır. Burçların içinde çeşitli yönlere açılmış sur açıklıkları (mazgal) bulunup mazgallarda silahlı bir kişinin rahatlıkla savaşılabileceği ve geçebileceği boyutta geçitler inşa edilmiştir. Burçlar iki katlı birimler olup; alt katlar depo, üst katlar ise savaş dönemlerinde savunma amaçlı kullanılmıştır. Sur inşasına benzer yaklaşımla, Dağ Kapı ve Urfa Kapı arasında savaşların yoğun olduğu düz alana bakan kısımlar ve kente giriş çıkış kapılarının yanındaki burçlar, daha büyük ve daha sık aralıklarla (36, 42, 44 m. aralıklarla ve 1.50 m. genişlikte) inşa edilmiştir¹²².

Keçi Burcu (Lev. XII a-d): Mardin Kapı'nın doğusunda, vadiye doğru uzanan kaya zemin üzerinde yer alan kütledir. Önceleri Şemsilere ait bir tapınak (Kıçı Burcu) iken zamanla kullanım ve isim değiştirerek "Keçi Burcu" adını almıştır. 1045 yılında Mervaniler döneminde, onarıp genişletilerek günümüzdeki halini almıştır. Tapınak mimarisinin gereği olarak, 11 adet sütun ve kemer yapıları görülmektedir¹²³. Leblebikıran Burcu: Mervaniler dönemi eseridir¹²⁴. Selçuklu Burcu (Lev. XIII a-b): 1088 yılında, Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından, Ulubeden (Evlubeden) Burcu'nun kuzeyine kare planlı olarak inşa edilmiştir¹²⁵. Melikşah Burcu-Nur Burcu (Levha XIVa-b): 1089 yılında yine dönemin Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından kale'nin güneyinde

120 Beysanoğlu 1998, s. 155-157.

121 Yılmazçelik 1995, s. 20-22.

122 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 312.

123 Tekin 1997, s. 42.

124 Tekin 1997, s. 56.

125 Tekin 1997, s. 52.

Yedi Kardeş Burcu'nun doğusuna inşa ettirilmiştir¹²⁶. Fındık Burcu: kentin güneydoğusunda bulunan burç, Selçuklular dönemi Sultan Melikşah buyruğu ile yuvarlak plan üzerine inşa edilmiştir¹²⁷. Ulubeden (Ben-u Sen) Burcu: kale surlarının güney batısında bulunan burç "Evli Beden Burcu" olarak da anılmaktadır. 1208 yılında Artuklu Hükümdarı adına yapılmış olduğu kitabesinde belirtilmiştir. Yedi Kardeş Burcu'yla benzer mimari plan (silindirik planlı), bezeme özellikleri ve zengin ve çeşitli figüratif öğelerle dönemin mimari ve sanat anlayışını yansıtmaktadır¹²⁸. Yedi Kardeş Burcu: kale surlarının güneyinde, Artuklu Hükümdarı adına, Ulubeden Burcuyla benzer mimari ve sanatsal özelliklerde silindirik plan üzerine inşa edilmiştir. Gerek kabartmaları gerekse kitabeleriyle kale'nin ihtişamlı bir bölümünü oluşturmaktadır¹²⁹.

İç kale'deki Kemerli Yapı ise (Lev. XVa), 600-1203'lü yıllarda, Artuklu hükümdarı tarafından yaptırılmış anıtsal bir giriştir¹³⁰.

XIX. yüzyılda yerleşim birimi olan İçkale'de, Diyarbakır Valileri'nin ikamet ettiği saray, yönetim örgütleri ve bir hastane yer almaktadır¹³¹.

M.S. 349 yılında Roma İmparatoru Constantius döneminde savunma amaçlı olarak kentin etrafı surlarla (Lev. XVIa)¹³² çevrilmiş ve saldırılardan zarar gören kalesi tamir ettirilmiştir. Kale kente Augusta denilmiş ve kentsel mekan organizasyonunun farklılaştığı yeni bir kent modeline, Bizans yerleşme kültürüne geçilmiştir¹³³. Düz bir arazi yapısına sahip olan kent duvarları; topografik olarak saldırıya kapalı alanlarda (Fiskaya, Saray Kapı kısımları), çok güçlü yapı ve çok burç içermeyen surlarla örülmüştür. Ancak saldırıya açık alanlarda ise (Dağ Kapı kısımları) sağlam sur yapısı ve sık aralıklı burç yapılarıyla örülmüştür¹³⁴. Kale surlarının genişlemesi, nüfus artışına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Romalılar ve Sasaniler arasında yapılan antlaşma sonucunda, Nisibis (Nusaybin) hristiyan halkı Diyarbakır'a – Kale'nin batı kısmına - göç etmiş; M.S. 367 – 375 yılları arasında ise nüfus artışıyla kentin batı surları yıktırılmış; günümüz Dağ Kapı'dan Urfa Kapı'ya ve buradan Mardin Kapı'ya giden surlar inşa ettirilmiştir ve halkı içeriye alınmıştır. Böylelikle kenti çevreleyen Diyarbakır

126 Tekin 1997, s. 54.

127 Tekin 1997, s. 56.

128 Tekin 1997, s. 46-48; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 318.

129 Tekin 1997, s. 50.

130 Tekin 1997, s. 174.

131 Yılmazçelik 1995, s. 23.

132 Yavaş 2010: s. 46-59.

133 Özcan 2006, s. 161-184.

134 Bağcı ve Binici 2005, s. 104; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 312.

Kalesi (Lev. XVI b-c)¹³⁵: dış kale ve iç kale şeklinde iki bölüm halinde yapılaşmış; hakimiyet kuran devletlerce sadece tamir ya da savunma amaçlı fiziksel müdahaleler yapılarak günümüze kadar bu biçimde gelmiştir. İlk yerleşim yeri olan kale, İçkale konumuna gelmiştir. Dış kale surlarının dışında, ikinci bir sur yapısının daha inşa edildiği ancak 1232 yılında Eyyubi hükümdarı tarafından yıktırılarak taşların bugünkü surların onarımında kullanıldığı bilinmektedir. Günümüzde bu sur kalıntıları yer yer az da olsa görülebilmektedir.

Dış kalenin mimari özellikleri sıralandığında; 82 burçlu dış kale surlarının uzunluğu 5 km. olup surların kuşattığı alan: doğudan batıya 1700 m., kuzeyden güneye 1300 metredir. Surların yerden yüksekliği ise 8-12 m. ve duvar kalınlığı 3-5 m. arasında değişmektedir. Abbasi kuşatması sırasında, Dağ Kapı (Harput) ve Mardin Kapı civarında yıktırılan surlar, Bizans saldırılarından korunmak için Abbasiler tarafından yeniden onarılmıştır. Onarım bilgileri kitabeler üzerinde tarihli ve tarihsiz olarak Mardin ve Dağ Kapıda yer almaktadır¹³⁶. M.S. 930-980 yıllarında Hamdaniler döneminde de Bizans kuşatmalarından korunmak için surlar yeniden onarılmış ve dış mahallelerin etrafı surlarla çevrilmiştir. Eski Saray Kapı (sevinç ve üzüntü kapısı) bu dönem yapısıdır¹³⁷.

Dış Kale'nin dört yöne açılan kapısı bulunmaktadır. Kuzeyde Dağkapı (Harput Kapı), batıda Urfa Kapı (Rumkapı), güneyde Mardinkapı (Tellkapı), doğuda ise Yenikapı (Dicle veya Sukapı)'dır. Genel olarak kale kapılarının yapısal özellikleri şu biçimdedir: Dağ Kapı/Harput Kapı (Lev. XVIIa)¹³⁸: İki silindir planlı burç arasında tek kapı açıklığında, kentin kuzey giriş-çıkışında inşa edilmiştir. Yapıda Roma, Bizans, Abbasi ve Mervani dönemlerine ait yazıt ve kabartmalar bulunmaktadır. İki katlı yapılmış olup üst katta Mervaniler dönemine ait olan mescit bulunmaktadır. Günümüzde Devlet Güzel Sanatlar Galerisi olarak kullanılmaktadır¹³⁹. Mardinkapı/Bab el-Tel - Tepe Kapısı (Lev. XVIIb)¹⁴⁰: Kentin güneyinde, Mardin yolu üzerinde tek girişli kapıdır. Söve kalıntılarında öncesinde üç geçişli olduğu görülebilmektedir. M.S. 899 yılında dönemin Halifesi kenti fethettikten sonra, “*asilere*

135 Yavaş 2010: s. 46-59.

136 Beysanoğlu 1998, s. 167-168.

137 Beysanoğlu 1998, s. 171-76.

138 Yavaş 2010: s. 46-59.

139 Tekin 1997, s. 60-62.

140 Yavaş 2010: s. 46-59.

ve mütegalibeye bir barınak olmasını önlemek amacıyla şehrin Mardin kapı ve Dağkapı sınırlarının bir bölümünü yıktırması, daha sonra Diyarbakır bölgesi emiri bir an önce onarılması gerektiği gerekçeleriyle” yeniden onarılmıştır¹⁴¹. Yenikapı - Dicle Kapı (Lev. XVIIIa)¹⁴²: Ulucami'nin Hanefiler bölümünün ikinci kapısının sağında yer alan kitabede bu kapıdan Su Kapısı olarak bahsedilmektedir. Onarım görmesine rağmen Bizans üslubu karakterini korumaktadır¹⁴³. Urfakapı/Rum kapısı-Demir Kapı (Lev. XVIIIb)¹⁴⁴: Batıya açılan tek kent kapısıdır. “Üç girişli olan kapının kuzey yönündeki girişin kente açıldığı, güneydeki daha küçük olan kapının ise doğrudan Meryem Ana Süryani Kadim Kilisesi ile bağlantılı olduğu söylenir. Diğerlerinden daha farklı ve büyük olan ortadaki kapının ise ne zaman açıldığı bilinmemektedir. Üç giriş kapısından biri olan kuzeydeki kapı, V.y.y. Bizans yapısıdır.” Onarılan kapıya sonrasında Artuklu Hükümdarı tarafından kitabe ve demir kapı kanatları eklenmiştir. Kapı kanatlarında stilize edilmiş insan ve hayvan yüzleri bulunmaktadır¹⁴⁵.

Sur kitabeleri, tarih boyunca süregelen savaş ve kentin sürekli yönetim değiştirmesinden kaynaklı olarak, yapılış dönemindeki özgünlüğünü ve varlığını koruyamamıştır. Dağkapı'da Roma döneminden kalma bir tane ve Bizans döneminden kalma dört kitabe bulunmaktadır¹⁴⁶. Onarım ve inşaya ilişkin bilgilerin yer aldığı kitabe düzenlemelerinin çoğu Mervani dönemi eseridir. Evlibeden (Ulubeden) Burcu / Selçuklu Burcu ve Yedi Kardeş Burcunda (Lev. XIX a-b), Melikşah (Nur) Burcunda, Urfa Kapı'dan Dağ Kapı'ya giden Yedinci Burç ve Fındık Burcunda üzerinde yer alan kitabe örnekleri ise Selçuklu burç yazıtlarıdır¹⁴⁷.

B-İSLAMİ DÖNEM

İslam dininin kabulüyle ibadet amaçlı yapılan ilk mescit hasır örtülü, direkli bir çöl çardağı olup cemaatin artmasına bağlı olarak giderek direk sayısı artmış ve yerini kilise planlarından da yararlanılarak yapılan cami yapılarına bırakmıştır¹⁴⁸. Bunun en

141 Tekin 1997, s. 64.

142 Yavaş 2010: s. 46-59.

143 Tekin 1997, s. 66.

144 Yavaş 2010: s. 46-59.

145 Tekin 1997, s. 70-72.

146 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 318.

147 Beysanoğlu 1998, s. 252- 254.

148 Tuncer 2002, s. 183.

iyi örneği, kent merkezinde bulunan Mar-Toma/Saint-Thoma Kilisesi'nin önce bir kısmı sonrasında tamamının camiye (Ulu Cami) dönüştürülmüştür¹⁴⁹. Anadolu'nun en eski ve ilk camisi olan Ulucami, M.S. 639 yılında İslam dininin kabulüyle müslüman Araplar tarafından, kent merkezindeki en büyük mabedi (Mar Toma Kilisesi'ni), camiye çevirerek oluşturmuşlardır¹⁵⁰.

C-OSMANLILAR DÖNEMİ

Dönemin mimari yapıları ve özellikleri incelendiğinde; eserlerde, klasik Osmanlı çinilerinin geleneksel özelliklerinin dışında, yöresel motifler kullanılmış; merkezden ayrı olarak yerli atölyelerde çalışılmıştır.¹⁵¹ 16. yy.'ın ilk çeyreğinde kullanımdaki değişimlere bağlı olarak cami, yapı toplulukları ile birlikte denemeye başlanmıştır. Kitle, doluluk, boşluk, avlu, revak, minare, pencere gibi oranlara bağlı olarak ortaya çıkan tasarımlar, Osmanlı klasik mimarisini taşımaktadır.¹⁵²

a-Camiler

Ulucami (Lev. XX a-c): Günümüz kitabelerindeki bilgilere göre: 1091 yılında, Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın onarımı ve sonrasındaki dönemlerde yapılan bakım-onarım uygulamaları ve eklentileriyle günümüze kadar gelmiştir¹⁵³. Mimari üslubu, erken İslam dönemi Şam Emevi'ye Camisi'nin bir yansıması olarak yorumlanmakta ve İslam aleminin "5. Harem-i Şerif"i olarak kabul edilmektedir. Yapı dizilimi, çeşitliliği ve kullanım biçimine bakıldığında farklı mezhep gruplarının dini ve kültürel alışkanlıklarını bir araya getirdiği görülmektedir. Ortada büyük bir avlunun doğu ve batısında maksureler yer almakta, güneyinde Hanefiler Camii, kuzeyinde Şafilere Camii ile Mesudiye Medresesi ve batı girişinde de Zinciriye Medresesi bulunmaktadır.

Ulu Cami'nin avlusundaki sütun ve cephelerdeki bezekle, kabartma ve yazıtlar birbirine eklenerek uyum içinde korunmuştur (Lev. XXI a-d). Çok kubbeli cami yapısıyla ilgili Mimar Metin Sözen şu biçimde açıklama getirmektedir¹⁵⁴: "*Genellikle*

149 Beysanoğlu 1998, s. 160.

150 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 320.

151 Beysanoğlu 1998, s. 498-499.

152 Tuncer 1996, s. 135.

153 Tuncer 1996, s. 21; Beysanoğlu 1998, s. 256.

154 Sözen 1981, s. 106-108.

erken Osmanlı Devri'nde, büyük kentlerin çoğunun Ulu camileri, çok kubbeli plan tipine bağlı kalmışlardır. Burada ise çok kubbeli tip, ufak yapılarda ve mescidlerde denenmiştir. Bu yüzden çok kubbeli Ulu Camilerde kubbelerin belirli estetik amaçlar ve zengin şekilde kullanılmasıyla burada karşılaşmıyoruz. Diyarbakır Ulu Cami'si ise daha çok güneyde gelişen ve yayılan eski bir geleneğin tekrarıdır. Halbuki Osmanlı Sanatı'nın kuvvetle belirlediği Bursa, Edirne ve diğer kentlerde Ulu Camiler çok kubbeli yapı tipine girerler. Diyarbakır ve çerçevesinde ise çok kubbeli örnek fazla yayılamamıştır. Buna rağmen, güney doğu Anadolu'da ikinci derecede yapılarda olmakla beraber, yine de örneklerini bulmak mümkündür¹⁵⁵. 1115 yılında İnaloğulları döneminde yangın geçirmiş; 1117 ve 1118 yıllarında taşkemer ve kubbelerinin onarımını kapsayan yeni bir inşaat görmüştür¹⁵⁶. Onarılan kale surları ve yeniden inşa edilen burçlara ilişkin bilgiler kitabelerine işlenmiştir¹⁵⁷.

Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmed Paşa) Cami (Lev. XXIIa): Diyarbakır Valisi Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kubbelerinin üst örtüsü ilk yapıldığında kurşun kaplı olduğundan “Kurşunlu Camii” olarak da anılmaktadır. Zamanla bazı eklentiler alan yapı, mimari alanda; taşın kullanılması, bazı süslemelerin işlenişi, yerli ve bölgesel özelliklerin biraradalığı ile Osmanlı dönemi öncesi Diyarbakır yapılarından ayrılmaktadır¹⁵⁸.

Hüsrev Paşa Cami (Lev. XXIIb): 1521-1528 yılları arasında Diyarbakır Valisi Hüsrev Paşa tarafından, Mardin Kapı yakınındaki aynı isimli mahallede, küçük ölçekli bir medrese olarak yaptırılmıştır. Öncesinde medrese olarak kullanılan yapıya, sonrasında minare eklenerek cami olarak kullanılmıştır. 1966 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarım görmüştür. 1540 yılında tapu tahrir defterindeki kayıtlardan Cami'ye ait vakıf gayrimenkullerinin olduğu bilinmektedir¹⁵⁹.

Ali Paşa Cami: 1535 yılında I. İrakeyn seferinden dönen Kanuni Sultan Süleyman kentte 22 gün kalan ilk Osmanlı padişahıdır. Bu süre zarfında, kenti ve mimari yapıları inceleyen Mimar Sinan'ın, Akkoyunlu Camilerine ilişkin gerekli incelemelerde bulunduğu düşünülmektedir. Cami, medrese ve hamamdan oluşan Ali Paşa yapı topluluğunun, kentteki yapıların incelenmesinden sonra tasarlandığı kabul

155 Tekin 1997, s. 92-96.

156 Beysanoğlu 1998, s. 258-259; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 183.

157 Beysanoğlu 1998, s. 266.

158 Beysanoğlu 1998, s. 545.

159 Beysanoğlu 1998, s. 569-570; Tekin 1997, s. 110; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 325.

edilmektedir¹⁶⁰. 1534-1537 yıllarında, Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında aynı ismi taşıyan mahallede inşa edilmiştir. Mimar Sinan eseri olduğu bilinmektedir. Altıgen çinileri ve tek kubbeli planıyla dönem mimarisini yansıtmaktadır. I. Dünya Savaşı sırasında ordu tarafından kullanıldığı için bazı eklemeler yapılmıştır¹⁶¹.

İskender Paşa Cami (Lev. XXIIIa): 1551-1564 yıllarında İskender Paşa Mahallesiinde inşa edilmiştir. *“İskender Paşa Camii, bazı yönleriyle erken Osmanlı Devri Mimarisi çizgisinde gelişmesine rağmen, birçok yönleriyle Diyarbakır’ın diğer camileriyle kapalı bir bütün teşkil etmektedir.”* Genel olarak siyah-beyaz taşlardan yapılmış ve doğusunda bir türbe yer almaktadır. Cami, *iç mekanda, köşelerde, duvar kalınlığından yararlanılarak küçük mekanların yerleştirildiği birkaç yapıdan biridir.* Bu yönüyle Şeyh Matar ve Behram Paşa Camileriyle benzer özellik göstermektedir¹⁶²

Behram Paşa Cami (Lev. XXIII b-c, XXIV a-b): 1564-1572 yıllarında, hem yapısal hem de mekan özellikleriyle önceki dönem cami yapılarından farklı bir üslupta yapılmıştır. Caminin tamamı, Diyarbakır taş işçiliğiyle kesme taşlardan yapılmış olup mekanın sınırladığı tek kubbeden oluşmaktadır. Osmanlı döneminde yapılan camiler içinde kütle olarak geniş yer tutan Mimar Sinan eseridir. Osmanlı mimari yapı geleneğine bağlı kalınarak yerli geleneklerden farklı karakteristiklere gidilmiştir¹⁶³. Taç kapısı plastiklik örneği olarak şadırvanla bütünleşerek derinlik aksını ve boyutunu pekiştirmektedir¹⁶⁴. Behram Paşa Cami Şadırvanı’nda yer alan kitabede 1631-1633 yılları arasında, Diyarbakır Valiliği yapan Silahtar Murtaza Paşa tarafından onartılarak Hamravat suyunun getirildiği öğrenilmektedir¹⁶⁵.

Sinoğlu Cami: İbn-i Sin Cami olarak da bilinen yapı, 1518-1540 yılları arasında yapılmış olup 1863 tarihine kadar bu amaçla sonrasında Sübyan Mektebi olarak kullanılmıştır. 1944’de Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satıldıktan sonra tamir ettirilerek yeniden cami kullanımına dönüştürülmüştür¹⁶⁶.

Melek Ahmed Paşa Cami (Lev. XXV a-e): Urfa kapısı yakınlarında Melek (Melik) Ahmet Caddesinde yapılmıştır. Caminin altında depo ve dükkanlar olduğundan giriş merdivenle sağladığından, diğer camilerden yapısal olarak farklılaşmaktadır.

160 Tuncer 1996, s. 135.

161 Beysanoğlu 1998, s. 576; Tekin 1997, s. 112.

162 Beysanoğlu 1998, s. 596; Tekin 1997, s. 116.

163 Beysanoğlu 1998, s. 597; Tekin 1997, s. 118.

164 Tuncer 1996: 156.

165 Beysanoğlu 1998, s. 602-603.

166 Beysanoğlu 1998, s. 610.

Tonozlu mekanları ve tonozlu sokak geçişi bulunmaktadır. Minaresinde Osmanlı çinileri kullanılmıştır.

Nasuh Paşa Cami: 1606-1611 yılları arasında Nasuh Paşa'nın eşi için yaptırılmış küçük bir camidir. Kesme siyah beyaz bazalt taştan yalın üslupta inia edilen yapı minaresinin üst kısmı, içkale'ye atılan top mermilerden ötürü yıkılmış ve 1972 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce onarılmıştır¹⁶⁷.

Kurt İsmail Paşa Cami: 1869-1875'li yıllarında sur dışına yapılan, "Kışla Cami" de denilen bu eser, 1922 yılında Elcezire Cephesi Komutanı Cevat Paşa tarafından onartılmıştır¹⁶⁸. Revaklarla¹⁶⁹ çevrili, yuvarlak planıyla farklı bir mimari yaklaşım sergilemektedir.

Kadı Cami: 1533-1543 yılları arasında aynı ismi taşıyan mahallede bir kadı tarafından yaptırılmıştır.

Defterdar Cami: 1594 yılında dönemin defterdarı Ahmed Paşa tarafından inşa edilmiştir.

Hanzade Cami: Yapılış tarihi ve yaptırılanı bilinmemektedir. Vakıflar Bölge Müdürlüğünce satışı yapıldıktan sonra ibadethane olarak kullanılmıştır.

Paşa Cami: Sadrazam Çalık Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Murtaza Paşa Cami: İçkale'de Diyarbakır Valiliğinde bulunan Silahtar Murtaza Paşa tarafından inşa edilen eser İçkale Cami, Nasırriye Cami ve daha çok Hazreti Süleyman Cami olarak anılmaktadır. İslamiyete geçişle yapılan bir kale camisidir¹⁷⁰. 1631-1633 yılları arasında onarım görmüştür¹⁷¹.

Arap Şeyh Cami: Vali Kara Mustafa Paşa tarafından aynı ismi taşıyan mahallede, Arap Şeyh'in mezarının yanına inşa edilmiştir. Türbe günümüzde caminin şadırvanı olarak kullanılmaktadır¹⁷².

Safa Cami (Palo Cami): Ulucami'nin batı kesiminde yer alan cami, İpariye veya Parlı Cami olarak da bilinmektedir. Bu yapının en belirgin özelliği; taş işçiliğinin yanısıra mimari planı, çinileri, renkli motif ve taş süslemelerle bezenen minaresindeki

167 Beysanoğlu 1998, s. 653.

168 Tekin 1997, s. 124; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 327.

169 Sırtı bağlı bulunduğu binaya dayalı, ön cephesi açık, üstü örtülü ve örtüsü sütunlarla ya da payelerle taşınan mekana verilen ad. Güneşten ya da yağmurdan korunma amaçlı işlevsel revaklara sundurma adı verilir.

170 Tuncer 1996, s. 21.

171 Beysanoğlu 1998, s. 70; Tekin 1997, s. 98.

172 Beysanoğlu 1998, s. 666-671.

kabartmalarıyla Osmanlı devri öncesine ait bir yapıt olmasıdır. Ana kapıdan girilince orta alanda sekiz ayağa oturan orta kubbe planı, Mimar Sinan'ın en iyi eserlerinden birini yansıtmaktadır¹⁷³. Safa Cami (Lev. XXVI a-e), Nebi Cami (Lev. XXVII a-d) ve Alipaşa Cami'nin (Lev. XXVIII a-c) ortak özelliği, Akkoyunlular döneminde yapılmış olup çinilerle süslenmesidir.

Hoca Ahmet Cami (Ayni Minare Cami): Erken Osmanlı dönemi camilerinde rastlanan Zaviyeli cami yapısına benzer özellikleri ve farklılıkları içermektedir¹⁷⁴.

Nebi Cami (Peygamber Cami): 15. yy eseri olan yapı, siyah beyaz taş kubbe ve minaresi, mermer direktten oluşan üç kemeri ile Dağkapı'ya yakın ana cadde üzerinde iki bina biçiminde inşa edilmiştir. İbadethane olarak Şafiler ve Hanifiler için farklı iki bölüm şeklinde yapılan caminin, en önemli özelliği çini bezemeleridir. I. Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır ordu merkezi olarak kullanıldığından, askeriyenin kullanımına girmiştir. Konaklama birimi olarak kullanılan yapının çinileri yerinde korunamamış; 1955 yılında belediyenin yaptığı yol genişletme çalışmalarında ise yapının bir kısmı ve minaresi yolda kaldığından günümüze kadar gelememiştir. 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğüne onarılarak minaresi yeniden inşa edilmiştir. Nebi Cami'si, mimari özellikleri ve plan şeması bakımından altı ayaklı yapılar grubuna girmektedir. Akkoyunlular dönemi eseri olduğundan Osmanlı döneminde ortaya çıkan yapılarla benzer özellikler göstermektedir¹⁷⁵.

Kasım Padişah Cami/Şeyh Matar Cami/Dört Ayaklı Minare (Lev. XXIX a-b): 1500 yılında Sultan Kasım tarafından, Şeyh Mutahhar türbesinin bulunduğu alanda inşa edilmiştir. 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğüne onarılmıştır. Mimari olarak, gövde kısmından ayrılan kare minare, siyah-beyaz kesme taşlardan yapılan dört sütun üzerine oturtulmuştur.

Muallak Cami: Bazı kaynaklarda Muallak Cami'nin Kasım Padişah Cami ile benzer yapıım özelliklerinde inşa edildiği belirtilmektedir. Muallak Cami'nin minaresi beş sütun üzerine yapılmıştır. Timur döneminde bir bölümü yıkılan Muallak Cami, I. Dünya Savaşı sırasında Belediye'nin yol yapıım çalışmaları sırasında yıkılarak yola ilave edilmiştir¹⁷⁶.

173 Diyarbakır Tarihi, 1998, s. 467-469; Tekin 1997, s. 106; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 324.

174 Beysanoğlu 1998, s. 473-474; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 324.

175 Beysanoğlu 1998, s. 476-477; Tekin 1997, s. 100.

176 Beysanoğlu 1998, s. 480-481; Tekin 1997, s. 104.

Lala Bey Cami: Eğil beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırılmıştır. “Lale Bey Cami” olarak da bilinen yapı, Suriçi’nde aynı adı taşıyan mahallede yer almaktadır. Tek kubbeli olan olup onarım görmesine rağmen, cemaat yeri cephesi ve minarasi dışında özgünlüğünü yitirmiştir¹⁷⁷. Osmanlılar’ın Diyarbakır’da genel olarak Akkoyunlu yapılarından yorum olarak yararlandıkları, bunun örneği olan Lala Kasım Camisi’nin formunu geliştirerek el değiştiren yönetimler kapsamında dengesini bulduğu söylenmektedir¹⁷⁸.

b-Mescidler

Diyarbakır’da inşa edilen mescid yapılarının planları birbirine benzemekle beraber, Akkoyunlu yapısı oldukları kabul edilmektedir¹⁷⁹. Osmanlı döneminde, halkın sevdiği ve saygı duyduğu kişilerin kendi olanaklarıyla ibadete katkıda bulunmak için yaptırdıkları mescidler, devlet eliyle yapılmaya başlanmıştır. Mahalle mescidlerinin yerini, organizasyon ve bir program dahilinde büyük camilerin inşası almıştır¹⁸⁰.

Hacı Hızır Şah Mescidi: Behram Paşa Cami yakınlarında inşa edilen yapı, 1873’den sonra Sübyan Mektebi olarak kullanılmış; Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satıldıktan sonra konut haline dönüştürülmüştür¹⁸¹.

Derviş Hüseyin Mescidi: Aynı ismi taşıyan mahallede Ulucami ile Nebi Cami arasında inşa edilmiştir.

Hacı Osman Mescidi: Hacı Osman Mahallesinde inşa edilmiştir. Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satıldıktan sonra yerine konut yapılmıştır¹⁸².

İmam Ukayl Mescidi: Demirciler Çarşısı’nda inşa edilmiş ancak sonrasında Vakıflarca tasfiye edilmiştir¹⁸³.

Kavvas Mescidi: Büyük Kavas Mahallesinde Kevvas’ı Kebir, Küçük Kavas Mahallesinde Kavvas’ı Sağır olmak üzere iki mescid olarak inşa edilmiştir¹⁸⁴.

177 Beysanoğlu 1998, s. 484-486; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 325.

178 Tuncer 1996, s. 98.

179 Tuncer 1996, s. 99.

180 Tuncer 1996, s. 103.

181 Beysanoğlu 1998, s. 611.

182 a.g.e.: 611.

183 a.g.e.: 611.

184 a.g.e.: 611.

Molla Bahaddin Mescidi: İzzet Paşa Caddesi'nin kuzeyinde, aynı ismi taşıyan mahallede inşa edilmiştir. "Kozlu Cami" ismiyle bilinen Osmanlı eseridir.

Çağaloğlu Mescidi: Halk arasında "Çakal" olarak bilinen ibadethane Ali Paşa ile Hoca Ahmed Mahallesi arasında inşa edilmiştir.

Salos Mescidi: Mardin Kapı'da, Gazi Caddesi üzerinde 16. yüzyılda inşa edilen Osmanlı eseridir.

Dabanoğlu Mescidi: Diyarbakır Valisi Daltaban Mustafa Paşa tarafından aynı ismi taşıyan mahallede, Fatip Paşa ve Nasuh Paşa Camileri arasında, yaptırılmıştır¹⁸⁵.

Yiğid Ahmed Mescidi: Yiğid Ahmed tarafından aynı adı taşıyan mahallede, yaptırılmıştır.

Mervani Mescidi: Mervaniler döneminde, Dağkapı Burcu üzerinde inşa edilmiştir.

İbrahim Bey Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede inşa edilen Akkoyunlu Kasım Paşa tarafından inşa edilmiştir.

Balıklı Mescidi: Kaynaklara göre Akkoyunlu döneminden kalma eserdir. Siyah-beyaz bazalt taştan yapılan yapının mescit ve göze bölümünün bulunmaktadır¹⁸⁶. Anzele/Ayn-ı Zülal/Ayn Zeliha/Balıklı Gölü (Levha XI) suyunun yanına inşa edilmiş v ismeini havuzunda bulunan balıklardan almıştır. Zamanla mescid kısmı harap olmuş; balıklı havuz Vakıflar idaresince Belediyeye satılmıştır.

Hamza Bey Mescidi: İçkale'de Akkoyunlu Hamza Bey tarafından inşa edilmiştir. Ancak üzerinde şu an buz fabrikası bulunmaktadır. I. Dünya savaşı sırasında yıkılmıştır.

Taceddin Mescidi: aynı adı taşıyan mahalle de yer alan mescidin, Akkoyunlu yapısı olduğu kabul edilmektedir. Sonrasında Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satılarak, halka açık ibadethane olarak kullanılmıştır.

Hacı Büzürk Mescidi: Akkoyunlu yapısı olan eser aynı ismi taşıyan mahallede yer almaktadır. Siyah bazalt taştan avlu ve harimdan oluşan mescit, sade görünümüdür.

İzzettin Mescidi: Fatih Paşa Camisi'ne giden yol üzerinde inşa edilmiş olup günümüze kadar korunamamıştır.

185 Beysanoğlu 1998, s. 675.

186 Tuncer 1196, s. 72.

Kaçık Budak Mescidi: Akkoyunlular döneminde inşa edildiği söylenmektedir¹⁸⁷. Halk arasında “kaşık budak” olarak adlandırılan mahallede inşa edilen yapı, harap olunca Vakıflar Bölge Müdürlüğü’nce satılmış ve yerine ev yaptırılmıştır.

Semanoğlu Mescidi: Günümüze kadar ulaşamamıştır¹⁸⁸.

Kavvas Mescidi: Şeyh Matar Cami yakınlarında inşa edilen mescid iki bölümden meydana gelmiştir. Günümüzde sadece küçük mescid ayakta¹⁸⁹.

Kubad Beğ Mescidi: Ali Paşa Camisi’nin batısında, Evli Beden Burcu yakınlarına inşa edilmiştir.

Kılbaş Mescidi: İçkale’de Gavur Meydanı adını taşıyan mahallede inşa edilmiştir.

Salos Mescidi: Şeyh Said-i Küçük Mescidi’nin batısında inşa edilmiş olup özgünlüğünü yitirmiştir.

Re’isoğlu Mescidi: İskender Paşa Mahallesi’nde inşa edilmiştir.

Rabi’a Mescidi: Ablak ve Lale (Lala) Bey Mahalleleri arasında inşa edilmiştir.

Çobyan Mescidi: Cami-i Kebir, Nebi Cami ve Derviş Hüseyin mahalleleri arasında inşa edilmiştir.

İpekoğlu Hanı Mescidi: İpekoğlu vakfı tarafından yaptırılmıştır¹⁹⁰.

Ahmed Hoca Tekkesi Mescidi: Cami Kebir’in batısında inşa edilmiştir.

Ablak Mescidi: Melek Ahmed çarşısında, cadde üzerinde inşa edilmiştir.

Hüseyin Efendi Mescidi: İç kale’de inşa edilmiştir.

Ali B. Reşid Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede, Salos Mescidi’nin arkasına inşa edilmiştir.

Çakal Mescidi: Halk arasında Çağaloğlu olarak bilinen mescid, Ali Paşa ve Hoca Ahmed mahalleleri arasında inşa edilmiştir¹⁹¹.

Memeddin Mescidi: Ziya Gökalp Müzesi’nin bulunduğu mevkide inşa edilmiştir.

Kastal Mescidi: Mardin Kapı yolu üzerinde inşa edilmiştir.

187 Yılmazçelik 1995, s. 71.

188 Beysanoğlu 1998, s. 486-488.

189 Yılmazçelik 1995, s. 66.

190 Yılmazçelik 1995, s. 67.

191 Yılmazçelik 1995, s. 68.

Molla Bahaeddin (Kozlu) Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede inşa edilmiştir¹⁹².

İçkale Mescidi: İçkale camisinin bitişiğine inşa edilmiştir.

Debbağhane (Molla Ali Han) Mescidi: Urfa Kapı yakınlarına inşa edilmiştir.

İmadiye Mescidi: İskender Paşa ile Cami-i Kebir arasında inşa edilen yapı, Mardin Artukluları tarafından yaptırılmıştır.

Berberiye Mescidi: İskender Paşa yakınlarına inşa edilen yapının ne zaman yıkıldığı bilinmemektedir.

Şeref Çavuş Mescidi: Urfa Kapı'nın güneyine inşa edilmiştir.

Hanzade (Lelebici Hanzade Hatun) Mescidi: Göl Cami yakınlarına inşa edilmiştir¹⁹³.

Hisarlı Mescidi: Şeyh Said-i Küçük ile Ali B. Reşit Mahalleleri arasına inşa edilmiştir.

Hacı Abdurrahman Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede inşa edilmiştir.

Hacı Osman Mescidi: Diyarbakır'ın Osmanlılar tarafından fethinden önce inşa edildiği söylenmektedir.

Derviş Hüseyin Mescidi: Cami-i Kebir ile Nebi Cami arasında aynı ismi taşıyan mahallede inşa edilmiştir.

Nalçacı Mescidi: İskender Paşa Cami yakınlarında inşa edilen yapının diğer bilinen ismi İskender Çelebi'dir.

Tabanoğlu Mescidi: 1696 yılında Tabanzade Mustafa Paşa tarafından Fatih Paşa Cami ile Nasuh Paşa Cami arasına inşa edilmiştir.

Ukayl Mescidi: Pamukçular Çarşısı yakınlarında inşa edilen yapı, 1915'de yanmıştır.

Abdal Dede (Kamışlı) Mescidi: Aynı ismi taşıyan mahallede inşa edilen yapı, medrese olarak da kullanılmıştır. 1914 yılından sonra harap olmuştur¹⁹⁴.

192 Yılmazçelik 1995, s. 69.

193 Yılmazçelik 1995, s. 70.

194 Yılmazçelik 1995, s. 72.

c-Hamamlar

Deva Hamamı: Gazi Caddesi üzerinde Mardin Kapı yakınında 1540 yılında inşa edilen eser, Hamam-ı Kebir/Büyük Hamam ismiyle de anılmıştır. Hüsrev Paşa vakfına ait gayrimenkullerden biridir. Vakfın diğer hamamları arasında Bican Beg Hamamı, Mahmud Beg Hamamı ile Hamam-ı Cedid (Yeni Hamam) yer almaktadır¹⁹⁵.

Çardaklı Hamamı: Hüsrev Paşa Vakfı'nın gayri menkulleri arasında yer aldığı kabul edilmektedir. 1520-1540 yılları arasında İbrahim Bey mahallesinde inşa edilmiştir.

Behram Paşa Hamamı: Halk arasında Paşa Hamamı olarak da bilinen bu yapı, 1564-1567 yılları arasında yapılmış; sonradan gördüğü onarımlar, yapının mimari bütünlüğünü bozmuştur¹⁹⁶.

Melek Ahmed Paşa Hamamı (Lev. XXXa): Kentte hamam sayısının az olmasından ötürü Cami'den önce, aynı cadde üzerinde inşa edilmiştir¹⁹⁷.

Vahap Ağa Hamamı: Gazi Caddesi üzerinde, 16. ve 17. yy'dan kalma eserdir¹⁹⁸.

Küçük Hamam: Melek Ahmed Paşa Cami bitişiğinde inşa edilmiştir. Bazı eserlerde “Şensu Hamamı” ya da “Küçük Kadı Hamamı” olarak da ismi geçmektedir¹⁹⁹.

Suakar (Süveyka) ve Mirza hamamları: Gazi Köşkü (Semanoğlu Köşkü) Akkoyunlu dönemi eserleridir. Hamamlar, günümüze kadar ulaşamamıştır²⁰⁰.

Faaliyette olan diğer hamamlar: Çemşid Hamamı, İpekoğlu Hamamı (İbn-i Ziyal), Ali Paşa Hamamı, Kürtler Hamamı, Melik Ahmet Hamamı, Behram Paşa Hamamı, Çardaklı Hamamı, Deva Hamamı, Kadı Hamamı (İpariyye-Eşbek), Paşa Hamamı'dır.

Yıkılan hamamlar: Surakar Hamamı, Mirza Hamamı, Yenikapı Hamamı (Rüstem Paşa Hamamı), Maristan Hamamı, Kale Hamamı, Alaeddin Hamamı, Domat Hamamı, Dilaver Paşa Hamamı, Hüseyin Efendi Hamamı, Bekir Paşa Hamamı, Cadde Hamamı'dır.

195 Beysanoğlu 1998, s. 574.

196 Beysanoğlu 1998, s. 604.

197 Beysanoğlu 1998, s. 644, 645-648; Tekin 1997, s. 122, 167.

198 Tekin 1997, s. 164.

199 Beysanoğlu 1998, s. 675-677.

200 Beysanoğlu 1998, s. 489-490.

d-Hanlar

Diyarbakır'da hanlar askerinin ikametine²⁰¹ ayrıldığından 1840 yılından sonra önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu durum kentin ticari gelişiminde olumsuz etki oynamıştır²⁰². Kent, coğrafik konumu itibariyle yerleşim yerlerini birbirine bağlayan kavşak ve geçiş görevini gördüğünden, anayollar üzerinde Osmanlı ve Selçuklu dönemine ait birçok han ve kervansaray eserleri inşa edilmiştir.

Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı/Bezirgan Hanı)–Kervansaray Otel (Lev. XXX b-c): Mardin kapıdan kente girerken, yolun sağında Medresesi ile birlikte yer alan yapı külliyesini oluşturmaktadır. Osmanlı Han Planlarıyla benzer özellikler göstermekte olup ortada bulunan avlunun etrafında yer alan revak ve odalardan oluşmaktadır. Günümüzde Otel birimi olarak kullanılmaktadır²⁰³.

Hasan Paşa Hanı (Lev. XXXI a-b): Yapı, Ulucami ile bütünleşik bir şekilde konumlandırılmıştır. İki katlı olarak inşa edilen yapıda renkli (siyah-beyaz) yatay taş sıralamaları ve taş süslemeleri, avluya açılan kemerler, han odaları, kubbeler, geometrik bezemeleri, anıtsal kapısı ve üstü örtülü şadırvan yapısıyla Osmanlı dönemi han mimarisinin iyi bir örneğidir²⁰⁴.

Çifte Han -Borsa Hanı (Lev. XXXIIa): Gazi Caddesi'nin doğusunda, Borsa Sokağında inşa edilmiştir. Kesme bazalt taştan ikişer katlı olarak inşa edilen yapı, 1940'lı yıllarda biri yıktırılarak kısmen genişletilmiş, geri kalan kısmında ise dükkanlar yapılmıştır.

İbrahim Paşa Hanı: 1816 yılında tüccar hanı olarak Deva Hamamı yakınlarında inşa edilmiştir. Günümüze kadar ulaşamamıştır²⁰⁵.

Tütün Hanı: İbrahim Paşa tarafından 1810 yılında, Deva Hamamı bitişiğinde inşa edilmiştir.

Sülüklü Han: Borsa Hanı'nın güneyinde arasta içinde yer alan, avlulu tek katlı yapı, günümüzde bütünüyle yenilenmiştir. Yerleri kesin olarak tespit edilemeyen Hanlar²⁰⁶: Sipahioğlu Hanı (1842), Fatih Mehmet Paşa Evkafından Halid Hanı (1842), Şevketlü Hanı (1723), Gümüşhaneli Defterdar Hanı (1844), Ulucami yakınlarında

201 Osmanlı devleti genelinde uygulanan yeni askeri politika (Redif Askeri Teşkilatı).

202 Yılmazçelik 1995, s. 94.

203 Beysanoğlu 1998, s. 571-573; Tekin 1997, s. 156.

204 Beysanoğlu 1998, s. 620-621; Tekin 1997, s. 158; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 328.

205 Yılmazçelik 1995, s. 91.

206 Yılmazçelik 1995, s. 93.

Börekçiler Hanı (1799), Yeni Kapı yakınlarında Alaca Hanı (1676), İskenderoğlu Hanı (1817), İç Kale'deki Zincir Hanı, Eğilliler Hanı, Ketenciler Hanı, Salos Vakfı Hanı, Pamukçular Hanı, İpekoğlu Hanı, Abacılar Hanı ve Kilimciler Hanı'dır. Yapılar, dönemin sosyal ve siyasi olayları sonucu ortaya çıkan yangınlarda harap olmuştur²⁰⁷.

e-Medreseler

Diyarbakır'daki medreselere ilişkin bilgiler, Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesindeki kayıtlar doğrultusunda bilinmektedir. Evliya Çelebi (1654-1655) yılında, Diyarbakır'daki bütün camilerin ikişer medresesi olduğunu belirtmiştir²⁰⁸.

Ali Paşa Medresesi: Camiyle birlikte, yapının batısında inşa edilmiştir²⁰⁹. Dikdörtgen avlunun doğu ve batı kısmında, odaların önünde yer alan eyvanların tonozlarla kapatılmasıyla oluşturulan dersane yapısının, bir benzer örneği de yalnızca Cizre'de görülmektedir²¹⁰. 1799-1817 tarihleri arasında, Diyarbakır'ın önemli öğretim kurumları arasında yer almıştır²¹¹.

İskender Paşa Medresesi: 1565 yılında cami külliyesi içinde inşa edilmiştir²¹².

Behram Paşa Cami Medresesi: Caminin bitişiğindeki bir mescid ve medrese ile birlikte inşa edilmiştir²¹³.

Melek Ahmed Paşa Cami Medresesi: 1587-1591 yılları arasında cami külliyesi içinde inşa edilmiştir²¹⁴.

Nasuh Paşa ve Servinaz Hatun Medresesi: 1606-1611 yılları arasında inşa ettirilmiştir²¹⁵.

Mesudiye Medresesi (Lev. XXXII b-e): Kente yapılan ilk büyük medresedir. Yazıtlardan elde edilen bilgiye göre dört dini mezhebin (sünni) öğretimi için yapılan yapının, kuzeyden ve Ulu Cami'nin avlusundan olmak üzere iki girişi mevcuttur. Mimari üslup açısından, Zinciriye Medresesi'ne benzemektedir. Kesme taştan iki katlı, tek veya çift eyvanlı açık medreseler planına benzer biçimde inşa edilmiştir²¹⁶.

207 Beysanoğlu 1998, s. 681-682; Yılmazçelik 1995, s. 84-88.

208 Yılmazçelik 1995, s. 73.

209 Beysanoğlu 1998, s. 586.

210 Tekin 1997, s. 152.

211 Yılmazçelik 1995, s. 75.

212 Yılmazçelik 1995, s. 74.

213 Yılmazçelik 1995, s. 74.

214 Yılmazçelik 1995, s. 74.

215 Yılmazçelik 1995, s. 74.

216 Beysanoğlu 1998, s. 335-339; Tekin 1997, s. 148.

Ragıbiyye Medresesi: Hüsrev Paşa mederesesinde müderrislik yapan Hacı Ragıp Bey, tarafından 1786-1848 yılları arasında yaptırılmıştır.

Latifiye Medresesi: Fatih Mehmed Caminin arkasında bulunan ve Latifiye ismi verilen Şafiler Camisi aynı zamanda medrese olarak kullanılmıştır²¹⁷.

Kadiriyye Medresesi: 1213 yılında Diyarbakır müderrislerinden Hacı Abdalbaki-zade, Hacı Abdulkadir tarafından inşa ettirilmiştir.

Şucaciyye Medresesi: Yapılış tarihi bilinmeyen medrese, Mardin Kapı'ya yakın, Deliller Hanı'nın karşısında yapılmıştır. Günümüze kadar gelememiştir.

Şeyh Safa (İpariye) Medresesi: Safa Cami külliyesi içinde yer almaktadır. Yapım tarihi bilinmemekle beraber Şeyh Safa Camisi ile birlikte yapılmıştır.

Nebi (Seyfüddin) Cami Medresesi: Nebi Cami külliyesi içinde yer almaktadır. I. Dünya Savaşı sırasında yıkılmış, günümüze kadar ulaşamamıştır.

Cami-i Kebir Medresesi: Cami-i Kebir külliyesi içinde yer almaktadır²¹⁸.

Aziz Cami (Şeyh Rumi) Medresesi: Şeyh Aziz Mahmud Urmevi Cami külliyesi içinde yer almaktadır.

Hoca Ahmed Cami Medresesi: Hoca Ahmed Cami avlusunda inşa edilmiştir.

Hacı İsmail B. Ali Medresesi: Nasuh Paşa Cami avlusunda inşa ettirilmiştir.

Hüsreviye Medresesi: 1761-1811 yılları arasında medresenin önemli bir statüye sahip olduğu bilinmektedir²¹⁹.

İmadiye Medresesi: Yapı mescidiyle birlikte inşa edilmiştir.

Zinciriye-Sencariye Medresesi (Lev. XXXIII a-b): Bazı kaynaklarda Mercaniye Medresesi olarak adlandırılan yapının, Artuklu dönemi eseri olduğu bilinmektedir. Ulucami ve Mesudiye Medresesi ile birlikte tarihi dokuyu oluşturmaktadır. Yapı, *I.Dünya Savaşına kadar kullanılmış, savaş sırasında fakirlere barınak olmuş; 1934'de onarılarak Arkeoloji Müzesi haline getirilmiş; 1985-1990 arasında boş kalmış; 1990'dan itibaren ise Kız Kur'an Kursu olarak günümüze kadar kullanımına devam etmiştir*²²⁰.

217 Yılmazçelik 1995, s. 76.

218 Yılmazçelik 1995, s. 73.

219 Yılmazçelik 1995, s. 74.

220 Beysanoğlu 1998, s. 332-334; Tekin 1997, s. 150.

f-Okullar ve Kütüphaneler

Sayıları az olmakla beraber yazılı belgelerde kayıtlı olmamasından ötürü, eğitim kurumlarına ilişkin detaylı bilgi mevcut değildir.

Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu): 1910 yılında, Dar'ül Muallimat Kız İlköğretmen Okulu olarak inşa edilmiştir. 1962 yılında okul büyük bir tamirattan geçmiş, çatı ve ikinci katın çatı döşemeleri tamamen değiştirilmiştir.

Dilaver Paşa Daru'l-Kurası: Dilaver Paşa Mescidi ile birlikte inşa edildiği düşünülmektedir.

Hacı Ömer Efendi Kütüphanesi: Cami-i Kebir'in avlusunda olduğu tespit edilmiştir.

Abdurrahman Paşa Kütüphanesi: Cami-i Kebir'in güneyinde inşa edilmiş olup günümüze kadar gelmiştir.

Mürteza Paşa Mu'allimhanesi: İçkale'de Mürteza Paşa Cami'nin yakınlarında olan günümüze kadar ulaşamamıştır.

İskender Paşa İlköğretim Okulu: Sur dışında Dicle'ye bakan yamaç üzerinde İskender Paşa döneminde yapılan okul, günümüze kadar ulaşamamıştır²²¹.

g-Tekkeler

Osmanlı döneminde, Diyarbakır'da pek çok tekke ve zaviye inşa edilmiş ancak günümüze kadar gelenler Örfizade Tekkesi ve Sarı Saltuk türbesinin yer aldığı Gülşeni Tekkesi'dir. 19. yüzyılda belgelerden edilen bilgilere göre tekke ve zaviyelerin toplam sayısı 5 tanedir. Yerleri tespit edilenler İbrahim Beğ Tekkesi ve Hasan Padişah (Balıklı) Zaviye'sidir.

Örfizade Tekkesi ve Çeşmesi: Memeddin Mahallesi'nde bulunan bu tekke, Sadeddin Cebbavi tarafından yaptırılmıştır. Yapım tarihi bilinmemekle beraber, mukarnaslarla bezeli gösterişli bir kapısı ve dışarı taşkın bir çeşmesi mevcuttur. Ancak günümüzde bu tekkenin büyük bir bölümü yıkılmış ve yerine bir ilkokul yaptırılmıştır.

İbrahim Beğ Tekkesi: Günümüz Vali Konağı'nın yerine inşa edilen yapının Gülşeni Tekkesi olduğu bilinmektedir.

221 Beysanoğlu 1998, s. 586.

Hasan Padişah (Balıklı) Zaviyesi: 15. yy'da Uzun Hasan döneminde, Balıklı mahallesinde, Balıklı Mescidi'nin yanına inşa edildiği düşünülmektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sindeki bilgilere göre Bektaşî Tekkesi olduğu bilinmektedir²²².

h-Türbeler

Safeviler hakimiyeti döneminde, türbelerin çoğu yağma edilmiştir. Tarihi kaynaklara göre Akkoyunlular dönemine ait olarak kabul edilen türbeler şu biçimde sıralanabilir:

Mevlana Şeyh Muhammed Türbesi: Mardin Kapı'da Şeyh Muhammed mezarlığında bulunmaktadır.

Lalabey Türbesi: Lalabey Camisi'nin kuzeydoğusunda Cami ile birlikte inşa edilmiştir.

Şeyh Abdülcelil Türbesi: Safa Cami avlusunun doğusunda bulunmaktadır²²³.

Muslihiddin Lari Türbesi: 16. yy. dönemi bilim adamı Lari'nin, Safa Cami avlusundaki mezarıdır²²⁴.

Zincirkıran Türbesi: Nasuh Paşa Camisi'nin güneyine inşa edilmiştir. Diyarbakır'ın genel türbe mimari ve süsleme özelliklerine benzer olarak, siyah-beyaz kesme taş sıraları ile yapılmıştır²²⁵.

Rıdvan Ağa Türbesi: 17. yy. döneminin önemli hekimi olan Rıdvan Ağa'nın mezarıdır. Hhalk arasında "Rıdvan Ağa Kubbesi" olarak da isimlendirilmiştir. Bu dönemde, Dağ kapı ve Urfa Kapı'da bulunan mezarlıklarda önemli devlet ve sanat adamlarının mezarları, künbetli türbeleri yer almaktaydı. 1930'larda imarlaşma hareketleriyle beraber kentin büyümesine bağlı olarak korunamış, yıkılan taşlar da Yenişehir'in kanalizasyonunda kullanılmıştır²²⁶.

Sarı Saltuk Türbesi: Urfa Kapı'nın iç kesimlerinde yapılan yapının tarihi bilinmemektedir. Geçirdiği onarımlar nedeniyle görünümünde değişiklikler olmuştur²²⁷.

Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi: 1585 yılında Fatih Paşa Camisi'nin doğusuna inşa edilen yapının, kitabesinde Mimar Sinan eseri olduğu belirtilmiştir.

222 Yılmazçelik 1995, s. 79.

223 Beysanoğlu 1998, s. 490-493.

224 Beysanoğlu 1998, s. 682-683.

225 Beysanoğlu 1998, s. 686-687.

226 Beysanoğlu 1998, s. 687.

227 Tekin 1997, s. 144.

Yakınındaki Fatih Paşa Camisiyle cephe açısından tamamlayıcı bir bütünlük içinde olup plan şemasıyla Diyarbakır'daki diğer dini yapılardan farklı bir özellik sergilemektedir. Kemerli kapısıyla caminin avlusuna girişinin sağlanması, dönemin diğer büyük Osmanlı kentlerinden ayrıcalıklı olarak Diyarbakır'a özgü, tek tip türbe yapısının yapıldığını göstermektedir²²⁸.

Sultan Şüca Türbesi: Mardin Kapı yakınlarında, XIII. yy.'ın ilk çeyreğinde yapılmış Artuklu eseridir²²⁹.

ı-Köprüler

IV.Murad Köprüsü-Devegeçidi Köprüsü (Lev. XXXIVa): Deve geçidi çayı üzerinde, yontma bazalt taştan inşa edilen sivri ve yedi gözlü yapıdır²³⁰.

Dilaver Paşa Köprüsü: Diyarbakır Valisi Dilaver Paşa tarafından Pamuk çayı üzerinde inşa edilmiştir.

On gözlü Dicle Köprüsü (Silvan) Köprüsü: Mervani dönemi eseridir (Lev. XXXIVb)²³¹. Köprü'nün onarımında, Kırklar Dağı üzerinde yer alan Kırklar Manastırından getirilen taşlar ve bazı eski eserlere kalıntılar kullanılmıştır²³².

Yirmi Gözlü Köprü: Mervaniler dönemi eseridir. Diyarbakır-Silvan yolu üzerinde, kente 21 km mesafede Ambar Çayı üzerine inşa edilen köprü, onarım görmesine rağmen günümüze kadar ulaşamamıştır.

j-Kamusal Alanlar ve Kentsel Altyapı

Osmanlı dönemi toprak sistemi ve modele uygun mülkiyet yapısı, toprağın kullanım koşullarını belirlemede etkin olmuştur²³³. İdari açıdan yönetimi

228 Beysanoğlu 1998, s. 627; Tekin 1997, s. 140.

229 Tekin 1997, s. 142.

230 Tekin 1997, s. 212.

231 Beysanoğlu 1998, s. 201, 222; Tekin 1997, s. 206.

232 Beysanoğlu 1998, s. 224.

233 Osmanlı'da toprak sisteminin kuruluşu ve gelişimi özetlenirse:

Safevilerin Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki Kürt beylerini ve aşiret reislerini Osmanlı aleyhine kışkırtması ve sancak beyliğini vermesi, Osmanlılar'ın idari açıdan "yurtluk ve ocaklık", "hükümet" ya da "dirlik" sahibi kişilere; feodal birliklere ve aşiretlere yeni ayrıcalıklar ya da mevcut olanın yenilediği ayrıcalıklar vermesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak 1578-1581 yıllarında, Diyarbakır eyaletine bağlı sancak sayısı, idari statü açısından yarı bağımsız olan ve çoğunluğu aşiretlerin oluşturduğu 46 sancağa çıkarılmıştır.

Bazı değişiklikler geçirse de 1632 yılında Osmanlılar yönetiminde idari statü yönünden sancaklar iki sınıfa ayrılmıştır (Beysanoğlu 1998, s. 536542; Yılmazçelik 1995, s. 197): Hükümet adı altındaki sancaklar ve sancak (Liva) adıyla anılan sancaklardır.

kolaylaştırırken; denetim, toprak ve üzerindeki yapıların tasarruf hukukunu belirlemiştir. Bu durum yapı çevrenin oluşumunu da etkilemiştir. Pazar yeri, Gavur Mahallesi ve Sami İşmenlerin tuğla ve kiremit depoları (Karhane) bu dönemde oluşan kentsel alanlardır²³⁴.

Çarşılar ve Pazar Yerleri: Meydan kavramıyla örtüşen bu kullanım Ulucami'nin de içinde olduğu ve günlük kullanıma yönelik dükkanların yer aldığı çarşı ve pazarlardan oluşmuştur. Yerleri tespit edilemeyen çarşı ve pazarlar şu biçimde sıralanabilir: Muhacirler, Helvacılar, Çilingirler, Demirciler, Neccarlar, Mutaflar, Aşçılar, Eskiciler, Postacılar Çarşısı; pazarlar ise, Beyt Pazarı, Soğan Pazarı ve Üzüm Pazarı'dır²³⁵.

Hasan Paşa Çarşısı: Vali Hasan Paşa döneminde canlı bir ekonomiye sahip olan kentte; ticaret, dokuma, el sanatları, deri, şişe, çömlek, testicilik, bakırcılık ve kuyumculuk gibi meslekler gelişmeye başlamıştır²³⁶. Gümüş işçiliğine bağlı olarak, günlük kullanım eşyaları ve figüratif süs eşyalarının yapımına ilişkin eserler de üretilmiştir²³⁷. Bu yeni kentsel üretim modeline uygun çarşılar yapılmıştır. 19. yy.'ın ilk yarısında Hüsrev Paşa Evkafına ait olan Hasan Paşa çarşısı, üstü örtülü yapısı ile kuyumcu ve haffaf esnafın kullandığı çarşıdır. Bu nedenle Kuyumcular Çarşısı ve Haffaflar Çarşısı isimlerini de almaktadır. Kuyumcular çarşısı çeşitli süs eşyalarının hazırlandığı; ketenciler çarşısı ise satıldığı yerler olarak merkezde yer seçmişlerdir. Bu iki çarşının yetersiz kalması ve I. Dünya Savaşında Ketenciler Çarşısının harap olması, aynı amaçla Hasan Paşa hanının inşa edilmesini sağlamıştır²³⁸.

Sipahi Pazarı: Diyarbakır Bedesteni'nin içinde bulunduğu Sipahi Pazarı, Ulucami'nin batısında ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde yer almıştır.

Sinek Pazarı: İparye (Sefa) Camisi'nin doğusundaki alandan oluşmaktadır. Pazar çevresinde Hüsameddin Cami ve Alaeddin Hamamı bulunuyordu²³⁹.

Sınıfsal düzenlemeleri ise: Klasik Osmanlı Sancakları, Ekrad Sancakları, Hükümet Sancakları, Yurtluk ve Ocaklık, Arpalık, Voyvodalık ve Aşiretlik şeklindedir. Tanzimattan sonraki düzenlemelerle, 1870 yılında kabul edilen "Vilayet Nizamnamesi" ile tüm imtiyazlı statüler ortadan kaldırılmış; tamamıyla olmasa da beylik düzenine son verilmiştir.

234 Tuncer 1996, s. 14.

235 Yılmazçelik 1995, s. 97.

236 Tuncer 1996, s. 15.

237 Beysanoğlu 1998, s. 500.

238 Beysanoğlu 1998, s. 617-619.

239 Yılmazçelik 1995, s. 96.

Kürkçüler Çarşısı: Yeri kesin olarak tesbit edilememekle beraber İçkale'de yer aldığı düşünülmektedir.

Kaledibi Çarşısı (Tahte'l-Kal'a): Osmanlı kale kentlerinin ortak özelliklerinden olan, kale altı çarşısı İçkale'nin güneybatısında yer almıştır. Çevresinde, sebze ve meyve dükkanları, terzi ve kavukçu dükkanları bulunmaktaydı.

Semerciler Çarşısı: Biri Rumkapı'da diğeri Dağkapı'da olmak üzere iki çarşıdan oluşmaktaydı.

Palancılar Çarşısı: Şeyh Matar Cami'nin yakınlarında yer almaktaydı.

Yoğurt Pazarı: Fatih Mehmet Paşa Mahallesi ile İzzeddin Mahallesi arasında kurulan pazar günümüzde de varlığını devam ettirmektedir.

Melek Ahmed Çarşısı: Ablak Mescidi Mahallesinde Melek Ahmed Paşa Cami karşısında konumlanmıştır.

Yeni Çarşı: Nasuh Paşa Çarşısı olarak bilinen alanda yer alan dükkanların çoğu, Nasuh Paşa Cami evkafından bulunan yapılarıdır.

Uzun Çarşı: Rum Kapısı'ndan kent merkezine giden yol üzerindeki çarşılara denilmiş ve genel olarak Sefa Cami karşısındaki alanı kapsamaktadır.

Kılınççılar Çarşısı: Ulucami'nin doğu ve güneyinde yer alan meydanda ve İzzeddin mahallesinde olmak üzere iki yerde bulunmaktadır.

Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı: Ulucami'nin karşısında yer alan alanda, meyve dükkanları, bezzaz²⁴⁰ dükkanları, pasta, hırdavat ve berber dükkanlarından oluşan alandır. Bezzaz dükkanlarının bulunduğu kısma Bezzazlar Çarşısı denilmiştir²⁴¹.

İplik Çarşısı: İskender Paşa Cami'nin güneyinde ve batısında bulunan çarşılara denilmiştir. Bu çarşı içerisinde külahçılar çarşısı, penbeciler çarşısı ve kavukçular çarşısı yer almaktaydı.

Kitapçılar Çarşısı: Yiğid Ahmed mahallesinde Ulu Cami'nin güneyinde kurulan çarşıdır.

Haşim-zade Çarşısı: Yeri kesin olarak bilinmemekle beraber Fatih Mehmet Paşa Cami yakınlarında olduğu düşünülmektedir.

Kentin İçme Suyu: Diyarbakır batıdan doğuya doğru (Bağlar'dan Suriçi'ne doğru) eğimli bir zemin yapısına sahip olduğundan, kentin su ihtiyacını karşılayan Ayn-i

240 Bez dokunulup, satılması.

241 Yılmazçelik 1995, s. 96.

Zülal/Anzele/Ayn Zeliha, Ali Pınarı Suyu, Hamravat Suyu gibi bu yönde kullanılan kaynaklar olmuştur²⁴². Alidede Kaynağı, Kal'a Suyu Kaynar Suyu ve bazı konutların kuyuları ile kaynağı yeniden onartılan Arbedaş suyundan²⁴³ da kentin su gereksinimi sağlanmıştır²⁴⁴. Kanuni Sultan Süleyman'ın içme suyuna ilişkin hizmeti, İran seferi dönüşünde yolda hastalanınca ikinci kez Gözeli'de (Karacadağ eteği, Hamravat Suyu kaynağı) kalınca iyileşmesi sonucu, kentin 10 km dışında bulunan Gözeli Köyü'nden çifte toprak künkler ve 27 gözlü su kemeri ile Hamravat Suyunu kente getirtmesi olmuştur²⁴⁵.

k-Kamu Yapıları

Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası: İçkale'de I. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan imarlaşma faaliyetleri kapsamında 1900'lü yıllarda ziraat bankası olarak inşa edilmiştir. Ancak kayıtlarda cephanelik olarak geçmektedir. Plan ve mimari özellikleri açısından Atatürk Müzesiyle benzer özellikler göstermektedir.

Vakıflar Müdürlüğü: Yapı, Saray Kapı'nın giriş duvarının bitişiğinde, Sur'un devamı olarak 1900-1907 yılları arasında yapıldığı düşünülmektedir²⁴⁶.

Defterdarlık Binası: 1900-1907 yılları arasında, İçkaleyi çevreleyen surların Saray Kapısı'ndan sonraki uzantısı olarak devam eden bitişik binalardan ikincisidir. Vakıflar Müdürlüğü ile aynı doğrultuda düzenlenmiştir.

Hapishane yapısı: 1887 yılında İçkale'de inşa edilen yapının giriş kapısındaki kitabelere göre, Hasan Paşa döneminde tamir edilerek hapishane olarak faaliyete geçirildiği öğrenilmektedir.

Hükümet Binası (Adliye Sarayı): 1888 yılında Sırrı Paşa döneminde İçkale'de, dikdörtgen plan olarak yapımına başlanmış, Hasan Paşa döneminde bitirilmiştir. Hükümet binası olarak kent içinde kiralanın yapılar kullanılırken, yeni hükümet konağının tamamlanması üzerine hükümet daireleri yeni konağa taşınmıştır. Binanın dış cephesinde kesme taş kullanılmıştır. Kullanım olarak; yapının saraya dahil olduğu ve

242 Tuncer 1996, s. 16.

243 Evliya Çelebi'nin anlattığına göre bu suya adını veren çok soğuk olması ve soğukluğunun niteliğinden ötürü temasın sağlanmasında zorlanılmasıdır. Bu sebeple (Erbaataş/dört taş) suyu denilmiştir (Çelebi 1970, s. 128).

244 Beysanoğlu 1998, s. 559; Tekin 1997, s. 264; Tuncer 2002, s. 9.

245 Beysanoğlu 1998, s. 564-566; Tekin 1997, s. 36; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 202.

246 Günkut 1937, s. 130.

sarayın günümüze kadar korunamayıp hükümet daireleri olarak kullanılan resmi yapıların ise korunabildiği öğrenilmiştir²⁴⁷.

Jandarma Kışlası (Süvari Alay Birliği): İçkale'de 1887-1891 yıllarında Hasan Paşa döneminde, eğimli bir arazi üzerine kesme taşla inşa edilmiştir.

Hükümet Konağı: 1878 yılında Kurt İsmail Paşa döneminde Sur dışında, yaptırılmıştır. Kent yönetimi ile görevli kişilerin oturmaları amacıyla yapılmıştır. 1889 yılında İçkale'deki hükümet konağının yapımı tamamlanınca hükümet konağı yer değiştirmiş; Sur dışında kalan bu yapı bazı değişikliklerle Askeri Hastanene dönüştürülmüştür. Yapılar günümüze kadar gelememiştir²⁴⁸.

Darü'l-Muallim Binası: 1870 yılında Dicle Vadisine hakim yüksek bir konumda, kare plan üzerine inşa edilmiş; 1970'lerde Tıp Fakültesine bağlı olarak hizmet vermiştir.

Kurdoğlu İsmail Paşa Kışlası: 1875 yılında Elazığ Caddesi üzerinde; iki katlı, dikdörtgen planlı ve orta avlulu bir plan şemasında inşa edilmiştir. Kışlanın günümüzde, etrafındaki cami, vali konağı ve hükümet konağı yıkılmış durumdadır. Askeriyeye bağlı levazım binası olarak hizmet vermektedir.

Gureba Hastanesi: 1884 yılında Vali Sırrı Paşa döneminde 25 yataklı hastane olarak inşa edilen yapıdır. 1924 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınca yeniden onartılarak bir kat daha eklenmiştir. 1932 yılında yeni eklemelerle genişletilmiş ve 105 yataklı bir hastane durumuna getirilerek Numune Hastanesi adını almıştır.

Kolordu Binası: 1902 yılında Ferik Mehmet Kamil Paşa döneminde İçkale'de, Diyarbakır'ın yerel ustası tarafından iki katlı olarak inşa edilen yapıdır. Kolordu binasının doğu ve batı cepheleri abidevi bir görünüme sahip olup cephelerdeki mimari süsleme abidevi görünümü pekiştirmektedir. Cephelerin tamamı iki renkli bir görünüme sahiptir²⁴⁹.

Saray Yapısı: Valiler'in ikametgahı için İç Kale'de Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yaptırılan hamamı, havuzu, şadırvanı bulunan eserdir. Valiler tarafından idare işleri Saray'da yerine getiriliyordu. Saray yapısı günümüze kadar ulaşamamıştır²⁵⁰.

247 Yılmazçelik 1995, s. 25.

248 Beysanoğlu 1998, s. 715-719.

249 Günkut 1937, s. 130.

250 Yılmazçelik 1995, s. 23-25.

I-Sivil Mimari Yapılar

Diyarbakır Köşk Mimarisi: Diyarbakır'da suriçinde ve sur dışında farklı amaçla kullanılmak üzere köşk yapıları bulunmaktadır. Sur dışında inşa edilen köşkler; kent çevresinde bulunan üzüm bağlarına yakın bağ köşkleridir. Bağ bozumu döneminde, bağ sahiplerinin kaldıkları bu yapılar; 19. yy.'da sosyal ve ekonomik koşullarla bağlantılı olarak iki katlı, bazalt taş örgülü ve çok sayıda pencere elemanının yer aldığı konut birimleridir.

Üzüm bağlarının ortadan kalkmasıyla, yerlerine gecekondular inşa edilmiş; bağısız kalan bu yapılar işlevsiz olduğu düşüncesiyle yıkılmıştır. Sur dışında inşa edilen diğer köşkler ise Dicle Nehri kenarında, doğal bahçelerle birlikte yazlık olarak kullanılmıştır. Köşkler, mahremiyet alışkanlıklarına bağlı olarak geleneksel Diyarbakır evlerinin mimari özellikleriyle iç yaşamı koruyarak yapılandırılmış, öte yandan da doğal yaşam ortamının sunduğu olanaklardan faydalanılarak dışa dönük bir yaşam biçimini oluşturmuştur²⁵¹.

Bu yapılar, gelir düzeyi iyi olanların ve kentin ileri gelenlerinin bir araya gelip sosyal ilişkilerde buldukları mekanlar olarak da kullanılmaktaydı. Osmanlı dönemi köşkeri sırasıyla: İskender Paşa Köşkü (Hamamlı Köşk)²⁵², Hami Köşkü (Lev. XXXV a-c), Abdullah Paşa Köşkü, Balıklı Köşkü, Sem'an (Gazi) Köşkü (Lev. XXXVI a-c), Pamuklu Köşkü (Lev. XXXVII a-b), Bekir Paşa Köşkü ve Çarbağ köşküdür. Köşk yaşam kültürünün zaman içinde terkedilmesi, yapıların çoğunun bakımsız kalarak günümüze kadar gelmesini engellemiştir. Çarbağ Köşkü, Kavs Köşkü, Sem'an (Gazi) Köşkü ve Bekir Paşa Köşkü günümüzde varlığını sürdürmektedir²⁵³.

Gazi Köşkü (Semanoğulları Köşkü): 15. yy. Akkoyunlu dönemine ait eser, Mardin Kapı'nın dışında, Dicle Köprüsüne bakan yamaçlarda inşa edilmiştir. Tarihsel önemi, I. Dünya Savaşı sırasında Atatürk'ün Diyarbakır'da Kolordu Komutanı karargah olarak bu köşkü kullanmasıdır. 1937 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından satın alınarak Atatürk'e armağan edilmiştir. İçe kapalı konut mimarisi ile doğal ortama bağlı dışa dönük yaşam biçimini bütünleştiren bir plana sahiptir. İki katlı olarak bazalt taştan yapılmış; her katında birer eyvan ve eyvanlarla bağlantılı mekanlar bulunmaktadır. Kuzeyinde bir havuz yer almaktadır. Ancak, yapının Dicle Vadisi'ne bakan bölümü

251 Tekin 1997, s. 194.

252 Beysanoğlu 1998, s. 586.

253 Beysanoğlu 1998, s. 663.

ikinci katından itibaren yıkıldığından, bu kısım teras olarak düzenlenmiştir. Yapının günümüzdeki fonksiyonu; Atatürk'e ait şahsi eşya, belge ve fotoğrafların sergilenmesiyle müze; bahçesi ise günübürlük dinlenme ve yeşil alan olarak kullanılmaktadır²⁵⁴.

Erdebil-Ber/Der-i Pır (Lev. XXXVIII a-b) Köşkü: 15 yy. Eseri, Ongözlü Köprü'nün (Dicle Köprüsü) batısında, vadinin doğal ortamıyla bütünleşik bir biçimde inşa edilmiştir²⁵⁵.

Kavs (Cihannüma) Köşkü: Çarbağ Köşkü olarak da adlandırılan bu yapı, Dicle Nehri'nin karşı yakasında, Kavs Köyü'nde 16. yy. ile 17. yy. arasında inşa edilmiştir. Siyah bazalt taş ve beyaz kalker taştan örülü, iki katlı, güneydoğuya bakan büyükçe bir eyvanı, hamamı ve yanında camisi ile oldukça büyük ve kompleks bir yapıdır. 1991 yılına kadar varlığını korumuş ancak sonrasında bakımsızlıktan tamamıyla yıkılmıştır²⁵⁶.

Bekir Paşa Köşkü (Kuşdili Mesire): Mesire alanı üzerinde, Mardin yolunun doğusunda inşa edilen ve Diyarbakır köşk mimarisinin özelliklerini yansıtan iyi bir örnektir²⁵⁷.

Diyarbakır Evleri: Yaklaşık beş bin yıllık yerel ve özgün bir deneyimin ürünü olan Diyarbakır Evleri'nin oluşum önceliğine bakıldığında; korunma/savunma, iklim ve toplumsal mahremiyet öğelerinin iç güdüsel dışa vurumu şeklinde ortaya çıktığı ve karakteristik özellik kazanıp yaygın bir mimari stil oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kentin kimliksel örüntüsünde önemli bir yere sahip olan bu yapıların inşasında, doğal iklimik özelliğinden ötürü yerel malzeme olarak bazalt taşın kullanıldığı görülmüştür²⁵⁸.

İçe kapalı yaşam alışkanlıkları ve geniş aile biriminin sonucu olarak mimari özellikleri değerlendirildiğinde; aile içi ortak kullanım mekanı olarak avlu (havş)

254 Tekin 1997, s. 196.

255 Tekin 1997, s. 198.

256 Tekin 1997, s. 200.

257 Tekin 1997, s. 202.

258 Kale burçları ve bedenlerin siyah taştan yapılmasının nedeni; bölgeye özgü malzeme olmasıdır. Ancak, sivil mimaride bu siyah ve monoton rengin olumsuz psikolojik etkisini kırmak için siyah taşlar beyaz taşlarla karışık bir şekilde kullanılmıştır. Bu amaçla, tüm binalarda bu üslupta kesme taş duvar inşası yapılmıştır (Diyarbakır İl Yıllığı 1967: 328).

Diyarbakır yapılarında iki türlü siyah bazalt taş kullanılmıştır. İlki içerisinde hava boşluklarının bulunmasını sağlayan delikli (dişitaş) denilen bazalt taştır. Diğerisi ise boşlukları bulunmayan erkektaş olarak isimlendirilen bazalttır. Dişin taşın kullanılma sebebi: yaz mevsiminde, sıcak günlerde avluya ya da eyvana su dökülünce çukurlarda biriken suyun serinlik sağlamasıdır (Diyarbakır İl Yıllığı 1967: 329; Tuncer 2002, s. 162).

etrafını çevreleyen birimlerin (odaların) mevsimsel özelliklere (yazlık, kışlık) göre yapılandırıldığı ve buna özgü yardımcı elamanların (pencere ve eyvan boşlukları) oluşturulduğu, avlu içi bahçe ve havuz, şadırvan gibi günlük yaşamda kullanımı artırıcı düzenlemelerin yapıldığı, bazalt taşın renk ve örgü düzeninin monotonluğunu kırmak ve hafifletmek adına avlu duvarlarına, pencere ve eyvan boşluklarına “cıs” adı verilen beyaz renkli bezemelerle zengin motiflerin işlendiği, daha büyük aile yapıları için ise iki avlu sisteminin uygulanarak “haremlik” ve “selamlık” bölümlerinin oluşturulduğu görülmektedir. Bu düzenleme örnekleri, Suriçi’nde Cemilpaşa Konağı (Lev. XXXIX a-d) ve İskenderpaşa Konağı'nda görülmektedir²⁵⁹.

Cemilpaşa Konağı: Ali Paşa Mahallesi’nde, 1887-1888 yıllarında, Yemen Valisi ve sonrasında Siirt mutassarrıfı olan Cemil Paşa tarafından inşa edilmiştir. Geniş bir mimari mekanı olan alanın: Haremlik ve Selamlık olmak üzere iki katlı bölümü mevcuttur²⁶⁰.

m-Anıtsal Yapılar:

Diyarbakır Çeşmeleri: 1874 yılında Diyarbakır’da yayınlanan 6. Diyarbakır Vilayeti Salnamesinde 130 çeşmenin varlığından bahsedilmektedir. Kent çeşmelerinin çoğu Osmanlı dönemine aittir. Günümüze kadar ulaşan bu çeşmeler yapılış biçimine göre ikiye ayrılmaktadır.

Bağımsız çeşmeler: İçkale (Aslanlı Çeşme), Hatun Çeşme (Hatun Kastal)’dir. Aslanlı çeşme-İçkale Çeşmesi (Lev. XLa): İçkale’nin ikinci bölümünde eski Adliye Binalarına giden yol üzerinde yer alan çeşme, 20. yy. eseridir. Orjinalinde suyun akışı bir aslan ve kaplan heykelinin ağzından akmakta iken, şuan yalnızca aslan yerinde korunabilmiştir²⁶¹.

Duvara veya yapı cephesine yerleştirilen çeşmeler: Zinciriye Medresesi’nin ön cephesindeki çeşme, Örfizade Tekkesi önündeki çeşme, Ömür Şedad Camii önündeki çeşme, İsmet Paşa duvarında yer alan çeşme ve Ulucami’nin Şafiler kısmının doğusunda bulunan çeşmelerdir²⁶².

259 Beysanoğlu 1998, s. 755-759; Tekin 1997: 81; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 329.

260 Tekin 1997, s. 84.

261 Tekin 1997, s. 180.

262 Altunboğa 1999, s. 24.

Arbedaş Çeşmesi: Diyarbakır Nasuh Paşa Meydanı'nda, Saray kapısına giden yolun sur duvarları ile birleştiği yerde yapılmış olup kitabesinde 1531 yılında Kanuni sultan Süleyman zamanında yaptırıldığı belirtilmektedir.

Zinciriye Medresesi Çeşmesi: Zinciriye Medresesi'nin ön cephesinde, medrese ile birlikte 12. yy'da yapıldığı düşünülmektedir.

Hatun Çeşmesi (Merkez): Yapılış tarihi bilinmemekle birlikte Mardin Kapı çıkışında yer almaktadır. Halk arasında Hatun Çeşmesi veya Hatun Kastalı da denilmektedir.

Ömer Şeddad Çeşmesi: Mardin kapısı içerisinde, Ömer Şeddad Camisi'nin önünde yer alan çeşme, geniş bir kemerle sınırlandırılmıştır.

D. CUMHURİYET DÖNEMİ

Diyarbakır'daki koruma çabaları, yeni kentsel ve toplumsal yaşama yön veren yasal ve yönetsel uygulamalardan oluşmaktadır. 1930-1960'lı yıllarda çıkarılan yasalar; kentleşmede, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda uygulanmaya başlanmıştır²⁶³. 1930'lu yıllarda çıkartılan "Belediye, Umumi Hıfzısıhha ve Yapı Yollar Kanun"larıyla kent planlama eylemi, tüm kentler için zorunlu hale getirilmiş; mimarlık ve mühendislik mesleklerine ilişkin çıkarılan yasa, bina yapım iznini bu meslek sahiplerine vermiştir²⁶⁴. Yasaların yönlendiriciliğinde, Suriçinde kurulan kent, sur dışına, Yenişehir Bölgesine doğru büyüme göstermiştir²⁶⁵. Yapılaşma, demiryolu inşaatı ve çevre yerleşimlere ulaşımı sağlayan ana yol akslarının belirlenmesiyle, ışınsal olarak tek merkezden kuzeye (Elazığ yolu), güneye (Mardin yolu), doğuya (silvan yolu) ve batıya (Urfa yolu) doğru yayılım göstermiştir. Bu dönemde, gelişime engel olduğu gerekçesiyle, kentin hava almaması durumu bahane gösterilerek, Dağ Kapı'dan sur yıkımları başlatılmış, mirasa sahip çıkan Fransız Arkeolog Albert Gabriel tarafından protesto edilince durdurulmuştur²⁶⁶. Albert Gabriel'den²⁶⁷ elde edinilen bilgilere göre; 1940 yılında

263 Tekin 1997, s. 15.

264 Binici ve Bağlı 2005, s. 37; Tekeli 2001, s. 25.

265 Binici ve Bağlı 2005, s. 110.

266 Tuncer 2002, s. 10.

267 Albert Gabriel (1883-1972): Ressam, Mimar, Arkeolog, Gezgin. Türkiye, Yunanistan, Ortadoğu ve Avrupa'yı betimleyen mimari çizimler, çektiği fotoğraflar ve suluboya resimleri olmuştur. Ağırlıklı olarak Anadolu'da çalışmıştır.

surların kuşattığı alan, doğudan batıya 1700 m., kuzeyden güneye ise 1300 metreydi²⁶⁸. Dış Kale kapılarından Çift Kapı ve Tek Kapı bu dönemin iki yeni kapısıdır²⁶⁹.

1960-1980'li yıllar, havaalanı ve önemli kamu yapılarının yer seçmesine bağlı olarak, kırsal bölgelerden kente nüfus hareketinin yoğunlaştığı ve kentte yığılmaların olduğu bir dönemdir. Göç sonucu, yeterli alt yapıya sahip olmayan, denetimsiz, yoğun, plansız kentsel yerleşik alanlar oluşmaya başlamıştır. Planlı Yenişehir bölgesi ve plansız gelişen Bağlar bölgesi, kentin iki tezat uygulama bölgeleri olmuştur. 1973 yılında kentte, Tıp ve Fen Fakülteleri ile kurulan Diyarbakır Üniversitesi, 1982 yılında kampüs alanına dönüşmüş ve ismi Dicle Üniversitesi olarak değiştirilmiştir²⁷⁰. 1985 ve sonrası kentin çehresinin neoliberal politikalarla değişim gösterdiği, üniversitenin kompleks olarak yapılaştığı, hava alanı ve kamu yapılarının (hastaneler, okullar) inşa edildiği, demiryolu ve ulaşım akslarının geliştiği yıllardır. Yapılan kent ve artan göçün getirdiği nüfus yığılmaları, kaçak ve gecekonduların yaygınlaşmasına neden olmuştur²⁷¹.

Mimari ve kentsel çevre değerlendirmesinde; modernleşme projesinin kentlerdeki uygulaması, kamu binaları ve yakın çevrelerin düzenlenmesi ve bunları birbirine bağlayan ulaşım bağlantılarının inşası biçiminde olmuştur. Çağdaşlaşma ve kentte artan nüfusa yeni yerleşim yerleri yaratma çabası, kent imar planlarıyla uygulanmaya başlanmış ve bunun için gerekli yasal sistem oluşturulmuştur. Diyarbakır'ın imarlaşma hareketleri; yerel yönetim ve valiliğin, diğer kentlerden uzmanları davet ederek kentin gelişimine ilişkin çalışmalar yapmalarıyla gerçekleşmiştir.

1939 yılında Diyarbakır Belediyesi, eski ve yeni kentin planlanmasıyla ilgili iki uygulama alanı belirlemiştir. Cumhuriyetten sonra imar faaliyetleri ile eski kent/sur dışına çıkma/yerleşme ve yeni modern bir kent kurma ilkesini benimsemiştir. Eski kentin anıtsal yapıları/surları korunarak, yeşil alan düzenlemeleri ve taşıt yolu bağlantısı ile yeni kentle bütünleşmesi sağlanmıştır. Kurulan yeni kentin merkezi ise inşa edilen kamu yönetim binalarından oluşmuştur. Merkezi tanımlayan yapılar, Genel Müfettişlik Binası ve Konutu, Kolordu Komutan Evi, Halkevi Binası, Ordu Evi, Halkevi

268 Yılmazçelik 1995, s. 17.

269 Yılmazçelik 1995, s. 19.

270 Tekin 1997, s. 15.

271 Binici ve Bağlı 2005, s. 10.

Kütüphanesi, Vali Konağı, Nafia Binası, Belediye Evi, büyük bir garaj ve diğer kamu yönetim binaları (Tekel, Bayındırlık vb)'dir²⁷².

1-Kamu Yapıları:

a) Valilik Binası ve Konağı (Lev. XLb): Yapıldığı dönemin Genel Müfettişlik Binası'dır. Vali Konağı, Genel Müfettişlik Konağı ve sonrasında da belli bir dönem eğitim binası olarak kullanılmıştır. Her iki yapı da iki katlıdır. Valilik Binası ve Konak birbirinden ayrı ama birbirine yakın olarak yapılmıştır. Her iki yapıya da simetrik plan düzeninde yapılmış; çeşitli dönemlerde müdahaleler görmüştür.

b) Diyarbakır Halk Eğitim Merkezi: Yapılış tarihi bilinmeyen yapı, Dağkapı Burcu'nun kuzeyinde Elazığ Caddesi üzerinde inşa edilmiştir. L plan tipinde, iki katlı olarak inşa edilen yapıda, modüler dikdörtgen pencere kullanılmış ve tüm cephede doğal ışığın kullanımına dikkat edilmiştir²⁷³.

c) Diyarbakır Endüstri Meslek Lisesi: 1870 yılında Dağkapı-Elazığ Bulvarı üzerinde, Türkiye'de kurulmuş ilk üç meslek okulundan biridir. 1955 yılında Sanat Enstitü binası olarak inşa edilen yapı, Yenişehir'deki binasına nakledilmiştir. Daha sonra ismi Endüstri Meslek Lisesi olarak değiştirilmiş, mevcut arsasına yeni binalar eklenip bir yerleşke haline getirilmiştir. 1980'li yıllarda Teknik Lise ve en son 1991'de Anadolu Teknik Lisesi'ni de bünyesine alarak günümüz halini almıştır. Yapı blokları iki orta avlu etrafına sıralanmış dönem yapılarıyla benzer plan ve cephe özelliklerini göstermektedir. Yerleşke, özgün yapılarıyla işlevini sürdürerek günümüze kadar gelmiştir²⁷⁴.

d) Diyarbakır Nafia Binası - Basın Yayın Merkezi: 1930'lu yıllarda inşa edilen Cumhuriyet döneminin ilk yapı grubu arasında yer almaktadır. Günümüz kullanımları; Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Binası ve Diyarbakır İl Müdürlüğü Binası olarak işlevlendirilmiştir²⁷⁵.

272 Arslan 1999, s. 95.

273 Dağtekin 2009, s. 18.

274 Dalkılıç ve diğ. 2009, s. 24.

275 Dalkılıç ve diğ. 2009, s. 23.

e) **Diyarbakır Eğitim Enstitüsü Binası:** 1962 yılında, öğretmen yetiştirmek amacıyla yüksekokul olarak inşa edilen yapı, 1982 tarihinde Eğitim Fakültesi adı altında Dicle Üniversitesine bağlanmış; günümüzde ise Dicle Üniversitesi Devlet Konservatuvarı binası olarak işlev görmektedir. Betonarme olan yapı modüler sistemde tasarlanmıştır²⁷⁶.

f) **Diyarbakır Devlet Malzeme Ofisi Binası:** 1960 yılında sur dışına açılan Elazığ Caddesi üzerinde, dönemin benzer yapı özelliklerinde, havuzlu bahçesiyle birlikte tasarlanmıştır. Yapılış amacına uygun olarak işlevselliğini günümüzde de devam ettirmektedir²⁷⁷.

g) **Diyarbakır Devlet Demir Yolları Lojmanları:** 1927-1935 yıllarında, ekonomik kalkınma amacıyla Ergani'deki bakır madenlerine kadar giden ve Adana-Fevzipaşa-Diyarbakır hattında eklenmesiyle “Bakır Hattı” olarak adlandırılan güzergahtır. Halen özgün işlevini devam ettiren hatta, Diyarbakır Gar Müdürlüğü Binası ve istasyon binaları ve lojmanlar yer almaktadır. Her konutun kendisine ait bir bahçesi olup bazılarında havuz elemanı bulunmaktadır. Lojmanların tamamı “Erken Cumhuriyet Dönemi” yapım özelliklerini gösterdiğinden tescillenerek koruma altına alınmıştır²⁷⁸.

h) **Diyarbakır Sümerbank Yerleşkesi:** Sanayi ve Maadin Bankası'na bağlı ticari nitelikte mal üreten Sümerbank, ülke genelinde pek çok ilde açılmış olup, tekstil ağırlıklı bir yapıda bankacılık hizmetlerini yürüten, yoksul halka giyim sağlayan satış mağazaları ile kompleks yapılar grubundan oluşmaktadır. 1949-1952 yılları arasında inşa edilen yerleşke, 1954 yılında Sümerbank Yün Yıkama ve Şayak Dokuma Fabrikası olarak işletmeye açılmıştır. İstasyon Caddesi üzerinde yer alan kompleks, hammaddeye erişim ve ulaşım kolaylığı açısından demiryolu istasyonuna yakın yerde konumlandırılmıştır. Özelleştirme kapsamında Sümerbank Tesisleri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'ne devredilmiştir. Sümerpark ismiyle adlandırılan 80 dönümlük alan, “Erken Cumhuriyet Dönemi” fabrika mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Günümüzdeki kullanımı ise “Ortak Yaşam Alanı” adı altında; kentte yaşayan yoksul

276 Dalkılıç ve diğ. 2009, s. 22.

277 Halifeoğlu ve diğ. 2009, s. 37.

278 Tuğrul ve Dalkılıç 2009, s. 66.

kesime ve kente göçle gelen gruplara kent yaşamına entegre olmaları konusunda destek olan faaliyetlerin koordine edildiği ve yönetildiği bir merkez birim olarak işlevlendirilmiştir²⁷⁹.

i) Diyarbakır Devlet Su İşleri Yapı Grubu: 1935 yılında Gar Binası'na giden yolun her iki tarafına, yaklaşık 30 dönümlük alan üzerine inşa edilen ve dönem özelliklerini taşıyan yapı grubudur. Günümüzde halen özgün işlevini devam ettirmektedir²⁸⁰.

j) Diyarbakır Karayolları Yapı Grubu ve Lojmanları: Surların kuzeybatısında sonradan açılan Çiftkapı'dan geçilerek ulaşılan bulvar üzerinde, diğer kamu binalarıyla aynı alanda yer seçen yapı grubudur. Günümüzdeki işlevini aynen sürdürmekte birlikte yalnızca mekan gereksiniminden dolayı kuzey bölümüne ek bina inşa edilmiştir. 1956 yılında kurumun idarecileri için yapılan konutlar, farklı dönemlerde ihtiyaca göre nitelik ve sayı olarak yenilenmiştir²⁸¹.

k) Diyarbakır Gar Binası (Lev. XLIIa): 1935 yılında Diyarbakır'a gelen demiryolu ağı, göç hareketlerini kolaylaştırması, bölgede kısmen istihdam yaratması ve yeraltı kaynaklarına ulaşmada kolaylığı yaratmasıyla, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamı olumlu etkilemiştir. Bu gelişmelere paralel olarak, yeni demiryolu ve istasyon alanı için kentin batı kesiminde, 1930-1935 yılları arasında Diyarbakır İstasyon Binası inşa edilmiştir. "Diyarbakır Durak"ı olarak adlandırılan yapı, kentin isminin değiştirilmesinden sonra, Diyarbakır Garı olarak adlandırılmıştır. 1869-1875 yıllarında Vali Kurt İsmail Paşa ile başlayan Sur dışına yerleşme girişimi, 1928 tarihinde Genel Müfettişlik'in kurulmasıyla; kolorduya ait kışlaların, orduya ait yönetim binalarının, cami, hastane ve servis binalarının, sur dışında yapılaşmasıyla devam etmiştir. Mimari özellikleri incelendiğinde; enine, simetrik bir planda gelişen iki katlı yapıdır. Alt katta idari birimler, üst katta ise iki adet lojman bulunmaktadır. Yapının su basmanı iki sıra halinde taş örgülüdür. Alt kattaki büyük dörtgen pencereler, üst katta daha küçük ve kare biçimli pencereler dönemin sade cephe düzenini yansıtmaktadır. Bina 2007 yılında,

279 Dalkılıç ve Halifeoğlu 2009, s. 21.

280 Dalkılıç ve Halifeoğlu 2009, s. 36.

281 Halifeoğlu ve Aksoy 2009, s. 34; Halifeoğlu ve Dalkılıç 2009, s. 35.

Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescillenmiřtir²⁸².

1) Diyarbakır Tarım İl Müdürlüğü Binası (Lev. XLİb): 1954 yılında surların kuzeybatısında, sonradan açılan ift Kapı'dan geçilerek ulaşılan bulvar üzerinde inşa edilmiştir. İdare bölümü, lojmanlar ve bahçesindeki tek katlı birimlerden oluşmaktadır. Karkas yapı, dönemin mimari ayrıntılarını korumakla beraber, günümüzde yeni malzemelerle bazı değişimlere uğramıştır.

2-Müzeler:

a) Arkeoloji Müzesi: ilk müze olan yapı, 1934 yılında Ulu Cami'nin devamı olan Senceriye (Zinciriye) Medresesi'nde açılmış; 1985 yılında ise Elazığ Caddesi üzerinde bulunan yeni binasına taşınmıştır. Müzede Neolitik ağdan itibaren Eski Tunç, Asur, Urartu, Helenistik, Roma, Bizans, Artuklu, Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı devirlerine ait eserler kronolojik ve tipolojik olarak sergilenmektedir. oğunluğu Artuklu dönemine ait değişik devirlerden sikkeler ile yöresel etnografik nitelikli eserler de müzede yer almaktadır²⁸³.

b) Atatürk Müzesi: İçkale'nin güneyinde üç katlı olarak inşa edilen yapının inşa tarihi net olarak bilinmemektedir. Atatürk' n II. Ordu Komutanı olarak Diyarbakır'da bulunduğu dönemde, bu binayı karargah olarak kullanmıştır. Günümüze gelene kadar birçok yenileme ve onarım çalışmaları g rmuşt r. 1973 tarihinde 7. Kolordu Komutanlığınca düzenlenip "Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi" olarak hizmete aılmıřtır²⁸⁴.

3-Sivil Mimari Yapılar

a-Konut Yapıları

Diyarbakır evlerinin genel yapımına ilişkin duyarlılık bu dönemde de devam etmiştir. Evler genel olarak, iç mekan, dış mekan ve bahçe olmak üzere üç ana bölümden oluşmuştur. İklım verileri g z n nde bulundurularak yazlık ve kışlık bölümler, İslam k lt r n ne göre de haremlik ve selamlık, mimari ayrımı dikkate

282 Tuğrul ve Dalkılıç 2009, s. 66.

283 Tekin 1997, s. 184.

284 Tekin 1997, s. 190.

alınmış ve yöreye özgü süslemelerle, dekorlarla konut yapıları inşa edilmiştir²⁸⁵. Haremlik ve selamlık birimleri arasında irtibatı sağlayan ana eleman kapıdır. Mutfak kısmı, haremlik kısmına bitişik tek kemerli bir eyvan şeklinde yapılmıştır. Genel olarak yapılar, kiler ve odunluk olarak kullanılan bir bodrum kat üzerine inşa edilen tek katlı binalardan oluşmuştur. Bazı evlerde “koltuk”, “çardak/şahnesin” ve “örtme” denilen oda tipleri yer almaktadır²⁸⁶. Her evde bulunan eyvanın üç tarafı kapalı, avluya bakan kuzey yönü ise tamamen açık olarak yapılmıştır. Eyvanda veya avluda havuz ve yazın sıcak günler için bazı evlerin bodrum katlarında soğukluk (serdap) inşa edilmiştir. Soğukluğun avluya bakan pencerelerinden birine ise selsal (sersebil) denen şelale sistemi yapılarak doğal olarak su ve hava yolu ile soğuma sağlanmıştır.

Cahit Sıtkı Tarancı Evi (Kültür Müzesi): Şairin doğup büyüdüğü ev, 1973 yılında Kültür Bakanlığı tarafından satın alınarak müze olarak düzenlenmiştir²⁸⁷. Diyarbakır Konut Mimarisi'nin geleneksel özelliklerini taşıyan yapı, siyah kesme bazalt taştan, bodrum üzerine iki katlı inşa edilen Haremlik ve Selamlık bölümünden oluşmuştur. Havuz ve bahçeden oluşan içe dönük bir avlu etrafında: yazlık, kışık ve baharlık bölümleri yer almaktadır. Demir parmaklıklardan oluşan pencereler “cıs”²⁸⁸ (cas)” ya da “kehal” denilen süslemelerle bezenmiştir. Günümüzde yapı, Şairin özel eşyaları, mektupları, kitapları ve yerel etnografik eserlerle birlikte sergilenerek müzeye dönüştürülmüştür²⁸⁹.

Ziya Gökalp Evi – Müzesi (Lev. XLIIa): Sosyolog Ziya Gökalp'ın doğduğu evdir. Diyarbakır'ın karakteristik konut mimarisi özelliklerini yansıttığından ötürü 1956 yılında müze haline getirilmiştir. Cahit Sıtkı Tarancı evi ile yapılış yöntemi ve mimari açıdan benzer özellikler göstermektedir. Günümüzde yapı, özel eşyalar, fotoğraflar, mektuplar, kitaplar ve yerel etnografik eserlerle birlikte sergilenerek müzeye dönüştürülmüştür²⁹⁰.

285 Bağlı ve Binici 2005, s. 105.

286 Altunboğa 1999, s. 1718.

287 Tekin 1997, s. 86.

288 Özel kireç harcı, alçı ve yumurta akı karışımı karımı ile yapılan ürünün macun veya bal kıvamına getirilerek şablonlar yardımıyla duvarlara uygulanan süsleme biçimidir (Tuncer 2002, s. 165). Zikzaklı, bitkisel ve geometrik desenler ve metal şablonlardan yararlanılarak yerlerinde uygulanmışlardır (Tuncer 2002, s. 170).

289 Tekin 1997, s. 186.

290 Tekin 1997, s. 188.

BÖLÜM III

KENTSEL KORUMA

A. Ülkesel Ölçekte Koruma Girişimleri

Türkiye’de koruma olgusu, Avrupa ülkelerinde koruma çabalarını ortaya çıkaran kentsel gelişmelerden farklı olduğundan, doğal bir eğilim biçiminde gerçekleşmemiş; bireysel ve kurumsal önlemler, batı ülkelerinin etkisi altında kalınarak uygulanmıştır. Cumhuriyet öncesi koruma çabaları, “batılılaşma” süreci altında klasik çağ eserlerinin korunması biçiminde kısmen gerçekleştirilmiştir. Osmanlı dönemi dini inanç sistemi, idari ve toplumsal yapı üzerinde belirleyici olmuş, kültür varlığı niteliğindeki resim ve sanat eserleri, birçok tarihi eser ve yapı bilgisizlik yüzünden talan edilmiştir. Bunun en iyi örneği, 18. yy.’ın ikinci yarısında yabancı kişi ve gruplarca Anadolu’nun pek çok ören yerinde, eski uygarlıklara yönelik başlatılan ve arkeolojik kazılarda ortaya çıkan eserlerin taş olarak değerlendirilip yurt dışına çıkarılmasına gözyumulmasıdır.

16.yy.’da nüfusun artışına bağlı olarak, kale içi ve kale dışı olarak ayrılan yerleşim alanlarında ticari faaliyetlerin uzmanlaşmasıyla, kent formları değişmiş ve buna uygun yeni konut ve sokak dokularının yapım ve onarımlarında, tarihi ve kültürel değerler bilinmediğinden, bireysel olarak belirgin bir yıkıcılık ya da koruyuculuk eylemlerinin varlığından söz edilemez²⁹¹.

18.yy.’ın ikinci yarısında yabancı kişi ve gruplarca, Avrupa’daki gelişmelerle, ören yerlerinde eski uygarlıkların yaşadığı bölgelere yönelik kazı çalışmaları yaygınlaştırılmış ve ortaya çıkan arkeolojik kalıntılar yurt dışına kaçırılmıştır²⁹². Kültür varlıklarının korunmasına ilişkin kurumsallaşma, yapım süreçlerinde etkin olan, vakıflarlarda görülmüştür. Osmanlı kentlerinde, kentsel hizmetlerin sağlanması, alt yapının yapılması, kamusal alanların inşası ve yapılara ilişkin tüm onarım ve bakımlar, finansal kaynağa sahip olan vakıflar tarafından üstlenilmiştir. Devlet eliyle genellikle savunma yapıları ve saraylar inşa edilmiş, vakıf kaynağının yetersiz kaldığı durumlarda

291 Aktüre 1978, s. 811.

292 Madran 2002, s. 28.

hazine kaynakları kullanılmıştır²⁹³. Halk eliyle, lonca içi denetim sistemi, kadı ve kent mimarı tarafından denetlenen konut yapıları üretilmiştir. Bilinçli bir koruma çabası olmamasına rağmen, yetişmiş meslek adamlarının sorumluluğunda gerçekleşen uygulamalar, özel meslek gruplarınca yürütülen onarım ve bakım hizmetleri olmuştur²⁹⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçek anlamda, eski eserlerin korunmasına olan ilgi, 19. yy.'ın ikinci yarısında, Tanzimat Döneminde "Batılılaşma" girişimleriyle Avrupa'ya öğrenim için gönderilen aydınların, Anadolu'dan götürülen tarihi eserlerin, Batıda özenle korunup değerlendirildiğini görmeleri ve batı kültür ve değerlerini benimsemiş bir zümre olarak, Anadolu'ya aktarmalarıyla başlamıştır. "Eski eserlerin korunması" uygulaması ilk olarak, Tophane-i Amire Müşiri Fethi Ahmet Paşa'nın, eline geçen arkeolojik parçaları, St. İrene kilisesinde toplayıp, 1846-1847 yılında ilk müzeyi açmasıyla tarihlendirilebilir. Böylelikle "koruma" kapsamı antik eserlerle sınırlı olarak; toplama, biriktirme niteliğinde batıdan esinlenilmiş bir eylem haline gelmiş ve bir dizi hukuki tedbirlerin alınmasını sağlamıştır²⁹⁵.

1858 yılında çıkarılan "Ceza Kanununun" 133. maddesi ile kutsal anıtları tahrip edenlere hapis cezası getirilmiştir.

I. Asar-ı Atika Nizamnamesi ile Avrupalılarca yapılan kazılar sınırlandırılmış, çıkarılan eserler koruma altına alınmış ve müzelerde sergilenmesi hedeflenmiş ancak destekleyecek fikir ve örgütlenmeden yoksun olduğundan etkili olamamıştır.

1874 yılında, geliştirilen II. Asar-ı Atika Nizamnamesi'nde ise ilk kez eski eser tanımı ve sınıflandırılması getirilmiştir. Önceki dönemlere ait her insan eseri "eski eser" olarak tanımlanmış, bu kapsamda Türk-İslam eserlerinden çok Yunan ve Roma medeniyetlerine ait kalıntılar korunmuştur. Kazılarda bulunan eserlerin üçte birinin bulana, üçte birinin arazi sahibine, üçte birinin ise devlete ait olduğu belirlenmiştir. Bu hüküm, pek çok eserin yurt dışına çıkarılmasına neden olmuştur.

1877 yılında müzelerin gelişmesi ve eski eserlerin korunmasına ilişkin oluşturulan Eski Eserler Komisyonu, Avrupa kültürüyle yakınlık için kullanıldığından işlevsiz kalmıştır.

293 Alkan 1994, s. 26; Madran 2002, s. 414.

294 Madran 2002, s. 419.

295 Akçura 1972, s. 39-40; Madran 2002, s. 176.

1881 yılında Osman Hamdi Bey'in müze müdürlüğüne atanmasıyla, eski eserlerin korunması ve onarımına ilişkin uygulamalara son verilmiş; 1884 yılında III. Asar-ı Atika Nizamnamesi çıkarılmıştır. Yeni nizamnameye göre eski eserlerin yurt dışına çıkarılması önlenmeye çalışılmış, taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına ilişkin önlemler alınmıştır. Üçte bir bölüşme sistemi ortadan kaldırılarak, her eski eserin devlet malı olduğu ilkesi kabul edilmiş, eski eser tanımı ayrıntılı olarak yeniden yapılmış ve taşınmaz eserlerin tahrip edilmesi, değiştirilmesi, çevrelerine zarar verici işlemlerde bulunulması ve değerlerine uygun olmayan işlerde kullanılması yasaklanmıştır²⁹⁶. Müze örgütü yeniden düzenlenmiş; yeni bir arkeoloji müzesi inşa edilmiş; taşınabilir tarihi eserlerin dışında, sivil mimarlık örneği eserlerin yerinde korunması fikri oluşmaya başlamıştır.

1906 yılında IV. Asar-ı Atika Nizamnamesi ile idari yönden merkez ve taşra teşkilatları belirlenmiş ve Türk-İslam eserleri de taşınmaz malların korunması kapsamına alınmıştır.

1912 yılında, Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi ile belediyelere, kale, burç, sur gibi kullanılmayan yapıları işleme, kitabe gibi kısımlarını tespit etmek şartıyla, kısmen veya tamamen "yıkma" izni verilmiştir. Batı kültürüne karşıt olarak ortaya çıkan bu uygulamayla taş yığını olarak değerlendirilen değerler tahrip edilmiştir. Bu yönetmelik, Osmanlı döneminde koruma uygulamalarıyla ilgili yayımlanan son yönetmelik olmuştur.

Türk-İslam çağının ürünleri olan ve tarihsel değer taşıyan minyatür, gravür, tekstil ürünleri, madeni eşya, oymacılık, porselen, çini vb. alanlardaki yapıtlarla ilgili herhangi bir yasal düzenleme olmadığından, bu yapıtların düzenli olarak sergilenmesine ve bir müze oluşturulmasına başlanmıştır; 1913'de Evkaf-ı İslamiye Müzesi (Türk ve İslam Eserleri Müzesi) kurulmuştur²⁹⁷.

Türkiye'de koruma uygulamalarını denetleyen ilk yetkili örgüt, 1917 yılında İstanbul'da kurulan Muhafaza-ı Asar-ı Atika Encümen-i Daimisi'dir. Ancak tarihi eserlerin korunması için gerekli sermaye birikimi ve ödenek olmadığından, yeterli ve etkin ekipmanlar oluşturulamadığından çıkarılan kanun ve nizamnameler işlevsiz kalmıştır. Buna rağmen Encümen, İstanbul'da pek çok eserin belgelenmesini

296 İnce 2005, s. 72.

297 Madran 2002, s. 32.

sağlamıştır²⁹⁸.

Cumhuriyet dönemi, uluslaşma bilincine bağlı olarak, tarih, kültür kavramları ve değerlerinin yeniden yorumlandığı bir süreçtir²⁹⁹. Dünya Savaşları ve Kurtuluş Savaşından sonra, yoğun tahribat ve yıkıma bağlı olarak yeniden başlayan yapılanma hareketleri, köklü bir modernizasyon sürecini başlatmıştır. *“Mimarlıkta, dışa açılmaya bir tepki anlamında gelişen, “Ulusal Mimarlık” akımı terkedilmiş, Cumhuriyet sonrasında “devlet” ağırlıklı, yeni bir anlayış gelişmiştir. Devlet yapıları bu dönem içinde, bir yandan mimari akımdaki, rejimin tercihlerini yansıtıyor, batının çağdaş mimari stili benimseniyor, diğer yandan da, özel girişimler için yeni yatırım alanları oluşturuluyordu.”*³⁰⁰.

Osmanlı İmparatorluğu dönemine ait geleneksel yapılar, koruyucusuz kalmış; pek çok eski eser tahrip edilmiştir. Dini, ekonomik ve siyasi kurumları simgeleyen bazı yapıların mülkiyetleri çeşitli kurumlara devredilmiş; yeni kurumlar ise gelenek yoksunluğu, olanak ve eleman sınırlılığı nedeniyle, eski eserleri yeterince koruyamamıştır. Ancak, yeni kullanışlarla değerlendirilebilen yapılar daha iyi korunabilmiş; günün kullanışlarına yanıt vermeyen pek çok eski yapı ise ya ortadan kaldırılmış ya da kullanılmayarak yıkıma terk edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde, korumaya ilişkin yapılan düzenleme ve uygulamalar şu biçimde özetlenebilir³⁰¹: 1926 yılında Ankara Etnografya Müzesi, 1927 yılında, “Evkaf-ı İslamiye Müzesi” yeniden düzenlenerek, “Türk ve İslam Eserleri Müzesi” açılmıştır, “İstanbul Müze-i Hümayunu” da “İstanbul Arkeoloji Müzesi” adını almıştır. 1930’lu yıllarda yerel bilim adamlarının yönetiminde, ilk bilimsel çalışmalarla Ahlatlıbel ve Alaca Höyük kazıları gerçekleştirilmiştir. 1936’da bilimsel yeterliliğe sahip yabancı ve yerli uzmanlarca, Anadolu’nun çeşitli ören bölgelerinde kazı çalışmaları başlatılmıştır. 1943 yılında ise “Anıtların Korunması ve Onarılması”na ilişkin ilk, Türkçe Kitap yayımlanmıştır.

1920’de tüm yurda ilişkin kararlar alabilecek etkinliğe sahip Milli Eğitim Bakanlığı bağlı “Türk Asar-ı Atıkası Müdürlüğü” kurulmuştur. Daha çok müzecilik hizmetlerini yürütmekle görevli olacak olan “Hars Müdürlüğü” yapılandırılmıştır.

298 Akçura 1972: 39-40; Madran 2002, s. 176

299 Akçura 1972, s. 40.

300 Alkan 1994, s. 28; İnce 2005, s. 72.

301 Akçura 1972, s. 40-42; Alkan 1994, s. 30-32; Madran 2002, s. 95-167.

“Temel görevleri, eski eserleri korumak ve denetlemek, kütüphaneleri korumak, tarihi anıtları belirlemek ve Türk etnoğrafyasına ait belgeleri toplamak” olarak belirlenmiştir.

1924 yılında Halifeliğin kaldırılmasına ilişkin yasanın 9. maddesine göre saraylar ve kasırgalar, içindeki eşyalarla beraber millete intikal etmiş ve yönetimleri “Milli Emlak”a bırakılmıştır. Aynı tarihte, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile, vakıf okulları “Maarif Vekaletine”, mektepler ve arsaları, “Özel İdareler”e devredilmiş, kullanılabilir durumda olanların onararak kullanılmasını, hiçbir şekilde kullanılmayacak yapıların da satılması öngörülmüştür. Bu yasa ve yönergeler doğrultusunda, çeşitli kent ve kasabalarda başlatılan işlemler incelendiğinde; valilerin hızlı olarak uygulamaya başladığını, kimi hallerde yasa ve yönerge hükümlerine aykırı olarak, medreselerin ve mekteplerin satılmaya başlandığını görülmektedir³⁰².

1925’de “Tekke ve Zaviyelerle, Türbelerin kapanması”na ilişkin yasayla; İzmir, Adana, Konya, Bursa, Manisa, Afyon, Antalya, Bergama, Edirne’deki dergâhlar, Asar-ı Atika Müzesi haline dönüştürülmüştür. Kapatılan türbelerden değerli olanlarının yönetimi ve korunması “Maarif Vekaletine” bırakılmıştır. 1924 Topkapı Sarayı, 1934’de de Ayasofya Cami’si müzeye dönüştürülmüştür. Topkapı Sarayı, yeni bir işlev verilen ilk anıtsal yapı niteliğindedir. Ancak yasada bu yapılardan, hangi kurumların sorumlu olacağı belirtilmemiştir³⁰³.

Belediye yönetimleri, “1926 tarih ve 831 sayılı Kanunun 2. maddesi”ne göre sular ve çeşmeler; “1928 tarihli Nizamnamenin 7. maddesin”e göre de anıt sayılan sebil, çeşme ve şadırvanların kullanımında yetkili olmuşlardır.

1926 yılında kabul edilen 765 sayılı “Türk Ceza Kanunu” ile, herhangi bir mezhebe ait olan ibadet yapıları ile abideleri ve mezarlıkları bozan ya da tahrip edenler için hapis ve para cezası öngörülmüştür³⁰⁴.

1929 tarih ve 1525 sayılı “Şose ve Köprüler Kanunu” ana yollar üzerindeki eski köprülerin bakım ve onarım yetkisi Nafia Vekâletine (Bayındırlık Bakanlığı) bırakılmıştır.

1930 tarih ve 1580 sayılı “Belediyeler Kanunu”nun 159. maddesine göre yıkılmış kale ve kulelerin yıkıntı ve arsaları, varsa gelirleriyle birlikte Belediyelere devredilmiştir.

302 Madran 2002, s. 95-167.

303 İnce 2005, s. 72.

304 İnce 2005, s. 78.

1926 yılında “Bütçe Kanunu”na koyulan bir madde ile vakıf mezarlıkları Belediyelere devredilmiş; 1931’de yürürlüğe giren “Mezarlıklar Nizamnamesi” ile de sahipsiz ve bakımsız olan mezarlıklar Belediyelere bırakılmıştır. Bu şekilde yabancı ve Osmanlı mezarlıklarının yağma edilmesi önlenmiştir.

Türk tarihini aydınlatmaya yarayacak belge ve bilgiler elde etmek ve kazı ve araştırmalar yapılmak amacıyla 1931’de, Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumu kurulmuştur. Alacahöyük’te ve diğer ören yerlerinde başlayan 60’dan fazla arkeolojik kazıya, parasal katkıda bulunmuştur. Aynı yıl, eski eserlerin ve anıtların korunmasına ilişkin oluşturulan komisyon; Asar-ı Atika Encümen-i Daimisi tüzüğünü, Muhafaza-i Asar-ı Atika Encümen’inin (Eski Eserleri Koruma Encümeni) Teşkilat ve Vazifelerine Dair Talimatnamesi olarak değiştirip onaylamıştır. Böylelikle 1933-1935 yılları arasında, 3500 eser tespit edip belgelenmiş ve onarım raporları hazırlanmıştır. Türkiye’de korumayı denetleyen ve karar organı olan ilk örgütlenme olup Vakıflar, Maarif Vekâleti gibi kurumların kültür varlıklarının korunmasında etkin rol oynamıştır.

Hükümet programlarında, Milli Sarayların onarımı, kazıların yürütülmesi ve Vakıflar idaresine verilmek üzere ödenekler ayrılmıştır³⁰⁵.

1933 yılında “Belediye Yapı ve Yollar Kanunu” ile eski eserlerin, imar planları aracılığı ile korunması benimsenmiştir. “Anıtsal nitelikli eski eserlerin her yönünde 10m. açıklık bırakmak” ilkesi, bu kanunda yer almış ve yetkiler yerleştirilmiştir. Ancak Alman kanunlarından esinlenerek oluşturulduğundan, geleneksel dokuda etkili olamamıştır.

Müzecilik alanında kurumsallaşma çalışmaları başlamış; 1936 yılında ise vakıf mallarının korunması, onarımı ve denetimi için “Vakıflar Kanunu” çıkarılmıştır.

1-Avrupa Mimari Miras Yılı Etkileri İle Başlayan Değişim Süreci - Koruma Yasaları

1950’lerde hızlı kentleşmeyle birlikte taşınmaz tarihi ve kültür varlıklarının korunması olgusu yasal düzenlemeleri gerekli kılmıştır³⁰⁶. Avrupa ülkeleriyle benzer anlayışta gelişen, kültürel, doğal, tarihsel değerlerin korunmasını amaçlayan ilk yasal düzenleme, 1951 gün ve 5805 sayılı yasa ile “Gayr-i Menkul Eski Eserler ve Anıtlar

305 Madran 2002, s. 95-167.

306 Akçura 1972, s. 41-42; Alkan 1994, s. 28; Tapan 1998, s. 199-207.

Yüksek Kurulu”nun örgütlenmesidir³⁰⁷. Bu kurulun görevi, tüm taşınmaz eski eserlerin korunması ve restorasyonu ile ilgili yüksek karar makamı olmasıdır. İlk yıllarda, yalnızca mimari ve tarihi anıtların korunması, bakımı, onarımı ve restorasyon işlerinde uyulacak ilkeleri ve programları saptamak, bilimsel görüş vermek ve sorunlara çözüm üretmek amacıyla kurulmuş bir örgüt iken, 25.4.1973 tarihinde kabul edilen “1710 sayılı Eski Eserler Kanunu”³⁰⁸ ile parsel ölçeğinden alan ölçeğine genişleyen koruma eylemi doğrultusunda, sorumluluk ve görev alanı artmıştır³⁰⁹. Kurulun, uygulayacak ve denetleyecek yardımcı örgütleri olmamasına rağmen, mimari ve tarihi anıtların korunmasını, bakımını, onarımını ve restorasyon uygulamalarında uyulması gereken ilke ve programları belirleyen, bilimsel görüş veren ve 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu³¹⁰ ile sorumluluk ve görev alanları genişletilen bir işleyişi olmuştur. “1956 Yapı ve Yollar Kanunu”nun imar tüzüğü ile de sorumluluğu arttırılmış, “*eski eserlerin çevresini koruyucu hükmünden hareketle, eser-çevre ilişkilerini koparan “yeşil saha” çözümü, eserlerin çevre yapılarla kurduğu ilişkileri, ilgisiz bırakan bir planlama anlayışı*” getirilmiştir. Yüksek Kurul, merkezden aldığı kararları uygulayacak ve denetleyecek örgütleri olmadığından etkin bir koruma yürütememiştir³¹¹.

1960 yılındaki “Özel Şahıslara Ait Eski Eserlerle, Tarihi Abidelerin İstimlâkı Hakkındaki Kanun” ile özel kişilerin sahip oldukları taşınmaz eski eserler üzerindeki kullanım haklarına sınırlama getirilmiş; tarihi eser kaçakçılığını engellenmiş ve yurt dışına çıkarılması önlenmiştir. Ancak mali, idari ve hukuki diğer tedbirlerin eksikliği yüzünden eserlerin korunması sahiplerine mali külfet getirdiğinden etkili olamamıştır.

1961 Anayasasının 50. maddesinin son fıkrası ile devlet, tarihi ve kültürel değerleri olan eserleri korumakla yükümlü tutulmuştur. Ancak koruma anlayışı, kalkınma planlarında kavramsal olarak sınırlı kalmıştır.

Koruma-geliştirme konularının çağdaş yaklaşımlar kazanarak dünya uygulama örnekleriyle benzer uygulamaların yer alması, “1710 sayılı Eski Eserler Kanunu” sağlanmıştır. Bu yasayla; İmar planları yapılırken, eski geleneksel şehir dokularının korunması önem kazanmış; eski eserlerin çevreleriyle bir bütün olarak değerlendirilmesi gündeme gelmiş; geleneksel mimari örnekler, tabiat değerlerinin korunması, kent

307 6 Mayıs 1973 gün ve 14527 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

308 Mayıs 1973 gün ve 14527 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

309 İnce 2005, s. 82-83.

310 6 Mayıs 1973 gün ve 14527 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

311 Alkan 1994, s. 32-33, Çubuk, Erkün, Eryoldaş, 1987, s. 70-73.

panoramaları ve kent silüetleri önemsenmiştir³¹². Yasa incelendiğinde, eski eser kavramları yeniden tanımlanmıştır. Tek yapı ölçeğinde anıt, yapı grupları olarak külliye, kent dokusu olarak da sit (tarihi sit, arkeolojik sit, ören yeri, tabii sit) şeklinde belirlenerek tarihi ve kültürel değerlerin çevresiyle birlikte korunması öngörülmüştür. Ancak kentsel sit tanımı yapılmamıştır. Yasa maddesinde, halk sanatlarını ve halkın maddi kültürünü temsil eden değerler etnografya eseri olarak değerlendirilmiştir. Gayr-i Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Milli Eğitim Bakanlığı'yla birlikte onama ve denetim görevini üstlenmiş; tespit ve tescil işlemlerinin Milli Eğitim Bakanlığı'nca yaptırılacağı ve Yüksek Kurulca onaylandıktan sonra ilan edileceği hükmü getirilmiştir. “...bütün taşınır ve taşınmaz eski eserler Devletin malıdır...” ilkesi benimsenmiş, merkezden alınan kararlarla koruma yönlendirilmiştir. Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklarına ilişkin düzenlemeler, 3. Beş Yıllık Kalkınma Planının ilkeler bölümünde de yer almıştır.

1980'li yıllara gelindiğinde; sit alanlarının ve korunması gereken tabiat ve kültür varlıklarının sayısı artınca, ülke bütününe yönelik koruma çalışmalarını yürütmek zorlaşmış ve yeni yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. 1983 yılında kabul edilen “2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası”³¹³ şu biçimde özetlenebilir: Gayr-i Menkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun yerini alan Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu, merkezden yerele yayılan bir çalışma politikası izlemiştir. Korunacak varlıklara ilişkin tanımlamalar, uluslararası koruma ilkeleri doğrultusunda yeniden geliştirilmiş ve düzenlenmiştir³¹⁴.

“Eski eser” kavramı bırakılmış, yerine UNESCO tarafından benimsenen “kültür varlıkları” terimi kabul edilmiştir (Madde 3/a). Korunacak eserlere dönem sınırlaması getirilerek, 19.yy.'a kadar yapılan taşınmazlar ilke olarak korunmaya değer kültür varlığı sayılmış; 19.yy.'dan sonra inşa edilenler için kararın, Kültür ve Turizm Bakanlığınca verileceği hükmü getirilmiştir (Madde 6). Yapılara her türlü fiziki müdahale için izin alma şartı getirilmiştir (Madde 5). 12. Madde kapsamında kültür varlıklarının onarımı için ödenek ayrılmıştır. Yüksek Kurul ve Bölge Kurulları oluşturulmuş; Yüksek Kurul, taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarının korunması ve restorasyonu ile ilgili ilkeleri belirlemek, Bölge Kurulları ise Yüksek Kurul'un verdiği

312 Akçura 1972, s. 42.

313 23 Temmuz 1983 gün ve 18113 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

314 Tapan 1998, s. 199-207; Avcı 2001, s. 67.

ilke kararlarına uymak ve uygulamaya yönelik kararlar almakla görevlendirilmiştir (Madde 52).

Yasanın işleyişinde bazı aksaklıkların ortaya çıkması, yeni yasal sistemi gerekli kılmış; “1987 yılında 3386 sayılı yasayla değişik 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası” kabul edilmiştir³¹⁵. Yasanın getirdiği en büyük değişiklik; alınan kararların yerelleştirilmesi ve hızlı karar süreçleri için Yüksek Kurul’un görevlerinin bir kısmının Koruma Kurulları’na devredilmesidir. Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu’nun niteliği değiştirilmiş, danışmanlar kuruluna dönüştürülmüştür (Madde 51). Kentsel sit alanları, planlama/uygulama sürecinde, etkin bir konuma getirilmiş; plan (Koruma Amaçlı İmar Planı) ve onama yetkisi koruma kurullarına devredilmiştir. Koruma Kurullarının yetki alanları genişletilmiş; tescil, sit sınırlarını genişletme, daraltma veya yeni sit alanları ihdas etmede sorumlu kılınmıştır. Koruma kurullarınca saptanan, sit alanlarında en geç bir yıl içinde koruma imar planları hazırlanmaya kadar “geçiş dönemi yapılaşma koşulları”nın belirlenmesinde Koruma Kurulu yetkili kılınmıştır. Taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarını korunmasına dair güvence Kültür ve Turizm Bakanlığı’na verilmiş; kurul kararlarına olan itirazların idare mahkemesi kararıyla yapılması öngörülmüştür³¹⁶. Yerel koruma kurulu üyeleri: arkeoloji, sanat tarihi, müzecilik, mimari ve şehir plancılığı konularında uzmanlaşmış kişilerden meydana gelmesi düşünülmüştür (Madde 58).

Her maddi ürünün, insanlık uygarlığının değişim dönüşüm sürecinde, evrensel statüde anlam kazandığı, bu kapsamda değerlendirilmesi için “2004 yılında 3386 sayılı yasayla değişik “2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası’nın yeniden düzenleyen 5226 sayılı yasa”nın kabulünü sağlamıştır³¹⁷. Yasanın içeriği incelendiğinde şu tür düzenlemelere gidilmiştir³¹⁸: Koruma Amaçlı İmar Planı’nın gerektirdiği çalışmaların örgütlenmesi oluşturulmuştur. Çevre düzenleme projesi adı altında, kültürel ve tarihi alanlara yapılacak müdahaleler için alt ölçek (1/500, 1/200, 1/100) tanımlaması yapılmıştır. Sit alanları, ören yerleri ve etkileşim sahaları için yönetim alanları oluşturulmuş; Koruma Amaçlı İmar Planı kapsamında uygulanacak projeler için beş yıllık uygulama etapları ve bütçesini gösteren yönetim plânı getirilmiştir. Planlama ve

315 23 Temmuz 1983 gün ve 18113 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

316 Kültür Bakanlığı 1990, s. 16-19.

317 Kuban 2000, s. 39-45.

318 17 Haziran 1987 gün ve 3386 sayılı sayılı sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

korumayla ilgili yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları merkezi yönetime oranla daha yetkili kılınmıştır. Koruma kurulları, koruma bölge kuruluna dönüştürülmüştür (3. Madde b bendi). Tarihi kent dokularının, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın emir ve talimatlarına aykırı olarak kullanılmayacağı belirtilmiştir. Yasanın 12. Maddesine göre emlak vergilerinin %10 artışından oluşan kaynak, ilgili belediyece hazırlanan projeler kapsamında; kamulaştırma, projelendirme, planlama ve uygulamada kullanılmak üzere, vali tarafından aktarılması biçiminde düzenleme getirilmiştir. Tescilli taşınmaz kültür varlıklarının bakımı, onarımı ve restorasyonunda kullanılmak üzere 2985 sayılı Toplu Konut Kanunu kredilerinin en az % 10'unun kullanımı belirlenmiştir. Koruma Amaçlı İmar Planının kamu kurumlarının (belediyeler, valilik) yanında yerel toplulukların (ilgili meslek odaları, sivil toplum kuruluşları, plandan etkilenen hemşeriler) katılımıyla oluşturulması istenmiştir. Koruma Amaçlı İmar Plânı yapımını teşvik etmek için belediyelere aktarılmak üzere İller Bankası Genel Müdürlüğü Bütçesine ödenek konulması uygun görülmüştür. Arkeolojik alanların planlanmasında koruma bölge kurulunun uygun görüşü alınmak koşuluyla Bakanlık yetkili kılınmıştır. Basit onarımların, idarelerin bünyesinde kurulmuş olan koruma, uygulama ve denetim büroları (KUDEB) tarafından idarenin izin ve denetimine bağlı olarak yapılması uygun görülmüştür (57. Madde g bendi)³¹⁹. Ek maddeyle, “*Yönetim alanlarında alan yönetimi, ulusal nitelikli müzelerde müze yönetimi, anıt eserlerde ise anıt eser kurulu kurulur.*” ibaresi eklenerek öngörülen alanlara ilişkin yönetim planı taslağının hazırlanması düşünülmüştür. Taslağın karara bağlanmasında farklı çevrelerin katılımının sağlanması için, “*...alanda mülkiyet hakkı bulunanlar, meslek odaları ve sivil toplum örgütleri ile üniversitelerin ilgili bölüm temsilcilerinden oluşan bir danışma kurulu kurulur.*” hükmü getirilmiştir.

Genel hatlarıyla ülkemiz koruma tarihi değerlendirildiğinde, tarihsel yapı ve çevreler, doğal, kültürel varlıklar ve arkeolojik değerler başlangıçta bireysel girişimlerle bilinçlenme düzeyine göre bir takım örgütlenmelerle ve günümüz Koruma Amaçlı İmar Planları aracılığı ile korunmaya çalışılmıştır. Avrupa odaklı koruma yaklaşımları temelinde gelişen ve tabana yayılamayan çabalar; yönetsel, yasal ve parasal uygulamaların yetersizliği ve doğru kullanılmayışıyla, mimari değerlerin ve kültürel mirasın korunmasını geciktirmiştir.

Koruma Amaçlı İmar Planı çalışmasında belirleyici ve sınırlayıcı olan diğer

319 27 Haziran 2004 gün ve 25535 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

yasal düzenlemeler ve 2863 sayılı yasa uyarınca çıkarılmış olan yönetmelikler şu biçimde sıralanabilir: 26.07.2005 tarih ve 25887 sayılı Koruma Amaçlı İmar Planları ve Çevre Düzenleme Projelerinin Hazırlanması, Gösterimi, Uygulaması, Denetimi ve Müelliflerine İlişkin Usul ve Esaslara Ait Yönetmelik,

11.06.2005 tarih ve 25842 sayılı Koruma, Uygulama ve Denetim Büroları, Proje Büroları ile Eğitim Birimlerinin Kuruluş, İzin, Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik,

11.06.2005 tarih ve 25842 sayılı Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlıklarının Yapı Esasları ve Denetimine Dair Yönetmelik,

10.12.1987 tarih ve 19660 sayılı ve 19.8.1989 tarih ve 20258 sayılı Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklarının Tespit ve Tescili Hakkında Yönetmelik,

18.06.2005 tarih ve 25849 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu Kapsamındaki Kültür Varlıklarının Rölöve, Restorasyon, Restitüsyon Projeleri, Sokak Sağıklaştırma, Çevre Düzenleme Projeleri ve Bunların Uygulamaları ile Değerlendirme, Muhafaza, Nakil İşleri ve Kazı Çalışmalarına İlişkin Mal ve Hizmet Alımlarına Dair Yönetmelik,

12.01.2005 tarih ve 25698 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu ve Koruma Bölge Kurulları Çalışmaları ile Koruma Yüksek Kuruluna Yapılacak İtirazlara Dair Yönetmelik,

13.04.2005 tarih ve 25785 sayılı Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunmasına Ait Katkı Payına Dair Yönetmelik,

15.07.2005 tarih ve 25876 sayılı Taşınmaz Kültür Varlıklarının Onarımına Yardım Sağınmasına Dair Yönetmelik hükümleridir.

Türkiye bağlamında oluşturulan koruma mevzuatı ve koruma pratikleri, Diyarbakır'ın yerel tarihi kentsel dokusunun ve mimari kimliğinin korunmasını yönlendirmiştir.

II. Diyarbakır Yerelinde Koruma Girişimleri

1-Kurumsal -Sivil Düzlemde Koruma Eylemleri

Diyarbakır Sur Koruma Alanı: Diyarbakır'ın Suriçi bölgesi; (Lev. XLIIb) kentin içinde kalan, tarihi önemi, yerel mimarisi, günümüze kadar korunarak gelmiş sokak dokusu ve tarihi yapılarının biraradalığıyla kimliğini sürdüren, kendine has sosyal, kültürel, fiziksel doku özelliklerini halen barındıran geleneksel bir yerleşim yeridir. Son yirmi yıl içinde kırsaldan kente gelen yoğun göç; kent surlarının iç ve dış kesimlerinin işgal edilmesine ve yoğun kaçak yapılaşmaların ortaya çıkmasına bağlı olarak alanda bozulmalara neden olmuştur. Ayrıca nüfus artışının getirdiği ticari aktivite ve yüksek katlı yapı sayısının artması, alanda yine fiziksel eskimelere yol açmıştır.

Merkezde kuzey-güney ve doğu-batı güzergahında iki ana cadde üzerinde keşişen yollar, bu yollara bağlı dar sokaklar ve kent surları üzerinde yükselen anıtsal alanın varlığı; Roma koloni kentleri ile Castrum olarak adlandırılan kale kent genel plan şemasıyla paralellik göstermektedir. *Diyarbakır için Melek Ahmet ve Yeni Kapı Caddesi Roma kent planına göre doğu-batı yönelimli "Decumanus Maximus" adı verilen ana cadde ile kuzey-güney yönelimli Gazi Caddesi ise "Cardo" adı verilen ana cadde ile örtüşmektedir.* Roma kentlerinde sokaklar, birbirini dik kesen ızgara plan anlayışında inşa edilmekteydi. Diyarbakır sokakları bu yönüyle organik dokuda kısmen yönelimler göstermekle birlikte, ana caddeye olan dik açılı bağlantıları bu şemayı doğrulamaktadır. Suriçi'nin mevcut sokak dokusu, müslümanların yerleşmesiyle geleneksel konut üretim biçimlerindeki değişiklikten dolayı günümüz halini almıştır. Ulucami'nin avlusunu çevreleyen portikoların sütun ve başlıklarının roma dönemine ait olması, Suriçi yerleşim planının (Lev. XLIIIa)³²⁰ Constantius II döneminden günümüze taşındığını kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Hellenistik ve Roma kentlerinin en kutsal alanı olan akropolün İçkale'deki Virantepe ve Saray yapısının bulunduğu tepe olması ve dinsel törenler için tapınağın karşılığı olarak Kara Papaz Klisesi'nin olması ve kentin ızgara planıyla birleşmesi şemayı doğrular niteliktedir. Alanın topoğrafik pozisyonundan ötürü savunma amaçlı olarak kullanılması, öneminin korunarak Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde de bu geleneğin sürdürülmesini ve Hellenistik izlerin okunmasını kısmen olanaklı kılmıştır.

320 Gabriel 1940, Fig. 69.

Geçmişten günümüze değişim ve dönüşüm görmesine rağmen Suriçi bölgesi, Diyarbakır'ın mimari kimliğini, tarihini ve geçmişini yansıtmaktadır. Bu yaklaşımla; Diyarbakır Kentsel Sit Alanı'nı oluşturan Suriçi'ne yönelik alınmış Koruma Kurulu kararları, üç farklı alt grupta ele alınabilir. Koruma Kurulu tarafından belirlenmiş sınırlar içindeki alanlara ilişkin uygulamaya yönelik kararlar, plan onayı, plan değişikliği, proje onayı ve bakım onarımına ilişkin kararlardır.

Sınırlara İlişkin Kararlar: Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu, Suriçi bölümünü (158 ha) 29.09.1988 gün 38 sayılı kararı ile “kentsel sit” alanı ilan etmiş, ayrıca bu karar ile kent surlarının kentsel sit sınırları dışında kalan “koruma alanı” sınırları ve kentsel sit alanına yönelik “Geçici Dönem Yapılanma Koşulları”nı belirlenmiştir. 13.04.2001 gün ve 2549 sayılı karar ile de daha önce alınan 29.09.1988 gün ve 38 sayılı kararda belirtilen koruma bandının (95 ha) yeniden düzenlenmesi ve 1/5000 ölçekli haritalara işlenmesi yönünde karar alınmıştır. Günümüzde yürürlükte olan tescil kararlarına ilişkin bilgiler şu biçimdedir:

Tescil Kararları: Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) 19.01.1980 gün ve A-2082 sayılı kararı ile tescil kararları alınmıştır. Başlangıçta Artuklu Sarayı için alınan ilk tescil kararı sonrasında, Arkeoloji Müze Müdürlüğü tarafından Amida Höyük'ün I. Derece Arkeolojik Sit sınırı biçiminde güncellenmiştir. Koruma Kurulu tarafından farklı tarihlerde tek yapı ölçeğinde ve çok sayıda yapının birarada tescil edilmesini sağlayan toplu tescil kararlarını içermektedir.

a) Anıtsal Yapılar: İlk tescil, 1972 yılında gerçekleştirilmiş olup günümüzde Suriçi Bölgesinde var olan tescilli anıtsal kültür varlıklarının sayısı 141 olarak belirlenmiştir.

Yapı Türü	Yapı Sayısı
Diyarbakır Kent Surları ve İçkale	2
Saray	2 (1 Yapı)
Askeri Yapılar, Cezaevi ve Resmi Kurum ve Okullar	10
Hamam	11
Han	5
Çarşı	1
Ziyaret	1
Camii ve Mescid	40 (32 Yapı)
Ziyaret/Türbe/Hazire	19
Kilise	11 (10 Yapı)
Medrese	2
Çeşme	36
Belirsiz Kalıntı	2
TOPLAM	141

Tescilli Anıtsal Kültür Varlığı Yapıların Türleri

b) **Sivil Mimarlık Örneği Yapılar:** Diyarbakır Suriçi Kentsel Sit sınırları içinde günümüze kadar tescil edilerek koruma altına alınmış olan Sivil Mimarlık Örneği (II. Grup) yapılara yönelik tescillerin toplam sayısı 412'dir.

Mahalle/Yıl	1980	199	1994	2001	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	TOPLA M
Abdaldede	4	1							8	1		14
Alipaşa	5	3				1	1	1	12	8		31
Cami Kebir	7	1		1	1	1	1		4	2		18
Cemal Yılmaz	2	3					1		23	1		30
Cevat Paşa	6	6				1	2		18	5		38
Dabanoğlu	8	7				1	1		34	1		52
Fatihpaşa	17	11			1	2	1		11			43
Hasırlı	5	3					2		15	1		26
Cami Nebi	8	1										9
İskenderpaşa	1		1						2			4
Lalebey	8	3				1			19	1		32
Melikahmet						1			1			2
Savaş	7	5					2	1	38			53
Süleyman Nazif	5	3							2			10
Ziya Gökalp	22	12				1	1		12		2	50
TOPLAM	105	59	1	1	2	9	12	2	199	22	2	412

Tescilli Sivil Mimarlık Örneği Yapıların Mahallelere ve Yıllara Göre Dağılımı

Suriçi bölgesinin İçkale kesiminde yer alan “Arkeolojik Sit Alanı”na ilişkin Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu’nun 5.11.1999 tarih ve 658 sayılı

“Arkeolojik Sitler Koruma ve Kullanma Koşulları” ilke kararıyla, alanda yapılacak düzenlemeler ve uygulamalar belirlenmiştir.

Yerel düzeydeki girişimler ise yönetsel, sivil ve meslek odaları katılımıyla gerçekleştirilen yerel gündem 21 çalıştayının çalışmalarıdır. Valilik, Büyükşehir Belediyesi, Yerel Yönetimler, Diski, Meslek Odaları, Akademisyenler ve Kamu Kuruluşlarının katılımıyla ortaklaşa bilgilendirme ve alana ilişkin sorun ve çözüm yöntemlerine dair çalışmalarda bulunulmuştur. Bu girişimler sonucu alana yönelik belirlenen proje ve yatırımlar şu biçimde sıralanabilir³²¹:

1-Sur Çevresi Temizleme Yeşil Kuşak Çalışmaları (2001-2002’de gerçekleştirildi.),

2-1990 tarihli Koruma Amaçlı İmar Planı kapsamında Gazi Caddesi Rehabilitasyon ve Çevre Düzenleme Projesi gerçekleştirilmesi (Gazi Caddesi-Balıkçılar Mevkii yapıldı. Balıkçılarbaşı-Mardinkapı Mevkii devam etmektedir.),

3-“GAP Bölgesi Kültürel Mirasın Gelistirilmesi Programı” çerçevesinde Gazi Caddesi Rehabilitasyon Projesi’nin devamı niteliğinde Yenikapı Sokak Renovasyon Projesinin Amaçlanması,

4-İçkale’de Kültür ve Turizm Merkezi Projesinin Amaçlanması (Restorasyon çalışmaları devam etmektedir.),

5-Alipaşa ve Lalebey Kentsel Yenileme Projesinin Amaçlanması (Devam etmektedir.),

6-Gazi Köşkü’nün Restorasyonu (Kültür Bakanlığı ve Valilik/gerçekleştirildi.),

7-Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğü tarafından kullanılmakta olan binanın kamulaştırılması ve restorasyonu (Kültür ve Turizm Bakanlığı/gerçekleştirildi.),

8-Eski Belediye binasının restorasyonu (Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Valilik/Yeniden yapıldı.),

9-İçkale’nin restorasyon projeleri (Valilik, ÇEKÜL/devam etmektedir.),

10-Surların ve Yedi Kardeş Burcunun restorasyon projeleri (BŞB, ÇEKÜL/Restorasyon çalışmalarının tamamı gerçekleştirilmedi.),

321 Dericioğlu, Tuna 2003, s 9.

11-Surp Gregeros Kilisesi'nin kazı ve temizleme çalışmaları ile röleve, restitüsyon ve kullanım projeleri nin amaçlanması(Ermeni Patriği, ÇEKÜL, BŞB, Müze Müdürlüğü/Restorasyon çalışmaları devam etmektedir.),

12-Surlar boyunca sürdürülen koruma kuşağı çalışmalarının gerçekleştirilmesi-Fiskaya-Mardinkapı bölgesi (BŞB/devam etmektedir.),

13-Mardin ve Dağkapı Burçları'nın restorasyonu (Anıtlar Müdürlüğü/Mardinkapı burcunun restorasyonu gerçekleştirilmedi. Dağkapı burcunun restorasyonu gerçekleştirildi.),

14-Cahit Sıtkı Tarancı ve Ziya Gökalp Müzelerine ilişkin çalışmalar (Kültür ve Turizm Bakanlığı/Restorasyon çalışmaları gerçekleştirildi.),

15-Tarihi Kentler Birliği'ne üye olunması (BŞB/2000'li yıllarda üye olundu.),

16-Suriçi Kentsel Değerler Envanter Raporu 2003 (GIBB/CES/TIGRIS-gerçekleştirildi.),

Ayrıca, bölgede 1998 yılında meydana gelen orta şiddetteki depremden sonra surlardaki taş blokların düşmesinden ötürü, Diyarbakır Valiliği'nin talebiyle ODTÜ'de oluşturulan çalışma grubunca³²²; Diyarbakır Surları'nın var olan koruma sorunsalının tanımlanması ve surlardaki uygulamaların değerlendirilmesi amacıyla bir araştırma yapılması istenmiştir. Bu amaçla, surların yapım tekniği ve malzeme özelliklerine ilişkin somut girdiler belirlenmiştir.

2-Suriçi'nin Mekansal Gelişimi ve Planlama Süreci

1930'larda (Lev. XLIIb) dört yol aksı üzerinde (Gazi Caddesi, Melik Ahmet Caddesi ve caddelere açılan bazı sokaklar) kümelenmeye başlayan iş ve ticari faaliyetler genellikle küçük ölçekli ve geleneksel zanaat ve ticaret faaliyetlerinden oluşuyordu. Nüfus artışı ve ekonominin büyümesi, tarihi kent merkezindeki iş ve ticaret alanlarının dönüşmesini sağlamış; 1950 ve 1960'larda (Lev. XLIV, XLV), ticari bölgelerin Suriçi'nin dışına genişleyerek yayılmasının önünü açmıştır.

Osmanlı döneminde, 1870'lerde sınırlı sayıda kamu yapılarının Elazığ Caddesine doğru konumlanması, 1930'larda kamu binalarına yeni işlevlendirme verilerek eklenen yeni binalar ve 1960'larda (Lev. XLVIa) kamu alanlarının dışındaki iş ve ticari

³²² Şahin ve diğ. 2005, s. 27-55.

faaliyetlerin tarihi kent merkezinden çıkması mekansal anlamda değişiklikler yaratmıştır. Geleneksel dokuda küçük iç içe imalat atölyeleri cadde ve sokaklar boyunca kümelenmiş; tarihi binalar yıkılıp çok katlı iş merkezleri yapılmaya başlanmış ve 1980'lerde yeraltı çarşıları biçiminde ticari aktiviteler gelişmeye başlamıştır (Lev. XLVIb). Bu durum, Suriçi'nde azalan iş ve ticari alanların giderek ana caddelerde ve daha önce konut olarak kullanılan alanlara nüfuz etmesine neden olmuştur. 1950'lerde başlayan imarlaşma hareketleri, 1954 yılında 6217 sayılı kat mülkiyetine olanak sağlayan yasa ile artmış; 1-2 katlı geleneksel evler yıkılarak, çok katlı konut ve iş yerleri yapılmaya başlanmıştır. Gazi Caddesi uzmanlaşmış modern görünümlü ticareti barındırırken, Melik Ahmet Paşa Caddesi kırsal kesimin ihtiyaçlarına yanıt verecek perakende ve toptan ticarete dönüşmüştür.

1965-1967 yılları arasında hazırlanan İmar Planı Suriçi'ni koruma anlayışında olmadığından, doku büyük oranda yokolmuştur. 1965 yılındaki İmar planına göre yolların genişletilmesi ve 1970'lerde (Lev. XLVIIa) ulaşımın hız kazanması kat adetlerini arttırmış; kullanım hakları kısıtlanan tarihi ve kültürel varlıkların kullanıcılar tarafından bilerek tahrip edilmesine neden olmuştur.

1980-2000'li yıllar; 1950'lerde Suriçi'ni terk eden orta ve üst sınıfların (büyük toprak sahipleri, yerel eşraf ve ticaretle uğraşanlar ve iyi halli memurlar) yerine kırdan kente göçenlerin yerleşmesine bağlı olarak yoğun ve kaçak yapılaşmaların görülmeye başladığı, merkezi ticaret ve iş bölgelerinin oluştuğu, çok katlı ofis binaları, otel, banka gibi kullanımların yaygınlaşarak günümüze kadar geldiği dönem olmuştur³²³.

Alanın planlama geçmişi incelendiğinde, Diyarbakır'ın bilinen ilk planı, 1937 yılında yapılmıştır. Plan, Sur dışında modern şehircilik anlayışına uygun olarak yeni bir kent planı şeklinde hazırlanmıştır. İller Bankası tarafından 1962 yılında Suriçi bölgesinin, planları yenilenmiş ve yürürlüğe girmiştir. 1965 yılında Sur dışında kalan alanları kapsayan imar planı hazırlanmıştır. 1985 planı ise Sur, Yenişehir, Bağlar ve köy statüsünde olan bölgelerini kapsamlı bir araştırmayla gelişime açan plan olmuştur. 1988 yılında Diyarbakır Suriçi bölgesinin sit alanı ilan edilmesiyle, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 9.11.1990 tarih ve 609 sayılı kararı ile 1/1000 ölçekli Koruma Amaçlı İmar Planı yürürlüğe girmiştir. 2001 yılında Suriçi etrafındaki koruma bandı yeniden düzenlenmiştir. Ancak 1990 yılında onaylanan Koruma Amaçlı

323 Kejanlı 12-25.

İmar Planı (Lev. XLVIIb), kentin tarihi dokusunu tahrip eden kararlar ve düzenlemeler içermiştir.

Planın başlıca açmazları şu biçimde aktarılabilir:

1-Geleneksel dokuyu oluşturan yapılara yönelik eksik tespitler ve bunun üzerinden geliştirilen plan kararlarının olması,

2-Planın onayından sonraki dönemlerde alınan yeni tescil kararları ve plan kararlarının bir bölümünün işlevini yitirmesi,

3-Plan kararlarıyla ve kaçak olarak gerçekleşen, geleneksel dokuya aykırı yapılaşmaların olması,

4-Geleneksel yapı yükseklikleri ve taban alanı oranlarına aykırı plan ve yapılaşma kararlarının alınması,

5-Geleneksel yapılaşma özelliklerinin bozulmasına neden olacak nitelikte ulaşım kararları, yol düzenlemeleri ve otopark düzenlemelerinin gerçekleştirilmesi,

6-1994 yılından itibaren yapılan çok sayıdaki plan değişiklikleri; yoğunluk artışına yönelik müdahaleleri, yapı-yol düzenlemelerini ve fonksiyon değişikliklerini içerdiğinden kentte plan disiplininin zayıflamasına neden olmuştur.

2010 yılında mevcut planın olumsuz sonuçlarını gidermek amacıyla, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi koruma, uygulama ve denetim bürosu (KUDEB) ve Sur Belediyesi iş birliği ile özel bir planlama şirketi aracılığıyla Diyarbakır – Sur Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Revizyonu hazırlanmaktadır. Planda belirlenen hedefler ana başlıklar itibariyle şu biçimde belirlenmiştir:

Genel hedefler:

1-Koruma amaçlı imar planı çalışması ile bölgenin sahip olduğu, kültürel değerlerin korunması ve gelecek nesillere kayıpsız aktarılmasının sağlanması,

2-Genel koruma ilkeleri doğrultusunda, kültürel değerlere yönelik koruma/kullanma dengesini gözeterek plan kararlarının üretilmesi,

3-Kentin sahip olduğu kültürel değerleri, geleceğe taşınması gereken bir miras olarak kabul eden bir anlayışla korumada sürdürülebilirliğin sağlanması esas alınmaktadır.

Ekonomik hedefler:

1-Korumanın başarıya ulaşmasını sağlayacak ekonomik canlanmanın yaratılması, bu alanlara yeni girdilerin sağlanmasıyla olanaklıdır. Bu anlamda bölgeye gelen ziyaretçilerin alanda fazlaca vakit geçirmelerini sağlayacak aktivite çeşitliliğinin sağlanması yapılan çalışmaların ekonomik hedeflerindedir.

2-Kentin sahip olduğu kültürel değerlerinden ortaya çıkan turizm potansiyeli mutlak değerlendirilmesi gereken, bölgenin ekonomik gelişmesinin en önemli ayağı olarak kabul edilmektedir.

Toplumsal hedefler:

1-Halkın, yaşadığı çevre ile barışık, koruma bilincine erişmiş bir kullanıcı profiline sahip olmasını sağlayacak kararların geliştirilmesi, yaratılacak olanaklarla yaşam koşullarının kolaylaştırılması, konforun artırılması, yapılan çalışmaların başlıca toplumsal hedefleri arasında sayılmaktadır.

Mekana yönelik hedefler:

1-Tescil edilerek koruma altına alınmış yapıların korunarak gelecek nesillere aktarılmasının sağlanması,

2-Yürürlükteki ilke kararları çerçevesinde geleneksel dokuya uyumlu yapılaşmanın gerçekleşmesi,

3-Alanın genel olarak sağlıklılaştırılmasının sağlanması, yapıların nitelikli ve güvenli hale getirilmesinin sağlanması,

4-Tescilli yapıların dışında varlığı belirlenen geleneksel yapıların, eklerinden arındırılması ve özgün durumlarına uygun onarımlarının desteklenmesi,

5-Yapıların yanı sıra, avlu duvarları, sokak döşemeleri gibi geleneksel dokunun diğer unsurlarının korunmasının sağlanması amaçlanmaktadır.

Bu hedeflere uygun olarak, plan için gerekli olan mekansal ve sosyal analizler ve çalışmalar yapılmıştır. Genel hatlarıyla planlama altlığı için yapılan çalışmalar şunlardır:

I. Aşama (Lev. XLVIII a-b, XLIX a-b, L a-b, LI a-b, LII a-b)

1-Araştırma – Güncel Veri Toplama – Saptama,

2-Araştırma Sonuçlarının Değerlendirilmesi,

3-Sentez ve Hedeflerin Belirlenmesi,

II. Aşama

Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Kararlarının Üretilmesi (1/5.000),

III. Aşama

Koruma Amaçlı İmar Planı Kararlarının Üretilmesi (1/1.000 ve 1/500) (Lev. LIII a-b),

Bu çalışmalarla; kurumsal veriler, mevcut plan ve alana ilişkin değerlendirmeler, yapı tespit çalışmaları (kültür varlığı tespit ve tescil çalışmaları) ve parsel analizleri GIS ortamına işlenerek sözel ve grafik tabanlı veriler oluşturulmuş ve Nazım Planlama çalışmaları için altlık hazırlanmıştır. Yapı bazında, geleneksel yapı özellikleri (avlu öğeleri, plan-cephe tipolojisi, kapı, pencere, çatı, süsleme, işlev değişikliği olanakları) ve anıtsal yapılara (yapı özellikleri, süslemeler, tarihçe, geleneksel işlev tespitleri, işlev değişikliği olanakları) ilişkin tespitlerde bulunulmuştur. Bunun yanısıra nüfusun sosyo-ekonomik özelliklerini, gelişimi, tahminleri, kentsel sosyal altyapı ve teknik altyapı gereksinimlerini ve yoğunlaşmadan kaynaklı mekansal bozulmaları içeren sosyal araştırmalar yapılmıştır.

Suriçi Koruma Amaçlı İmar Planıyla somut olarak önerilen plan kararları şu biçimde düşünülmüştür:

- 1-Sur ve burçların müdahalelerden temizlenerek, restorasyonların yapılması,
- 2-Burçların sosyal ve turizm faaliyetlerinde kullanılmak üzere işlevlendirilmesi,
- 3-Sur içi ve sur dışından sur ve burçların algılanmasının sağlanması,
- 4-Turizm amaçlı gezi yollarının yapılması,
- 5-Ulaşım düzeninin yeniden projelendirilerek sur içi trafiğin azaltılması,
- 6-Surlara paralel açılan yolun tüm bağlantılarının yapılması, bu yolun profilinin değiştirilerek taşıt, toplu ulaşım, gezi yolu, bisiklet yolu gibi çok fonksiyonlu olmasının sağlanması,
- 7-Gerekli alanlarda otopark alanlarının yapılması Dağkapı'da meydanının bütünleştirilmesi bu yaya akışının meydanlarla desteklenmesi,
- 8-Gazi caddesi bütününe yayalaştırılması,
- 9-Mevcut yol dokusunun bozulmadan korunması,
- 10-Mevcut geleneksel ticaret alanlarının korunarak yaşatılması,
- 11-Geleneksel konutların sosyal-kültürel tesis işlevleri verilerek kullanılması,

12-Anıtsal yapıların kullanılabilirliğinin sağlanması (cami, çeşme, han, kilise vb),

13-Geleneksel konut dokusunu oluşturan sokak, avlu ve yapı tipolojilerinin korunarak gelecek nesillere aktarılmasının sağlanması,

14-Tescilli geleneksel konut yapılarının korunması ve yeniden yapılacak yapılarda geleneksel yapılara uyumlu yapıların oluşmasının plan hükümleri ile sağlanması,

15-Geleneksel yapıya tümüyle aykırı yapılara müdahale biçimlerinin getirilmesi,

16-Geleneksel yapılara konut dışında da kullanım haklarının getirilmesi (cafe, butik otel, vb)'ne ilişkin kararlar verilmiştir.

B-KENTSEL ARKEOLOJİNİN GELİŞİM SÜRECİ

Arkeolojik çalışmaların kavramsal ve işlevsel gelişim sürecine bakıldığında; kentsel alanlarda planlama aracılığıyla, kent ve bölge ölçeğindeki arkeolojik alanlar; “kurtarma arkeolojisi³²⁴”, “yerleşim arkeolojisi³²⁵”, “önleyici arkeoloji³²⁶”, veya “kentsel arkeoloji³²⁷” kavramları bağlamında gerçekleştirilen çalışmalarla bütünleştirilmektedir.

Avrupa ülkeleri pratiğinde bu kavram çeşitliliğinin uygulama alanları, yasal-yönetimsel çerçevesi oluşturulduğundan daha yaygındır. Kentsel alanlardaki arkeolojik çalışmaların varoluşunda ve bir disiplin alanı haline gelmesinde, günümüze kadar geçirdiği süreç önem kazanmaktadır. Bu amaçla değerlendirilmeye gidilirse:

19. Yüzyıl Başlangıç Dönemi: 1840 yılında İngiltere'nin başkenti Londra'da, 1870 yılında Norveç'in başkenti Oslo'da ve 1910 yılında Rusya'nın Novagorod kentinde, sanayi devrimindeki gereksinimlere bağlı olarak yapılan imar operasyonlarıyla ortaya çıkan eski yerleşim izlerinin bulunuşu, kentsel arkeolojinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Avrupa'da modern kentsel arkeolojinin başlangıcı olarak kabul edilen belgeleme çalışmaları, profesyonel olmayan amatör gönüllüler tarafından yetersizce gerçekleştirilmiştir. Oslo ve Londra'da öncü niteliğindeki çalışmalar, yeni yapılaşma tehdidine karşılık kurtarma kazıları şeklinde olsa da,

324 Rescue Archaeology: kentsel arkeoloji çalışmalarının sistematığe oturmadan önce kurtarma arkeolojisi çalışmalarıyla başlayan ve özel teknik ve yöntem gerektiren bir süreçtir. Kentlerdeki arkeolojik çalışmalar, alt ve üst yapı çalışmaları sırasında karşılaşılan arkeolojik değerlerin korunması için gerçekleştirilen kurtarma kazılarıyla başlamıştır (Boylu 1994).

325 Kentsel çevreyi geniş kapsamlı tanımak için; yatay ve düşeyde gerçekleştirilen kesitler arası analizler, tematik çalışmalar, kentin bütünsel tarihi, çevresel ilişkileri ve hinterlandının araştırılmasıdır (Sommella 1984, s. 8).

326 “*Önleyici arkeoloji, olası arkeolojik değerlerle ilgili öncelikle bir yönetsel eylem, bilimsel araştırma ve karar verme sürecidir. Arkeolojik değerlerin bulunma olasılığının taşıyan alanlarda potansiyel olarak zarar verici aktiviteleri engellemek için ortaya konulan uygulamalardır. Önleyici arkeoloji insan zararını en aza indirecek olan üst planlama stratejilerinin, bir sosyoekonomik bağlam içerisinde ve araştırılan alanlarla ilgili kayıtların oluşturulması yardımıyla ortaya konulması olarak aktarılabilir. Önleyici arkeoloji geniş anlamda yönetsel eylem, bilimsel araştırma ve karar verme sürecini gerektirmektedir.*”(Casteles 2007).

Bir kentsel arkeolojik ve tarihsel gelişimine yönelik bir araştırma ve yerleşim arkeolojisinin bir biçimi olarak yapılan bir değerlendirmedir. Bu değerlendirme biçimi: araştırma, belgeleme sunum ve değerlendirmeden oluşmaktadır.

327 Uluslararası düzeyde kullanılan bu kavram, genel olarak tüm kentin tarihi ile ilgilenen bir içeriğe sahiptir (Boylu 1994). Kentsel arkeoloji, kentle ilgili diğer dinamikleri kapsayan bir üst ölçek değerlendirme biçimidir. Kurtarma kazılarının bir üst program ve stratejisi olarak, sosyoekonomik, yasal-yönetimsel dinamikler ve planlama süreçlerini entegre eden interdisipliner bir yaklaşımla tarihsel ve arkeolojik çalışmaların bütünsel bir biçimde özel yöntem ve tasarımlarla ele alınmasıdır. (Harding 2007).

ilerleyen süreçte arkeolojinin profesyonellerce değerlendirilmesiyle bir disiplin haline gelmesini sağlamıştır. 1930 ve 1940'lı yıllarda Almanya'nın Haithabu kentinde yapılan uygulamalar ise kentsel arkeolojinin bir bilim alanı olarak gelişmesine katkı sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı – Ortak Avrupa Kültürü Kavramının Gelişimi: 1939-1945 yılları arasındaki süreci kapsayan dönem savaşın, Avrupa kentlerini tahrip etmesi ve kentlerin altındaki eski dokuya ait kalıntıları ortaya çıkarmasına bağlı olarak; Avrupa kent kökenleri ve sürekliliğine ilişkin farkındalığın oluşmaya başladığı tarihtir. Savaş sonrası ortak kültürün araştırılmasıyla ideolojik bir önem kazanan arkeolojik çalışmalar, kentlerin yeniden yapılandırılmasında; arkeologların kazı ve araştırma yapma imkanı elde etmesine ve farklı çözüm, yöntem ve süreçlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Planlı ve sistematik olmayıp eldeki alan ve olanaklarla sınırlı olan “kurtarma arkeolojisi” uygulaması yeni bir çalışma alanı olarak doğmuştur. Savaştan en çok zarar gören alanlarda yoğunlaşan kentsel arkeolojik çalışmalarda; koruma kriterlerinin ortaya konması, hangi yapıların öncelikle korunacağı ve koruma-kullanım dengesinin oluşturulması gibi konular bu dönemde karşılaşılan sorunlardır. Savaş sonrasında, imar ve restorasyon hareketleri kapsamında; Avrupa tarihi, Avrupa kavimlerinin hareketleri, kentlerin kökenleri, kentleşmenin başlangıcı, geçmiş dönemdeki sosyo-kültürel ve ekonomik ilişki ağları gibi kıta tarihi hakkında bilgi edinilerek tüm yerleşimin bütüncül bir şekilde ele alınmasını sağlayan “yerleşim arkeolojisi”nin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

1960-1970'li Yıllar – Kentsel Arkeoloji Kavramının Gelişimi: 1960'lardan sonra kentlerin hızlı gelişmesi kentsel arkeolojik katmanların tahrip edilmesine neden olmuştur. Önemli bir sorun olarak tanımlanan bu konu, İngiltere'nin başkenti Londra tarihi kent merkezinde ve Winchester'de yapılan çalışmalarda, kentin maddi kalıntıları arkeolojik kazı ve araştırmalarla ortaya çıkarılarak kentsel arkeoloji kavramının yaklaşımı belirlenmiştir. Böylelikle 1960'larda başlayan ve 1970'lerde hızla gelişen kentsel arkeoloji kavramı pek çok kuzey Avrupa ülkesi tarafından önemli projelerle uygulanmıştır. 1969 yılında ise sivil tarihin anlaşılması açısından arkeoloji konusuna önem verilmiş ve Arkeolojik Mirasın Korunması Avrupa Sözleşmesi ile imza altına alınmıştır. 1975 yılında Oxford'da Avrupa Kentlerinin arkeolojisi için düzenlenen konferansta hazırlanan kentsel arkeoloji önerge metni, planlama-arkeoloji ilişkisini uluslararası bir platforma taşımış; konferanstan sonra 1975-1980'li yıllarda ise bazı

kentlerde başlatılan proje alanlarıyla kentsel arkeolojik alana ilişkin yöntemler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu uygulamalardan sonra pek çok Avrupa ülkesi, kendi ulusal programlarına kentsel arkeolojiye ilişkin çalışmaları koymaya başlamıştır.

1980'li Yıllar – Çok Disiplinli Çalışmalar: Bu dönemin yapım teknikleri yer altındaki arkeolojik eserler açısından tahrip edici düzeyde olduğundan farklı disiplinlerin birbirinin yöntem ve kavramlarından yararlandığı çalışmaları ortaya çıkarmıştır. Planlama ve arkeoloji arasında kurulmaya çalışılan yönetsel bağ, 1989 yılında Avrupa Konseyi tarafından Arkeolojik Mirasın Şehir ve Ülke Planlama Çalışmaları Çerçevesinde Korunması ve Geliştirilmesine İlişkin R (89) 5 sayılı Tavsiye Kararı ile pekiştirilmiştir. İtalya'da, Fransa'da, İngiltere'de ve Finlandiya'da kentlerin gelişme stratejilerinin belirlenmesi için veri tabanları ve haritalar oluşturulmuştur.

1990'lı Yıllar – Yeni Açılımlar (Kırsal ve Kentsel Arkeoloji): 1980'li yıllarda mekansal planlamada arkeolojik alanların da düşünülmesi yaklaşımı, koruma çalışmalarının gündeme gelmesini sağlamış ve 1990 yılında ICOMOS'un uzman komitelerinden ICAHM (Uluslar arası Arkeolojik Mirasın Korunması Komitesi) tarafından hazırlanan "Arkeolojik Mirasın Korunması ve Yönetimi Tüzüğü" ICOMOS Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir. 1989 yılında Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi tarafından kentsel veya kırsal nitelikli tüm alanlarda yer alan arkeolojik mirasın korunmasına yönelik yeni açılımların gerekliliği yönünde tavsiye kararı (R (89) 5) doğrultusunda uluslararası bir sözleşmeye ihtiyaç duyulduğu açıklanmıştır. Buna göre

1990 ve 1991 yıllarında CPAT'ın çalışmalarıyla 1992 yılında revize edilen Malta (Valletta) Sözleşmesi hazırlanmıştır. Bu sözleşmede yasa ve politikalarda uyumlu arkeolojik mirasın canlandırılmasına yönelik geliştirme projelerinin uygulanması gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca şehir ve bölge planlama disiplininin imar, yatırım ve gelişim konularında tarihsel değerlerin bulunduğu alanlarda önleyici arkeoloji için önemli bir meslek alanı olduğunu ön plana çıkarmak olmuştur.

1992'de Avrupa ülkeleri Kültür Bakanları Malta Buluşması'nda Avrupa için bir Arkeoloji Planı (European Plan for Archaeology) hazırlanması kararının alınmış ve konu ile ilgili bir komisyon toplanarak kentsel arkeolojinin o güne kadar sağladığı başarıları, başarısız olduğu noktaları ve karşılaşılabileceği güçlükleri anlatan bir yayın hazırlanmasına karar verilmiştir. 1999 yılında Avrupa Konseyi'nin kapsamlı bir çalışması olarak Avrupa'da Kentsel Arkeoloji'nin durumu üzerine rapor yayınlanmıştır.

1992-1997 yıllarında Avrupa Konseyi tarafından “Avrupa Arkeoloji Yılları Kampanyası” kapsamında, kentli yurttaşların kentsel geçmiş bilincinin artırılması ve tarihi kent belleğinin oluşturulmasına yönelik “Avrupa Kentsel Arkeoloji Projesi” gerçekleştirilmiştir.

2000 yılında Avrupa Konseyi tarafından “Avrupa İyi Pratik Kodu-Arkeoloji ve Kent Projesi” adlı bir çalışma yayınlanmıştır. Bu yayın, Avrupa kentsel arkeolojik mirasının korunması için planıcı ve arkeologlar arasında koordinasyonun nasıl sağlanabileceğine ilişkin bir rehber niteliğine sahiptir. 2002 yılında Strasburg’da kentsel arkeoloji konusunda bir seminer, 2004 yılında ise Macaristan’ın Vilnius Kentinde “Avrupa Önleyici Arkeolojisi” adlı uluslararası bir kolokyum düzenlenmiştir. Özellikle Vilnius’ta düzenlenen kolokyumda Avrupa ülkelerinin arkeolojik değerlerini yönetme ve korumaya yönelik ulusal sistemleri ve deneyimleri paylaşılmış ve kolokyumun sonuçları 2007 yılında yayınlanmıştır.

Bu şekilde ülkelerin önleyici arkeoloji deneyimlerinin paylaşılmasında Avrupa Konseyi’nin oluşturduğu Avrupa Miras Ağı’nın (HEREIN) geliştirilmesi hedeflenmiştir. *Avrupa Konseyi 2010 yılında HEREIN’e Malta Valetta Anlaşması’nın sonuçlarının izlenmesini içeren özel bir bölümün eklenmesi yönünde çalışmalar yürütmektedir. Bu yönde CDPATEP (Mayıs 2009) toplantıları kapsamında üye ülkelere Malta Valetta Anlaşması’nın maddelerinin ulusal yasal-yönetmelik yapı ve uygulama alanına yansımaları üzerine bir anket formu hazırlanarak gönderilmiştir.*

2005 yılında, Belçika’nın Brüksel kentinde “Kentsel Geçmişler ve Kentsel Gelecekler; Kentsel Arkeolojiyi Yaşama Geçirmek – Kentsel Arkeolojik Değerlerin Canlandırılması” adlı bir Uluslararası Disiplinlerarası Sempozyum düzenlenmiştir. Avrupa kapsamında yürütülen “Kentsel Toprak Altı Arkeolojik Değerlerin Sürdürülebilir Korunması ve Canlandırılması Erişim Projesi”nin (APPEAR) sonuçları ortaya konmuştur. APPEAR’in amacı; kentsel alanlardaki arkeolojik değerlerin kamuya açılabilmesi için kazıların gerçekleştirilmesi ve çalışmaların yerel gelişmeye katkısının sağlanmasında arkeolojiyi yerleşmelerle entegre edecek yöntemlerin araştırılması olmuştur³²⁸.

Batıdaki bu gelişmelerden Ülkemiz pratiğine gelindiğinde; bu kavramlara ilişkin uygulama düzlemi, henüz yeni kullanılan bir eylem alanı olduğundan, amaç ve

328 Karabağ 2008; Altınörs Çırak 2010.

müdahale yöntemleri açısından tartışmaya açık bir süreç olarak devam etmektedir. Türkiye’de modern yerleşimin bir gereği olarak arkeolojik alanlar ve kentsel alanlar, “kentsel arkeoloji” kavramı içerisinde, planlama pratikleri ve yasal sistem dahilinde bir gelişim göstermektedir. Son yüzyıllarda, kentsel kimliğe ilişkin kamusal farkındalığın gelişmesiyle beraber arkeolojik alanlara ilişkin yaklaşımlar değişmiştir.

Kentleşme oranı yüksek şehirlerin arkeolojik mirasına ilişkin gerçekleştirilen arkeolojik uygulamalar yeterince, hissedilebilen ölçüde değildir. Uygulama eksikliklerine değinilecek olursa; arkeolojik değerler, kent ve bölge planlama süreçleri içerisinde kentsel bağlamla bütünleşik bir koruma eylemi geliştirememektedir. Pek çok kentin antik dönem ve eski devirlere ait tarihsel ve arkeolojik değerleri, altyapı ve üst yapı çalışmalarında yıkıcı olmaktadır. Türkiye’de tarihsel çevre koruma çalışmalarına yön veren şehir ve bölge planlama disiplini, sosyal alanda kentin geçmişe dönük toplumsal ve mekansal yaşam biçimini anlamaya çalışan kentsel arkeoloji disiplininin beslenememektedir. Mekansal ve toplumsal yaşam tasarısını gerçekleştirmeye çalışan planlama sistemi, arkeolojik alanlar üzerine getirdiği planlama kararlarında kendisini yönlendiren yasal ve yönetsel çerçeveden kullandığı yöntemlere kadar arkeolojik değerleri içeren planlama süreçlerini yeterince temsil edememektedir. Kent planlama çalışmalarının analiz ve sentez süreçlerinde verilen karar ve müdahalelerde; arkeolojik veriler, bütünlükçü bir yaklaşımla koruma eylemlerine aktarılamamaktadır.

Arkeolojik değerlerin korunmasına ilişkin uygulamaların bakıldığında, Kent merkezinde, önleyici arkeoloji kapsamında çalışma ve kazaların yapıldığı söylenebilir. Tescilli yapıların temel kazıları, Diyarbakır Arkeoloji Müze Müdürlüğü denetiminde gerçekleştirilmektedir. Buna örnek, Hazreti Süleyman Cami çevresinde, “Mozaikli Alan” denilen bölgede, Ulu Camii ve Saint George Klisesi çevresinde yapılan arkeolojik kazılar verilebilir. Yapılan kazılar sonucunda, Ulu Camii çevresinde mimari kalıntılar bulunmuş; bu kalıntıların konserve³²⁹ edilip korunması öngörülmüştür. Kentsel Sit ilan edilen bölgelerde kurumların gerçekleştirdiği altyapı çalışmaları müze müdürlüğü denetiminde yapılmaktadır. İçkaledeki kurtarma kazısı da önleyici arkeoloji kazısı olup

329 European Confederation of Conservator-restorers' organizations (E.C.C.O.) tarafından tanımlanan net bir şekilde belirlenen kavram: objelerin maddesel ve teknolojik özellikleri gözönünde bulundurularak, yapısını ve taşıdığı dekoratif öğelere, özgün niteliklerine bağlı olarak korunmak, bozulmasına yol açan nedenleri ve etkenleri açığa çıkarmak, en uygun ve en etkili koruma yöntem ve malzemelerini saptayarak bunlara objelere uygulamak, fiziksel ve estetik bütünlüğü aslına bağlı olarak stabil halde objeyi sergileme veya depolama için hazırlama uygulamasıdır.

cephanelik ortaya çıkmıştır. Diyarbakır'da Arkeolojik Sit Alanı ilan edilen Suriçi'nin İçkale kesimi Amida Höyükte, 1960 yılında yine aynı kapsamda arkeolojik çalışmalar yapılmıştır. Ancak, İçkale'ye yapımı düşünülen Müze Kompleksi projesinden sonra Amida Höyükte ve o bölgede bulunan gecekondular alanlarına yönelik kentsel arkeoloji kazılarının gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. İçkalede Kurtarma kazılarında, yüzey araştırmalarında tespit edilen kültür varlıklarının teşhir ve tanzimlerinin yapılması, arkeolojik ve bilimsel çalışmaların yürütülmesi uluslararası düzeyde sergi standartlarının oluşturulması için Çekül, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi ve Valiliğin girişimini başlattığı, Kültür ve Turizm Bakanlığının finansmanını sağladığı Müze kompleksi projesinin gerçekleştirilmesi düşünülmektedir.

BÖLÜM IV

A- KENTSEL KORUMA UYGULAMALARINDA KALELİ KENTLER DENEYİMİ

I. Lefkoşe (Kıbrıs) İmar Planı / Ağa Han Mimari Ödüle Giden Süreç

İki toplumlu projeye ilişkin ortak çalışma, 1977 yılında Türk ve Rum Belediye Başkanları'nın ortak bir kanalizasyon sistemi kurulabilmesi için girişimde bulunmalarıyla başlamıştır. 1979 yılında başlayan ortak master planı ile rehabilitasyon süreci başlamış; değişken şartlara bağlı olarak adapte edilen esnek bir plan hazırlanmıştır.

Lefkoşe'nin tarihi geçmişine bakıldığında; Kıbrıs'ın son bin yılının başkenti statüsünde olduğu, ilk yerleşimin kalkolitik dönemde M.Ö. 4000'e kadar dayandığı ve 10.yy.'da Bizans döneminde, başkent olarak kurulduğu bilgilerine ulaşılmaktadır. Tarihi kent merkezi mimari kimliğinin oluşumunda: (1192-1489) Lüzinyan Dönemi, (1489-1571) Venedik dönemi, (1571-1878) Osmanlı Dönemi ve (1878-1960) İngiltere dönemi etkili olmuştur.

Plan aşamasında tüm bu veriler gözönünde bulundurulduğunda, bölünmüş bir başkent olan Lefkoşe'nin önemli kentsel problemlerinin olduğu görülmüştür. Kentin yerleşik iki topluma göre iki ayrı parçaya bölünmüş olması, Suriçlerinin, ara bölgeye³³⁰ yakın kısımlarının terkedilmiş olması ve bu alanlarda gelir düzeyi düşük, tarihi yapıları iyi kullanmayan kesimin yerleşmesi, planlamada karşılaşılan sorunları olmuştur.

Plan, Lefkoşe'nin kültürel mirasını koruma ve geliştirme, tarihi kent merkezinin potansiyelini artırma, yeni fonksiyonlar yükleme amacını taşıdığından, master plan (Lev. LIV a-b) da bu amaçlara uygun olarak esnek özellikte ve bölünmüşlük nedeniyle; ara bölgeli "a plan with the buffer zone" ve ara bölgesiz "a plan without the buffer zone" biçiminde iki etap halinde hazırlanmıştır.

330 Kentin kuzeyi ile güneyi arasındaki sınır ayırım bölgesi.

Planın diğere hedefleri:

Sosyal Hedefler: Yerleşim semtlerinin rehabilitasyona ilişkin olarak toplumsal gelişim ve nüfus artırımı,

Ekonomik Hedefler: Ticari merkezin canlandırılması ve iş imkanlarını artırma,

Mimari Hedefler: Tarihi anıtların restorasyonu, tekrar kullanımını ve mimari değeri olan bina guruplarının kazanımı,

Mekansal Hedefler: Karışık kullanım bölgelerinin dengeli dağılımının sağlanması, Gelişim yoğunluğunun tarihi merkezle uyumlu olması, Tek-Yol “Loop Trafik sistemi”ne bağlı yönetim ve yayalaştırma projeleri olarak belirlenmiştir.

Planın uygulama yöntemleri ise birleşik yöntemler başlığı altında; *Planlama önlemleri, mal sahiplerine teşvikler, kamu yatırım projeleri* ve öncelikli kardeş projeler olarak; *Şehrin iki tarafında aynı anda uygulanan ortak projeler, bir bölgenin doğrudan çalışmalarla canlandırılmasına yönelik projeler* ve *özel girişimi teşvik etmek* biçiminde belirlenmiştir.

“Lefkoşe İmar Planı-Nicosia Master Plan”ı Birleşmiş Milletler Geliştirme Programı (UNDP) desteğiyle gerçekleştirilmiştir. 1980’den 1985’e kadar Plan UNCHS (HABITAT) tarafından geliştirilip sonuçlandırılmıştır. İmar Planı çerçevesinde hazırlanan projelere: UNHCR BHP-İki Toplumlu İnsancıl Program (1987-1997), UNDP – UNOPS BDP-İki Toplumlu Gelişme Programı (1998-2005), UNDP-UNOPS PFF-Gelecek İçin Ortaklık (2001-2006) ve UNDP-PFF - Gelecek İçin Ortaklık (2006 - 2011) kurumları aracılığıyla fon sağlanmıştır.

Yapılan Info-Box Projesi, Türk ve Rum elemanlardan oluşan bir ekip tarafından çalıştırılan tek proje olup Lefkoşe’yi ziyaret edenlerin, Lefkoşe İmar Planı hakkında ve kentte bulunan turistik noktalar hakkında bilgi edinmeleri ve kamu farkındalığı yaratmak amacıyla uygulanmış projedir. Bu projenin finansmanı, USAID tarafından UNHCR ve UNDP aracılığı ile sağlanmıştır.

Plan kapsamında Suriçi bölgesinde, yerleşim alanlarına (Chrysaliniotissa, Arabahmet) yönelik; *Surlar içine yeni yerleşimciler çekmek, konut miktarlarını arttırmak, toplumsal olanaklar sağlamak, kamuya açık alanların kalitelerini yükseltmek* amacıyla rehabilitasyon projeleri gerçekleştirilmiştir. Kentin geleneksel ticaret aksını yeni iş alanları ile entegre edebilmek, otopark ve ulaşım olanaklarını arttırmak için Girne ve Ledra Sokağında Avrupa Birliği fonları ile yayalaştırma projesi

gerçekleştirilmiştir. Selimiye ve Ömeriye bölgelerinin kültürel varlıklarının güçlendirilmesi ve geleneksel fonksiyonların geri kazanılması amacıyla anıtların restorasyonu ve yeniden kullanımına yönelik Avrupa Birliği fonları ile projeler geliştirilmiştir. Ömeriye Osmanlı Hamamına yönelik restorasyon çalışmalarıyla 2005 yılında Avrupa Birliği Kültürel Miras Ödülü alınmıştır. Phaneromeni 1 ve Samanbahçe bölgelerindeki tarihi dokuyu korumak ve ekonomik aktiviteleri canlandırmak için Avrupa Birliği fonları ve UNDP aracılığıyla düzenlemeler yapılmıştır. Suriçi bölgesinin tamamına ilişkin, kentin iki tarafında da devam edebilecek şekilde projeler geliştirilmiş ve sur içindeki tarihi odak noktaları gösteren bir rehber kitapçık hazırlanmıştır. Suriçi yürüyüş yolları yeniden düzenlenmiş ve ışıklandırılmıştır. Kuzeyi ve güneyi arasında bulunan ara bölgenin kentle bütünleşmesi halinde; binaların kayıtlarının yapılması, 265 binanın ve sokak cephesinin mimari tetkikinin yapılması ve çökmekte olan binalar için önlemler almak hedeflenen çalışmalar arasında yer almaktadır. Suriçi bölgesindeki tüm bu somut çalışmalardan ötürü; iki Belediye Başkanına ve teknik ekibe gerçekleştirdiği rehabilitasyon projelerine Ağa Han Mimarlık ödülü verilmiştir (Lev. LV a-f, LVI a-f, LVII a-d)³³¹.

II. Brugge (Belçika) Kent Merkezi Koruma-Yenileme Projesi³³²

Belçika'nın batısında yer alan tarihi kent, 9.yy.'da Normanlara karşı savunma amaçlı olarak 851 yılında Bourg bölgesine inşa edilen savunma duvarları çevresinde gelişmeye başlamıştır. Liman ve ticaret merkezi haline gelen kentin, ekonomisindeki gelişime bağlı olarak kamusal binalar yapılmıştır.

Arkeolojik araştırmalar sırasında, Ortaçağ Avrupa'sının kültürel, sanatsal (heykel, resim), mimari ve ticari alanlarda geçirdiği safhaları yansıtan örneklerin ortaya çıkmasıyla koruma kapsamına alınmıştır. Ortaçağ Brugge mimarisi "tuğla gotik" yapım tekniği; 16. yy.'da ortaya çıkan, 17. yy.'a kadar korunan ve 19.yy. restorasyonlarında da aynen örnek alınan bir üsluptur.

Kentin tarihi kimliğini tehdit eden sorunlar ise kent çevresinde endüstri bölgelerinin konumlanmaya başlaması, eski yapıların işlev kaybına uğraması, merkezde çöküntü bölgelerin ortaya çıkması ve yerel otorite tarafından yapılan bilinçsiz

331 http://www.undppff.org/index.php?option=com_content&task=view&id=80&Itemid=140

332 İnce 2005, s. 34-41.

yıkımların; önemli anıtları, roma uslûbu kalıntıları, şapelleri ve daha pek çok tarihi ve mimari değerleri yok etmesi gibi kentsel sorular olmuştur.

Kent konseyleri ve özel kurumlar, kentsel ve mimari alanda bu sorunların çözümü için “Tarihi Anıtlar ve Kentsel Yenileme” birimini oluşturmuş ve 1972 yılında, 25 yıllık bir zamanlama dilimini kapsayan bir koruma planı hazırlamıştır. Planlama çalışmalarında; yerel kent politikası oluşturularak, kentsel tasarım ölçeğinde sorunların çözümüne ilişkin her kentsel bölge için detaylı projeler hazırlanmıştır.

Tarihi kent merkezinin yenilenmesine ilişkin yapılan uygulamalar şu biçimde sıralanabilir: tarihi yapıların korunması ve yeniden değerlendirilmesi için yapının ve kentin fiziksel karakterine uygun ticari işlev verilmiş ve bu sektörün belli sokaklarda gelişimine izin verilmiştir. Nüfus azalmasını ve merkezin canlılığını yitirmesini önlemek için her yapıda çevresel standartları; sokaktaki biçimleniş, form, uyum, renk, mimari kriterleri ve yapı ölçeğinde konfor standartlarını sağlayan yeni düzenlemeler yapılmıştır. Çağın gereklerine uygun onarım ve bakım yapılmış; özel kurumlar, yıkık durumda olan çok sayıdaki tarihi yapıyı satın almış ve dönemini sembolize eden örnekler olarak restore ettirmiştir. İl yönetimleri ve özel kurumların işbirliği ile yapı projeleri hazırlanmış; eski binaların envanteri çıkarılmıştır. Taşıt ve yaya ulaşımına ilişkin düzenlemelerde bulunulmuştur. Öncelikli olarak toplu taşınım, ikincil olarak özel araç kullanımı için çözümler geliştirilmiştir. Bariyerler (yaya geçidi, dağıtıcı akslar), “loop”lar trafik sorunları için getirilen çözüm önerileri olmuştur (Lev. LVIII a-d, LIX a-f).

Proje için finansal kaynak temininde; Brugge, Avrupa Mimari Miras Yılı kapsamında Belçika'nın pilot kentlerinden biri olarak seçildiğinden, binaların restorasyonu ve kentsel projeler için merkezi hükümetten yardım alınmış; ayrıca restorasyon uygulamaları için devletten % 50, il yönetiminden % 10 - % 20 oranında, kent yönetiminden ise % 20 oranında bağış yapılmıştır.

Projeye destek veren ve uygulamada görev alan örgütlerde sorumlu kılınmıştır:

İstişare Komitesi: Yapılan bütün mimari değişiklikler bu komisyon tarafından oylamaya sunulmuştur. İdari Komite: Kentsel değişikliklerle ilgili detaylı çalışmalar, kentsel sorunlar bu uzman grup tarafından verilen tavsiyelerle çözümlenmiş ve plan yapım süreci boyunca danışman kuruluş olarak görev yapmıştır. Trafik Komitesi: Trafik sorunlarına ilişkin çözümler ve öneriler bu komite tarafından üretilmiştir.

Kamusal ilgiyi ve sahiplenmeyi arttırmak için yerel gazeteler düzenli olarak, Brugge'deki kentsel çalışma alanlarına ilişkin problemler ve gerçekleştirilen projeler hakkında bilgiler vermiş; böylelikle hem kentsel yenileme uygulamaları hakkında halk bilgilendirilmiş; hem de yapısal plan tasarılarıyla ilgilenen vatandaşlar, sorunlu alanlardaki plan değişiklikleri ve tartışmalardan haberdar olmuştur.

Çalışmanın sonuçları değerlendirildiğinde, tarihi kent merkezi kimliği; restorasyon, sağlıklılaştırma, konfor uygulamalarıyla korunabilmiş ve kent merkezi yeni işlevlerle çok fonksiyonlu, canlı hale getirilmiştir. Yapılan yeni binaların ruhsatları kontrol edilerek, tarihsel dokuya uygunlukları sağlanmıştır. Ayrıca merkez kısmen trafikten arındırılarak yaya kullanımına öncelik verilmiş; trafik bariyerleri oluşturulmuş ve otopark alanları zemin altına alınmıştır.

III. Heidelberg (Almanya) Kalesi ve Eski Kent Merkezi

Almanya'da federal bir yönetim yapısı bulunduğundan, her federal bölgenin kendi koruma yasaları mevcut olup heterojen bir yapı göstermektedir. Her yönetsel bölgenin yasal ve yönetsel yapılanmaları ise birbirinden farklıdır. Almanya'da kamusal kültür politikası üç aşamalı olarak örgütlenmiştir. Merkezi hükümet adına Kültür ve Medya Bakanlığı, katkıda bulunan bakanlıklar: Dışişleri Bakanlığı ve Eğitim Araştırma Bakanlıkları; merkezi yönetime yardımcı organizasyonlar ise Kültür ve Medya Komisyonu ile Kültürel Çalışmalar Komisyonu birimleridir. 16 Federal hükümet ve parlamentosu ile bu komisyonlar ve Bakanlıkların kültürle ilgili bölümleri biraraya gelerek çalışmalarını yürütmektedir. Yerel düzeyde ise yerel otorite ve konseyler, kültür enstitüleri, ofisler alt yerel birimler bu çalışmaları gerçekleştirmektedir³³³.

Federal Almanya'da koruma iki eylemsel alan olarak uzmanlaşmıştır. İlki, tarihi önemi olan binaların ve anıtların (sitlerin) korunması çalışmaları, diğeri ise kent planları ve mimari yapılar düşünülerek bunları tamamlayan kentsel koruma projelerinin uygulanması çalışmalarıdır. Kentsel koruma mevzuatı da bu iki koruma alanı üzerine geliştirilmiştir.

Halkın, yerel konularla ilgili bilgilendirilmeleri yerel birimlerce ya da aktivitelerine göre sivil gruplarınca yapılmaktadır. Toplantılar düzenlemek, dilekçeler için imza toplamak, bağışlar için davetler düzenlemek, makaleler yayınlamak ve

333 Çırak 2010, s. 120-121.

gösteriler yapmak bu gruplarca gerçekleştirilmektedir.

Finansal kaynak olarak; Federal hükümet, yerel ve bölgesel otoriteler koruma programları için, geri ödemesiz bağışlar, düşük faizli krediler ve vergi yardımlarında bulunmaktadır³³⁴.

Tarihi yapı, Almanya'nın güneyinde Baden-Württemberg bölgesinde, kentin doğu kesimindeki Neckar nehri vadisinin dağ yamacında 1300 yıllarında inşa edilen, 1398-1410 yılları arasında konut olarak kullanılan ortaçağ kalesidir. Kale, bir iç avlu çevresinde birçok bina ile çevrelenmekte ve her bina Alman mimarisinin farklı bir dönemini vurgulamaktadır. Plan ve peyzajıyla, rönesans mimarisinin barok tarzı anlayışında inşa edilen kompleks, 19. y.y. romantizminin merkezi olmuştur.

1600'lü yıllarda Fransızlarla yapılan savaşta kale duvarları, kuleler havaya uçurulmuştur. 1697 yılında yapılan antlaşmaya göre hasarlı kale bölümleri tekrar edilmek üzere yeniden onarılmıştır. 1764 yılında kaleye yıldırım çarpmasıyla yıkılan bölümlerden ötürü kentin taş ocağı haline gelmiş ve kale taşları Heidelberg evlerinin yapımında kullanılmıştır. 1800'lü yıllarda bu duruma son verilerek 1934 yılında "kral avlusu" eklenmiş ve bir kale yapısı olarak 19. yy.'da tamamı restore edilmiştir.

Kale bahçesinde; Roma döneminden kalan Barok ve Rönesans kültür anıtları (heykel ve çeşmeler) yer almaktadır. Elisabeth Kapısı (zafer takı), 1615 yılında inşa edilmiş, 1949 yılında da restore edilmiştir. Sütun yapılarıyla, yaprak ve çiçekli bezemeleriyle önemli rönesans yapısıdır.

200 m. uzunluğu ve 7 m. genişliğindeki Eski Köprü (Karl Theodor-Heuss Köprüsü), kent kalesiyle birlikte simgesel özellik taşımaktadır. 1788 yılında inşa edilen yapı yalnızca yayalar tarafından kullanılmaktadır.

Kente ilişkin tüm tarihi, kültürel ve doğal değerleri bütünsellik içinde korumak ve sürekliliğini sağlamak için 2010 yılında Heidelberg kent planının uygulanmasına ilişkin rapor hazırlanmış ve kentleşme için odak noktalar belirlenmiştir. Nehir kenarındaki kent için nehir boyunca çeşitlilik yaratılması planın ana ilkesi olmuştur.

Belirlenen hedefler:

- 1-Heidelberg'in kendi özgünlüğü içinde korunması,
- 2-Konut adalarının ekonomik kullanımı,

334 Protection and Cultural Animation of Monuments, Sites and Historic Towns in Europe 1980, s. 140-143.

3-Kentsel gelişimi karakterize eden, önemli kentsel silüetin ve peyzajın korunması,

4-Kentteki geniş, küçük açık alanların gözetilerek koruma ve gelişimin sağlanması,

5-Kentsel gelişimde kentin karakteristliğini yansıtan değerli küçük alanların korunması,

6-Mahalle merkezlerinde, merkezi noktalarla ve kimliği belirleyen alanlarla tarihi kentsel algıyı güçlendirme,

7-Binanın engelleyici özellikte kullanılmasından kaçınma,

8-Bir süreliğine çeşitli ve nitelikli kentsel kullanımların oluşturulması, planlamanın ana hedeflerini oluşturmaktadır.

Plan sonuçları değerlendirildiğinde; kentin gelişim planı ile kentleşmede odak noktası olabilecek alanlar için somut uygulamalar oluşturulmuştur (Lev. LX a-f). Buna uygun çok katmanlı hiyerarşik plan uygulama araçları geliştirilmiştir. Karar ve yapma aşamasında; mekansal düzenlemeleri, yapı ve açık alanları formülize eden dengeli kentsel gelişim için resmi talimatlar oluşturulmuştur. Mahalle planları ve bina projeleri de bu hedefler doğrultusunda belirlenen yönergelerle hazırlanmıştır. Mekan düzenlemelerinde, kent konseyinin tercihiyle; kent içi alanların yoğun kullanımı (konut, ticaret), kent dışına doğru tarımsal alanların yaygın kullanımı uygun görülmüştür. Tepelik alanlarda, ekolojiye uygun bina projeleri yapılarak korunması öngörülmüştür. Varolan eski binalar korunmuş ve yeni bina planlarının da kentin yeşil karakterine uygun olmasına çalışılmıştır.

Bu uygulamalar, Unesco Dünya Mirası listesinde yer almak için önemli bir ön koşul olmuştur. 1999 yılında UNESCO tarafından Heidelberg Kalesi ve Eski Kent geçici listeye alınmış; anıtlar dünya kültür mirası olarak kabul edilmiştir. Günümüzde kale avlusu; klasik müzik konserleri, opera, tiyatro gösterileri, müzikaller ve festivaller için bahçe alanı ise günlübirlik dinlenim amaçlı olarak kullanılmaktadır. Neckar Nehri'ne paralel olan iki cadde alışveriş mekanı olarak yayaların kullanımı için düzenlenmiştir. Konut alanları, doğal manzara ve kent kalesiyle uyumlu bir şekilde eski ve yeni kent dokusu gözetilerek tarihi alanla bütünleşmiştir³³⁵.

335 German Commission for UNESCO 1980: 140143; Heidelberg City Development Plan 2015, s. 1316; A First Report on the Implementation of the Heidelberg City Development Plan 2010, s. 58.

SONUÇ

Diyarbakır'ın kentsel serüveni özetlenecek olursa; neolitik dönemde, konut ve depolama alanları yapımından başlayan ve topluluk bilinciyle sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal, dinsel alışkanlıkların oluşumuyla/değişimiyle, her dönem yaşam alanını ve kamusal ortak yapıları (kilise, cami, han ve medrese) kendi özgünlüğü içinde çeşitlendiren bu yönüyle; ilkçağlardan kurucu mediyetler dönemine, Roma-Bizans dönemi, İslami dönem ve Osmanlı döneminde merkez olan bir yerleşimdir³³⁶.

Cumhuriyet dönemi, yeni kurumların ve kentsel çevrelerin oluşumu, modern yaşamla biçimlenen sosyal yapıların, kamu ve konut yapılarının inşası biçiminde eski ile yeninin temsil edildiği değerleri somutlaştırmıştır. Bunun en iyi örneği, konut yapılarında, iklimsel verilerin dikkate alınarak yerel yapım teknikleri ve yerel dekoratif süslerin kullanılmasına devam edilmesidir.

Batı ülkelerinden etkilenme düzeyine göre, bir takım bireysel ve yasal önlemlerle gerçekleştirilen koruma yaklaşımları, 1950'lerde başlayan kızılı kentleşme hareketleri ile çelişmiş; 1970'lerde çıkarılan Eski Eserler Kanunu tabana yayılmış bir koruma anlayışını oluşturamamıştır.

1980'lara gelindiğinde uygulamada koruma anlayışını genişletmek üzere kavramsal açılım yapılarak; örnek alınan dünya uygulamaları ve deneyimlenen planlar ve projeler kapsamında, geçmişte oluşturulan uygarlıklardan geriye kalan insan yerleşmeleri ve kalıntıları (arkeolojik bulgular), uygarlıkların o dönemdeki varoluşlarına tanıklık eden her türlü insan ürünü (tarihi bulgular), tarih bilinci ve duyarlılığının gelişimiyle taşınır, taşınmaz varlıklar, tek yapı ölçeğinden kentsel ölçeğe kadar gidebilen ve toplumların yaratıcılıklarının temeli olan her türlü düzenlemeler, kültürel değerler, doğal ya da kentsel görünüm, yasal ve kurumsal önlemlerle korunarak düzenlenmesi uygun görülmüştür³³⁷. Ancak kentleşme rantının özendirilmesine ilişkin politikaların yaygınlaşması, tarihi ve kültürel değerlerin yanlış imajlarla varlığına devam etmesini sağlamıştır.

Günümüz 5226 sayılı koruma yasası ve uygulamaları gözününde bulundurulduğunda; tarihi çevrelerdeki kentsel yapılanmalar koruma planları aracılığı ile denetim altında tutulmaya çalışılsa da yönetsel, yasal ve finansal düzenlemelerin

336 Bağcı ve Binici 2005, s. 43; Altunboğa 1999, s. 69; Diyarbakır İl Yıllığı 1967, s. 327; Bağcı ve Binici 2005, s. 102.

337 23 Temmuz 1983 gün ve 18113 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.

uygulamaya doğru, akılcı ve istikrarlı bir biçimde aktarılamaması mimari değerlerimizin ve kültürel mirasımızın korunmasında gecikmelere neden olmaktadır.

Ülkemiz koruma mevzuatı kapsamında, Diyarbakır Suriçi bölgesi'ne ilişkin hazırlanan Revizyon Koruma Amaçlı İmar Planı değerlendirildiğinde, merkezi ve yerel uygulamalardaki yetersizliklerden ötürü sağlıklı koruma politikalarının üretilmediği söylenebilir. Sahiplenmede geç kalınmışlık ve yeterince yerel duyarlılığın oluşturulamaması, alanı kentin çöküntü bölgesi imajını yansıtmaya neden olmuştur.

Bu imajı ortaya çıkaran alansal sorunlar sıralanacak olursa; Suriçi bölgesi'nin Diyarbakır'ın ilk yerleşim yeri olması ve kent dışından kırsal kesimden göçle gelenlerin barınma ve kentsel ihtiyaçları kolay karşılamada bu alanı tercih etmesi, nüfus artışı ve kullanıma bağlı olarak tarihi çevre ve yapıların eskimesi ve özgünlüğünü yitirmesidir. Önceki Koruma Amaçlı İmar Planından gelen plan kararlarıyla imarlaşmanın önünün açılması; tarihi doku bozulmalarına, surlarla hizalanan yapı düzeninin oluşumuna ve silüeti etkileyerek, kentsel algıda bilinç kaybına neden olabilecek uygulamaları ortaya çıkarmıştır. Çok boyutlu bir tarih katmanı üzerinde varolan Suriçi'nin İçkale bölgesinde gerçekleştirilmesi düşünülen arkeolojik kazıların, finansal ve teknik ekip nedeniyle gecikmiş olması, planlama aşamasında bölgeye olan müdahale pratiğini azaltırken öte yandan kente ve ülkeye sunabileceği bilgi birikiminden yoksun kalınmasına neden olmaktadır.

Yapılara ilişkin sorunlar değerlendirildiğinde; kent surları ve alan içindeki tarihi yapılarla ilgili yanlış restorasyon uygulamaları, olumsuz iklim koşulları, insan eliyle yapılan yanlış müdahaleler ve deprem gibi doğal afetler sonucu meydana gelen fiziksel yıpranmalar, yanlış tarihi geçmişin geleceğe aktarılması sorununu gündeme getirmiştir.

Merkezden yerele örgütlenme düzeyinde ilgisiz kalınması ve finansal durumun uygulama araçları önünde engel olması, gün geçtikçe sokağa anlam veren özgün yapı elemanları ve otantik sokak oluşumları tahribatlarını engelleyememiştir.

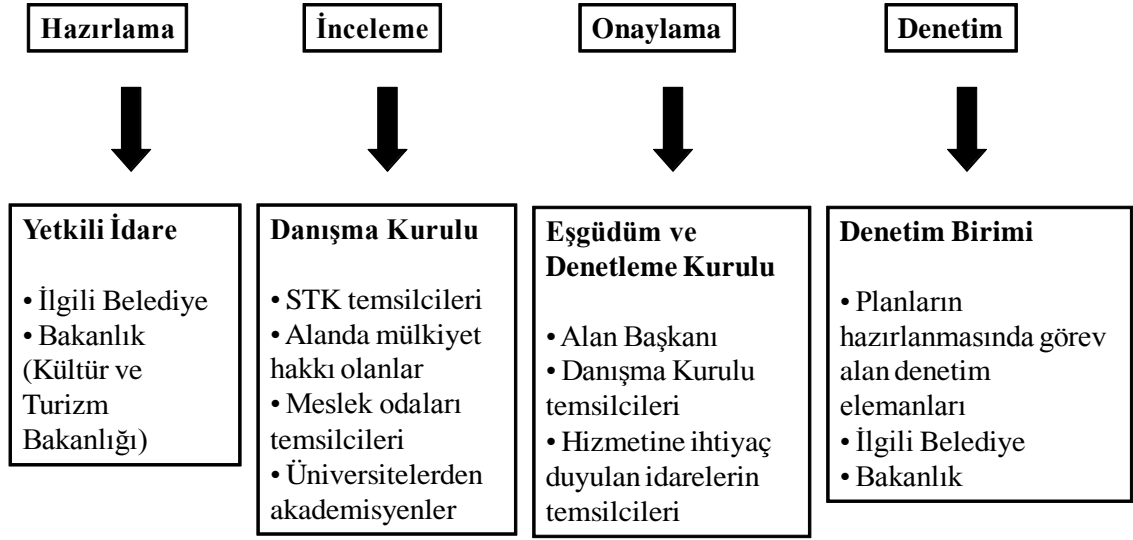
Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi tarafından yapıyı üstlenilen Suriçi Bölgesi Revizyon Koruma Amaçlı İmar Planı; 1/5000, 1/1000 İmar Planları ve plan raporlarından oluşmaktadır. Alana ilişkin yeniden tespit edilen özgün/kimlikli yapıların envanter düzenlemesiyle başlayan ve dokuyu tanımlama çalışmalarıyla devam eden analiz süreci; planlama kararlarıyla sosyal yaşamı ve Diyarbakır kentsel tarihini koruyarak ve geliştirerek geleceğe aktarma hedefini gütmektedir. Ancak kamu

kurumları (Valilik) yerel sivil toplum örgütleri (Üniversite) düzeyinde teknik, mali destek ve katılımın yetersiz olması yerele özgü koruma politikalarının belirlenmesinde, sorumluluğu yalnızca yerel idareye yüklemektedir. Yerel örgütler tarafından alana olan ilgi güncel tutulup, bilinç yaratılmaya çalışılsa da, sonuçların teknik alana/planlamaya aktarılışında, bir yönetim modeli çerçevesinde organize edilememesi ve ilgili kent aktörlerinin sürece dahil ol(a)maması planlama aşamasına dolayısıyla kent pratiğine olan katkıyı azaltmaktadır.

Bu çerçevede, III. Bölümde verilen Avrupa kaleli kentler örnekleri değerlendirildiğinde, merkezden yerele kadar işleyen dinamik bir planlama süreci ve planlama için gerekli örgütlenmelerin işbirliği korumayı uygulanabilir kılmaktadır. Yerel kent ölçeğinde sahiplenilen plan ve projeler, mekansal ve sosyo-kültürel analizlerle beslenerek; koruma, yeniden işlevlendirme ve geleceğe taşıma eylemleri ortak kararlarla, kentte yaşayanlarla birlikte verilmiştir. Böylelikle tabanın desteği alınarak gerçekleştirilen plan ve projelerin uygulanması, kolay ve daha katılımcı bir modelle olmuştur.

Yönetim planını içeren yönetim modeli kurgulanacak olursa; kültür varlığı üzerinden koruma-kullanım dengesini, yetkili idare(ler), ilgili idare(ler), sivil toplum kuruluşları ve yerel halkın katılımıyla eş güdüm içerisinde ilişkilendiren ve plan, proje, uygulama araçlarını kapsayan çözümlere sahip olmalıdır. Somut bir örnekten hareketle, Diyarbakır Kalesi ve Surları için hazırlanacak yönetim planı; yeni yapılaşmalar, koruma bandındaki gecekondular, kültür varlıklarının bakım ve onarımı, koruma projeleri için bütçe ayrılması gibi somut sorunlara ilişkin politika ve proje üretecek önerileri içeren ve zaman tanımlı olan eylem planlarından oluşmalıdır. Örgütlenme ve Planlama sürecinde; merkez ile yerel arasındaki koordinasyonu sağlayan ilgili birimler ve işleyişleri belirlenmelidir.

Planlama Süreci

Bu çalışmalar üzerinden bir takım teorik ve uygulamaya dönük çözümler önerilecek olursa; yönetim modeline dayalı organizasyon kapsamında gerçekleştirilecek plan aşamaları arasında, Diyarbakır Suriçi Bölgesi Revizyon Koruma Amaçlı İmar Planı sonrasında, sağlıklı ve akılcı düzeyde alana uygulanacak kentsel müdahaleler önem kazanacaktır. İdari yönden uygulamadan sorumlu olan yerel yönetim bünyesinde, birikimli ve yeterli düzeyde istihdam edilecek daimi teknik personelin bulunması; planın sürekliliğinin sağlanmasını olanaklı kılacaktır.

Finansal engellerle karşılaşılması için plan, mekansal ve sosyolojik düzeyde bir dizi analiz çalışmalarını da içermelidir. Bu çalışmalar sıralanacak olursa; planın kültürel ve sosyo-ekonomik parametreleri içermesi, sektörel raporların hazırlanması, konut, arsa piyasası, nüfus, yenileme ve geliştirme projeleri, istihdam olanakları, trafik düzenlemeleri, araç park yönetimi, yolların kavşak düzenlemeleri, eğlence, konforlu yaşam ve Merkezi İş Alan'ı gelişimini ortaya koyan mekansal düzenlemelere yer verilmesi ve çözüm önerilerinin geniş bir paydaş kitlesiyle değerlendirilmesi kalıcı ve yere özgü koruma politikalarının üretilmesine katkı sağlayacaktır. Böylelikle geleceğe, geçmişin doğru ve özgün tarihi bilgileri, aktarılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aktüre 1978, S.Aktüre, *19.Yüzyıl Sonunda Anadolulu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- Akçura 1972, N.Akçura, , *Türkiye ve Eski Eserler*, Mimarlık/Forum sayı 8, ss. 39-41.
- Alkan 1994, A.Alkan, *Konya Tarihi Kentin Planlama Sorunları*, Konya.
- Altınörs Çırak 2010, A.Altınörs Çırak, *Bir Planlama Stratejisi olarak Arkeolojik Envanterleme ve Kentsel Arkeolojik Değer Yönetimi: İzmir Tarihi Kent Merkezi*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü), İzmir, 2010.
- Altunboğa 1999, A.B, Altunboğa, *Diyarbakır Folklorundan Kesitler* İstanbul, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Arslan 1999, R.Arslan, *Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu*, Diyarbakır: Müze Şehir İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Bağlı ve Binici 2005, M.Bağlı, ve A., Ş.Binici, *Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi*, Ankara: Bilim Adamı Yayınları.
- Belge 2005, B.Belge, *Urban Archaeological Issues And Resources In İzmir Historic City Centre: An Exploratory Case Study* (Master dissertation, Department of City Planning, Middle East Technical University).
- Beysanoğlu 1998, Ş.Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi I, II.*, Ankara, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Boylu 1994, A.Boylu, *Urban archaeology (A visionary framework for urban archaeology in Turkey.* yayınlanmamış y. lisans tezi. Ankara, ODTÜ Mimarlık Fakültesi.

- Can 1991, Z.Can, *Diyarbakır İmar Planı Araştırma Raporu*, Diyarbakır İmar Planı Araştırması 1991.
- Çelebi 1970, E.Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, , İstanbul, Zuhuri Danışman Yayını.
- Çubuk ve diğ. 1987, M.Çubuk, S.Erkün, Eryoldaş, A., “*Tarihi Kentlerde Planlama/ Düzenleme Sorunları*”, Türkiye 11. Dünya Şehircilik Günü Kollokyumu, ss. 70-73.
- Dağtekin 2009, E.Dağtekin, “*Diyarbakır Halkeğitim Merkezi*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:18.
- Dağtekin 2009, E.Dağtekin, “*Diyarbakır Endüstri Meslek Lisesi Yerleşkesi*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:17.
- Dalkılıç ve diğ. 2009-1, N.Dalkılıç, N. Çelebi, Ş. A. Öge, N. Peker, F. Z. Yakut, Z.Yakut “*Diyarbakır Eğitim Enstitüsü Binası*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:22.
- Dalkılıç ve diğ. 2009-2, N.Dalkılıç, F. Aydın, O. Bilden, Ş. Güler, E. S. Taşar “*Diyarbakır Endüstri Meslek Lisesi Yerleşkesi*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:24.
- Dalkılıç ve diğ. 2009-3, N.Dalkılıç, İ. Çiftçi, İ. Dirgar, Y. Ergüven, “*Diyarbakır Nafia Müdürlüğü Binası (Basın Yayın ve Enformasyon İl Müdürlüğü Binası)*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:23.
- Dalkılıç ve Halifeoğlu 2009, N.Dalkılıç-F. M. Halifeoğlu “*Diyarbakır Sümerbank Yerleşmesi*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:21.
- Demir 2008, A.Demir, *İslamın Anadolu’ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)* İstanbul: Kent Yayınları No:3.

- Diyarbakır Belediyesi 1996, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları:1, Cilt:2, Ankara.
- Diyarbakır İl Yıllığı 1967 Diyarbakır İl Yıllığı 1967, Ankara.
- Dericioğulu ve Tuna 2003, Tarihi Suriçi (Diyarbakır/Türkiye) Merkezi'nin Kültürel Mirasın Korunması Göz önüne Alınarak Kentsel Yenilenmesi ve Ekonomik Canlanması.
- Göksu 1996, E.Göksu, “*Tarihsel Bir Kanıt Olarak Mekanın Yorumlanması ve Yeni Dünya Arayışındaki Kentsel Koruma*”, Ege Mimarlık sayı: 19, ss. 38-40.
- Gabriel 1940, A.Gabriel, *Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale*, Paris: E De Boccard.
- German Commission for UNESCO1980, German Commission for UNESCO, *Protection and Cultural Animation of Monuments, Sites and Historic Towns in Europe*, Printed in the Federal Republic of Germany, Bonn.
- Güncüt 1937, B.Güncüt, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır: Diyarbakır Halkevi Yayını.
- Güçkan ve diğ.2005, N.Ş. Güçkan, A.İ. Ünay, H.Böke, F.Gökçe “*Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunsalı*”, ODTÜ MFD 2005/1 (22: 1) 27-55.
- Mayor of Heildelberg2007, Office of City Development and Statistics, *Heildelberg City Development Plan 2015*, Standt Heildelberg Amt für Standtentwicklung und Statistics, Heildelberg.
- Mayor of Heildelberg2007, Office of City Development and Statistics, *A First Report on the Implementation of the Heildelberg City Development Plan 2010*, Heildelberg.
- Harding 2007, A.Harding, “The European association of archaeology and preventive archaeology”. European Preventive Archaeology Papers of The Epac Meeting, 2004 içinde (209-215). Vilnius, Hungary: Council of Europe Edited by Katalin.

- Halifeoğlu ve Aksoy 2009, M.Halifeoğlu, R. Aksoy, “*Diyarbakır Karayolları Lojmanları*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:34.
- Halifeoğlu ve Dalkılıç 2009-1, M.Halifeoğlu, N. Dalkılıç, “*Diyarbakır Devlet Su İşleri Yapı Grubu*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:36.
- Halifeoğlu ve Dalkılıç 2009-2, Halifeoğlu M., N. Dalkılıç, “*Diyarbakır Karayolları Yapı Grubu*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:35.
- Halifeoğlu ve diğ. 2009, M.Halifeoğlu., G.Oğuz, M.şimşek “*Diyarbakır Devlet Malzeme Ofisi Binası*”, Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:37.
- İnce 2005, Ö.İnce, *Koruma Amaçlı İmar Planlarının Nitelikleri ve Kentsel Tasarım Ölçeğinde Getirilen Kararların Kritik Edilmesi*, (İzmir Örneği), (Yükseklisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü), İzmir, 2005.
- Karabağ 2008, N.E.Karabağ, *Kent Arkeolojisi Metoduyla Çok Katmanlı Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözömlenerek Korunması* (İzmir Örneği), (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü), İzmir, 2008.
- Kejanlı 2005, T.Kejanlı, “*Anadolu’da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri Kentlerdeki Tarihsel Sürekliliğin Çözömlenerek Korunması*”, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları, Diyarbakır, 2005.
- Kejanlı 2009, T.Kejanlı, “*Suriçi Dokusunun Planlama Süreci Ve Korun(nama)ma Sorunları*”, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Diyarbakır 2009.
- Kuban 2000, D.Kuban, *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu*, İstanbul, Yem Yayın.

- Madran 2002, E.Madran, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin Tutumlar ve Düzenlemeler 1800-1950*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- Özcan 2006, K.Özcan, *Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçukulu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i*, sayı: 38
- Sarfatij ve Melli 1999, H.Sarfatij, P.Melli, *Archaeology and The Town, Report on the Situation of Urban Archaeology in Europe, Council of Europe Publishing.*
- Sommella 1984, P.Sommella, "Ricerca archaologica e centri storici". (A. P. Zugni and Tauro, Der.). Un Laboratorio per i Centri Storici Padova içinde (137-143). Italia Nostra, Editoriale Programa.
- Sözen 1981, M.Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul: Yenilik Yayınları.
- Şahin v.d. 2009, N.Şahin, , Ş.Güçhan, , A. İ.Ünay, , H.Böke, F.Gökçe "Diyarbakır Kent Surları Koruma Sorunsalı", ODTÜ MFD 2005/1 (22:1) 27-55.
- Tekeli 2001, İ.Tekeli, *Modernite Aşılırken Kent Planlama: İmge Yayınları.*
- Tapan 1998, M.Tapan, *Cumhuriyet Döneminde Doğa ve Kültür Varlıklarını Koruyamamanın Korunması, Anonim, 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, ss.199-207, Taç Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Tekin 1997, A.Tekin, *Diyarbakır Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Basımevi.
- Tuğrul ve Dalkılıç 2009, S.Tuğrul, N. Dalkılıç, "Diyarbakır Devlet Demiryolları Lojmanları", Türkiye Mimarlığında Modernizmin Yerel Açılımları V, docomomo Poster Sunuşları, s:66.

- Tuna 1999 N.Tuna, "Culturel Heritage in Turkey", *Report on the Situation of Urban Archaeology in Europe*, (Ed. Council of Europe Publishing), Report on the Situation of Urban Archaeology in Europe, Germany, 1999, 217-227.
- Tuncer 1996, O. C.Tuncer, *Diyarbakır Camileri Mukarnas, Geometri, Orantı* Ankara, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Tuncer 2002, O.C.Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri* Ankara, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Yavaş 2010, D.Yavaş, "Savunma Hatlarından Yaşam Alanlarına Kaleler", 19. Kaleli Kentler Sempozyumu, 8-11 Ekim Bursa-Osmangazi, Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı Yayınları.
- Yeşua 1996, M.Yeşua, *Urfa ve Diyarbakır 'ın Felaket Çağı*, İstanbul, Yeryüzü Yayınları.
- Yılmazçelik 1995, İ.Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

LEVHALAR LİSTESİ

- Levha Ia** En eski yerleşim birimi, Çatalhöyük, Konya.
(Kejanlı 2005, şek. 4.)
- Levha Ib** Çayönü'nde Bir Barınak Örneği., Çayönü, Diyarbakır.
Kejanlı 2005, şek 3.
- Levha Ic** Çayönü'nde Izgara Planlı Konut Dokusu., Çayönü, Diyarbakır.
Kejanlı 2005, şek 4.
- Levha IIa** Meryem Ana Kilisesi Genel Görünüm, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IIb** Meryem Ana Kilisesi Giriş Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IIc** Meryem Ana Kilisesi Tavan Detayı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IIIa** Saint-George (Kara Papaz) Kilisesi Sütünlü Yapıları, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IIIb** Saint-George (Kara Papaz) Kilisesi Taş İşlemeler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IIIc** Saint-George (Kara Papaz) Üst Örtü ve Taş İşlemeler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IVa** Mar-Kozma Kilisesi'nin Kuzeybatıdan Görünüşü, Diyarbakır.
(<http://www.e-diyarbakir.info/index2.htm> 2.05.2011)
- Levha IVb** Mar-Pityon Kilisesi ve Çan Kulesi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IVc** Mar-Pityon Kilisesi İç Mekandan Görünüm, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IVd** Mar-Pityon Kilisesi Giriş Kapısı Üzerindeki Figür, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha Va** Surp Giragos Kilisesi Yapıldığı İlk Dönemlerdeki Genel Görüntü,
Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha Vb** Surp Giragos Kilisesi İç Mekandan Görüntüler, Diyarbakır.

- (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha Vc** Surp Giragos Kilisesi İç Mekandan Görüntüler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha Vd** Surp Giragos Kilisesi İç Mekandan Görüntüler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha VIa** Surp Giragos Kilisesi İç Mekan Süslemeleri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha VIb** Surp Giragos Kilisesi İç Mekan Süslemeleri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha VIc** Surp Giragos Kilisesi İç Mekan Süslemeleri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha VIId** Surp Giragos Kilisesi Horan (Apsid), Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha VIIa** İçkale Dıştan Genel Görünüm, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha VIIb** İçkale'nin Uydudan Görünümü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha VIIa** Amida Höyük ve Artuklu Sarayını Çevreleyen Sur Kalıntıları,
Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha VIIb** Amida Höyük ve Artuklu Sarayını Çevreleyen Sur Kalıntıları,
Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha VIIc** Kale İçinde Bulunan Amida Höyük, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha VIIId** İçkale'nin Dicle Vadisi'ne Doğru Genişlemesi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha IXa** İçkale'deki Saray Örnekleri, Diyarbakır.

- (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha IXb** İçkale'deki Saray Örnekleri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha Xa** Kanuni Sultan Süleyman Döneminde İçkale'nin Genişlemesi,
Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha Xb** İç Kale'nin Dışarıya Açılan Fetih Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha XIa** İç Kale'nin Kente Açılan Saray Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha XIb** İç Kale'nin Kente Açılan Fetih Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu
2010.)
- Levha XIIa** Vadiye Bakan Keçiburcu, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XIIb** Keçiburcu'nun Merdivenleri ve Şemsi Tapınağı Girişi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XIIc** Şemsi Tapınağı İç Mekanından Görünüm, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XIIId** Şemsi Tapınağı İç Mekanından Görünüm, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XIIIa** Evlibeden (Ulubeden), Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XIIIb** Evlibeden (Ulubeden) Kitabesi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XIVa** Nur Burcu, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XIVb** Nur Burcu Figürleri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)

- Levha XV** İçkale'deki Artuklu Kemer, Diyarbakır.
(Kişisel Arşiv 2008.)
- Levha XVI** Roma Döneminde Genişletilen Sur Sınırı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu 2010.)
- Levha XVIIb** 367-375 yıllarında Batı Surları Yıkılarak Diyarbakır Kalesi'nin Son Şekli Alması, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu 2010.)
- Levha XVIIc** Dicle Nehri'nden Dış Kale'nin (Surların) Görünümü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu 2010.)
- Levha XVIIa** Dağ Kapı/Harput Kapı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu 2010.)
- Levha XVIIb** Mardinkapı/Bab el-Tel - Tepe Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu 2010.)
- Levha XVIIIa** Yenikapı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu 2010.)
- Levha XVIIIb** Urfakapı/Rum kapısı-Demir Kapı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Bursa Kaleli Kentler Sunumu 2010.)
- Levha XIXa** Yedi Kardeş Burcu, Diyarbakır.
- Levha XIXb** Yedi Kardeş Burcu Kitabesi, Diyarbakır.
- Levha XXa** Ulucami'nin Giriş Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXb** Ulucami Avlusu, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXc** Ulucami Avlusu'ndaki Şadırvanlar, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIa** Ulucami Avlusu'ndaki Sütun ve Sütun Başlıkları, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIb** Ulucami Avlusu'ndaki Sütun ve Sütun Başlıkları, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)

- Levha XXIc** Ulucami Avlusu'ndaki Sütun ve Sütun Başlıkları, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXId** Ulucami Avlusu'ndaki Sütun ve Sütun Başlıkları, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIIa** Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmed Paşa) Cami, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIIb** Hüsrev Paşa Cami, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIIIa** İskender Paşa Cami, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIIIb** Behram Paşa Cami, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIIIc** Behram Paşa Cami Giriş Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIV** Behram Paşa Cami İç Mekan Çinileri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXV** Behram Paşa Cami Avlusu ve Şadırvanı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIa** Melek Ahmed Paşa Cami, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIb** Melek Ahmed Paşa Cami İç Tavan Çinisi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVa** Melek Ahmed Paşa Taş İşçiliğinden Örnekler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVb** Melek Ahmed Paşa Taş İşçiliğinden Örnekler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVc** Melek Ahmed Paşa Taş İşçiliğinden Örnekler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVd** Melek Ahmed Paşa Taş İşçiliğinden Örnekler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVe** Melek Ahmed Paşa Taş İşçiliğinden Örnekler, Diyarbakır.

- (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIa** Safa Cami (İpariye Cami) Minaresi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIb** Safa Cami (İpariye Cami) Giriş Kapısı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIc** Safa Cami (İpariye Cami) İç Tavan Çini Motifleri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVID** Safa Cami (İpariye Cami) Minare üzerindeki Kitabe, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIE** Safa Cami (İpariye Cami) Minaresinde Yeralan Taş İşçiliğinden bir örnek, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIIa** Nebi Cami ve Minaresi Genel Görünüm, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIIb** Nebi Cami Minaresi İç Tavan Çini Motifleri, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIIc** Nebi Cami İç Tavanında Yeralan Taş İşçiliğinden Örnek, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIId** Nebi Cami Kitabesi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIIIIa** Alipaşa Cami ve Minaresi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIIIIb** Alipaşa Cami Şadırvanı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXVIIIIc** Alipaşa Cami Minaresi Taş İşçiliği Örneği, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIXa** Şeyh Matar Cami/Dört Ayaklı Minare Genel Görünüm, Diyarbakır. (Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXIXb** Dört Ayaklı Şeyh Matar Cami Minaresi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)

- Levha XXXa** Melek Ahmed Paşa Hamamı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXb** Deliller Hanı–Kervansaray Otel, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXc** Deliller Hanı–Kervansaray Otel, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIa** Hasan Paşa Hanı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIb** Hasan Paşa İç Avlu ve Şadırvanı, Diyarbakır.
(Kişisel Arşiv 2008.)
- Levha XXXIIa** Çifte Han, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIIb** Mesudiye Medresesi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIIc** Mesudiye Medresesi Kemerli Yapıları, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIIId** Mesudiye Medresesi Taş İşçiliğinden Örnekler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIIe** Mesudiye Medresesi Taş İşçiliğinden Örnekler, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIIIa** Zinciriye (Sencariye) Medresesi, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIIIb** Zinciriye (Sencariye) Medresesi İç Mekandan Görünüm,
Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIVa** Devegeçidi Köprüsü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIVb** Ongözlü Köprüsü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVa** Hami Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)

- Levha XXXVb** Hami Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVc** Hami Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVIa** Sem'an (Gazi) Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVIb** Sem'an (Gazi) Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVIc** Sem'an (Gazi) Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVIIa** Pamuklu Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVIIb** Pamuklu Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVIIIa** Erdebil Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXVIIIb** Erdebil Köşkü, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIXa** Cemilpaşa Konağı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIXb** Cemilpaşa Konağı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIXc** Cemilpaşa Konağı, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XXXIXd** Cemilpaşa Konağı'nın Avlusunda Bulunan Havuz, Diyarbakır.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.)
- Levha XLa** Aslanlı çeşme-İçkale Çeşmesi, Diyarbakır.
Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.
- Levha XLb** Valilik Binası ve Konağı, Diyarbakır.
([http://arkiv.arkitera.com/p10597-diyarbakir-valilik-binasi-ve-
vali-konagi.html](http://arkiv.arkitera.com/p10597-diyarbakir-valilik-binasi-ve-
vali-konagi.html).)

- Levha XLIa** Diyarbakır Gar Binası, Diyarbakır.
<http://arkiv.arkitera.com/p10616-diyarbakir-gar-binasi.html>
- Levha XLIb** Diyarbakır Tarım İl Müdürlüğü Binası, Diyarbakır.
<http://arkiv.arkitera.com/p10618-diyarbakir-il-tarim-mudurlugu-binasi.html>
- Levha XLIIa** Ziya Gökalp Evi -Müzesi, Diyarbakır.
Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi 2005.
- Levha XLIIb** Diyarbakır Suriçi Uydu Fotoğrafi.
(Google 2011.)
- Levha XLIIIa** Diyarbakır Suriçi Bölgesi Yerleşim Planı .
(Gabriel 1940, Fig. 69.)
- Levha XLIIIb** Diyarbakır Suriçi Bölgesi-1939.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi.)
- Levha XLIV** Diyarbakır Suriçi Kent Merkezi 1945-1950
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha XLV** Sur Dışına Çıkış-1950.
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha XLVIa** Diyarbakır Suriçi Bölgesi-1960.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi.)
- Levha XLVIb** Diyarbakır Arazi Kullanımı-1980.
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha XLVIIa** Diyarbakır Suriçi Bölgesi-1970.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi.)
- Levha XLVIIb** Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı-1990.
(Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Arşivi.)
- Levha XLVIIIa** Hıristiyanlık Dönemi KiliseYapıları-2011.
(Kişisel Çalışma 2011.)
- Levha XLVIIIb** Akkoyunlular Dönemi CamiYapıları-2011.

- (Kişisel Çalışma 2011.)
- Levha XLIXa** Osmanlı Dönemi Cami Yapıları-2011.
(Kişisel Çalışma 2011.)
- Levha XLIXb** Osmanlı Dönemi Klise Yapıları-2011.
(Kişisel Çalışma 2011.)
- Levha La** Osmanlı Dönemi Cami ve Klise Yapılarının Dağılımı-2011.
(Kişisel Çalışma 2011.)
- Levha Lb** Suriçi'nde İnaç Yapılarının Dağılımı-2011.
(Kişisel Çalışma 2011.)
- Levha LIa** Suriçi Tescilli Yapıların Dağılımı-2011.
Levha LIb Suriçi Zemin Kat Arazi Kullanımı-2011.
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha LIIa** Suriçi 1. Kat Adetleri-2011.
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha LIIb** Suriçi Parsel Tipolojileri-2011.
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha LIIIa** 1/5000 Ölçekli Suriçi Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Taslak-2011.
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha LIIIb** 1/1000 Ölçekli Suriçi Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı Taslak 2011.
(Diyarbakır Suriçi Bölgesi Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırma Raporu 2011, Egeplan Ankara.)
- Levha LIVA** Lefkoşe, Uydu Fotoğrafı, Kıbrıs.
(Google 2011.)
- Levha LIVb** Lefkoşe, Uygulama Planı, Kıbrıs.
(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5

Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVa

Lefkoşe, Chrysaliniotissa ve Arab ahmet Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVb

Lefkoşe, Chrysaliniotissa ve Arab ahmet Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVc

Lefkoşe, Chrysaliniotissa ve Arab ahmet Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVd

Lefkoşe, Chrysaliniotissa ve Arab ahmet Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVe

Lefkoşe, Chrysaliniotissa ve Arab ahmet Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde

Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVf

Lefkoşe, Chrysaliniotissa ve Arab Ahmet Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVia

Lefkoşe, Selimiye ve Ömeriye Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVib

Lefkoşe, Selimiye ve Ömeriye Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVic

Lefkoşe, Selimiye ve Ömeriye Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVId

Lefkoşe, Selimiye ve Ömeriye Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVie

Lefkoşe, Selimiye ve Ömeriye Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.

(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde

Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVIf

Lefkoşe, Selimiye ve Ömeriye Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.
(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVIIa

Lefkoşe, Phaneromeni ve Samanbahçe Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.
(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVIIb

Lefkoşe, Phaneromeni ve Samanbahçe Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.
(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVIIc

Lefkoşe, Phaneromeni ve Samanbahçe Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.
(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

Levha LVIIId

Lefkoşe, Phaneromeni ve Samanbahçe Restorasyon Uygulamaları Kıbrıs.
(Eski Kıbrıs Belediye Başkanı .ve Kıbrıs İmar Müdürü'nün 5 Nisan 2011 tarihinde Diyarbakır Büyükşehir Belediyesinde Koruma Planına ilişkin deneyim paylaşımı çerçevesinde yapılan sunum notlarından alınmıştır.)

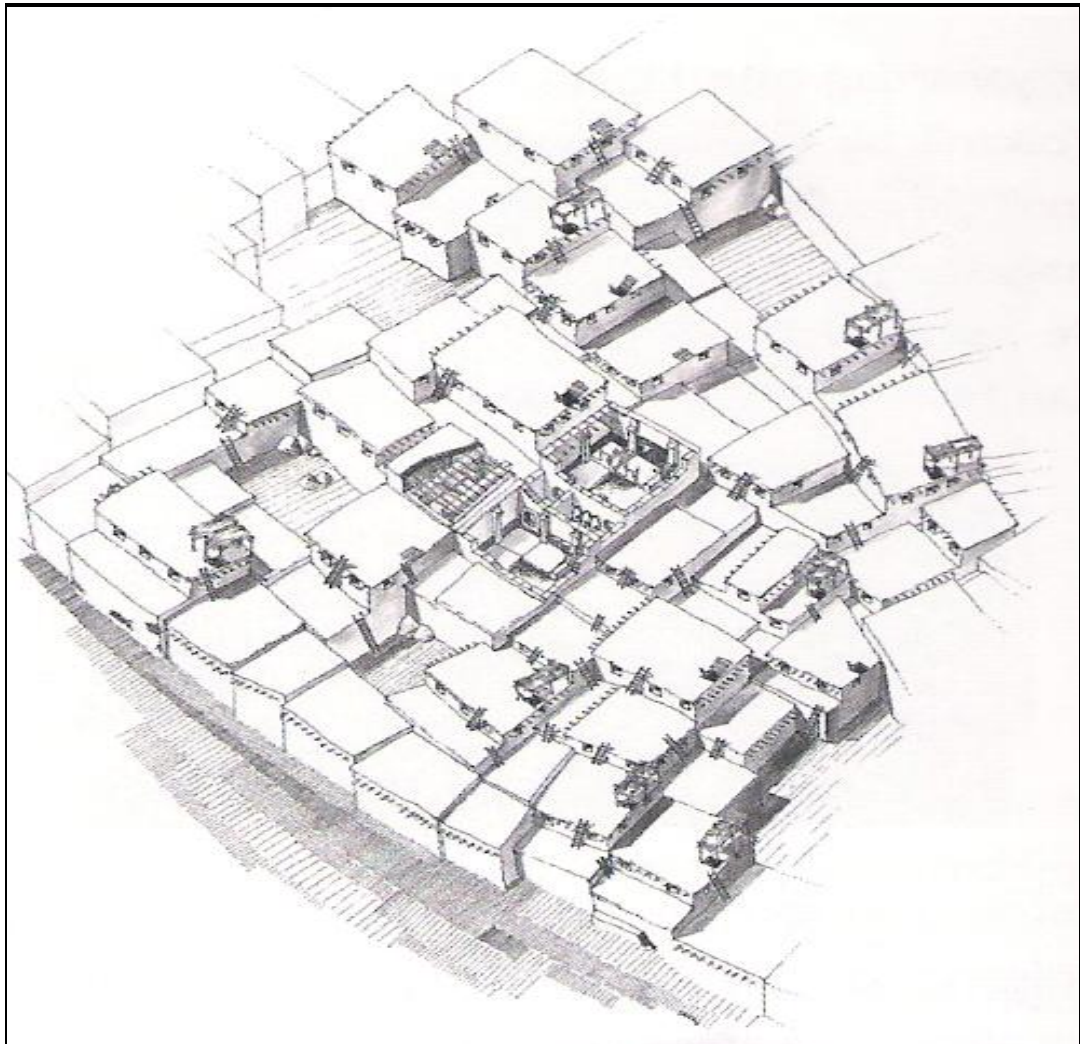
- Levha LVIIIa** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LVIIIb** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LVIIIc** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LVIIId** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LIXa** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LIXb** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LIXc** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LIXd** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LIXe** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LIXf** Brugge Restorasyon Alanından Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LXa** Heidelberg Kalesi ve Eski Yerleşimden Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LXb** Heidelberg Kalesi ve Eski Yerleşimden Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LXC** Heidelberg Kalesi ve Eski Yerleşimden Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LXd** Heidelberg Kalesi ve Eski Yerleşimden Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)
- Levha LXe** Heidelberg Kalesi ve Eski Yerleşimden Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)

Levha LXf

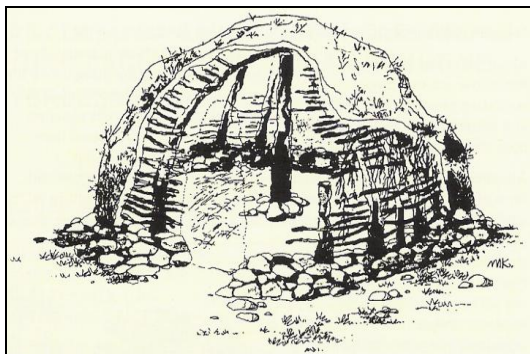
Heidelberg Kalesi ve Eski Yerleşimden Görünümler, Almanya.
(Kişisel Arşiv 2009.)

LEVHALAR

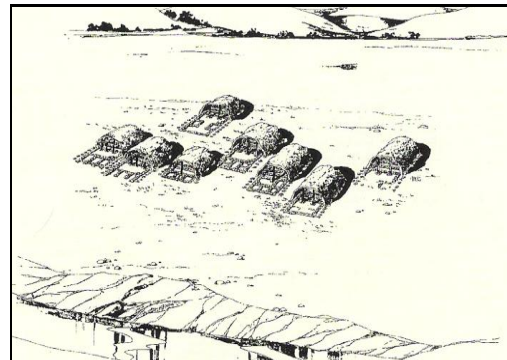
LEVHA I

a

b

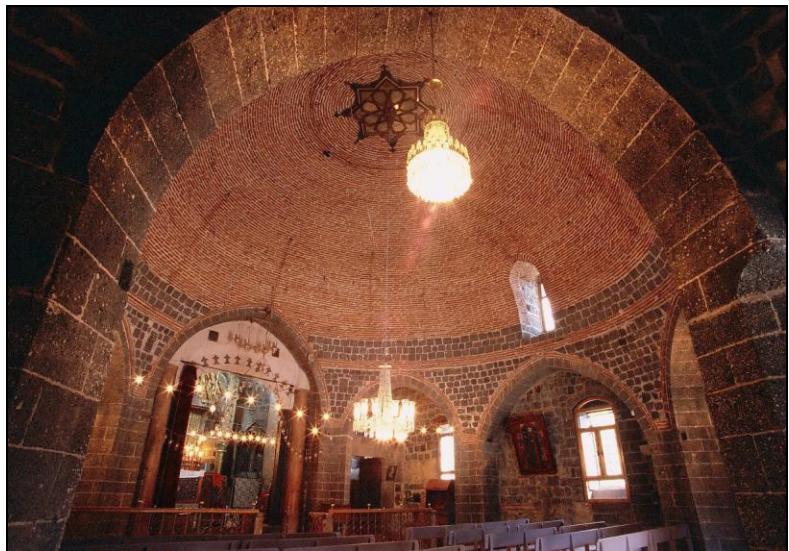
c

a

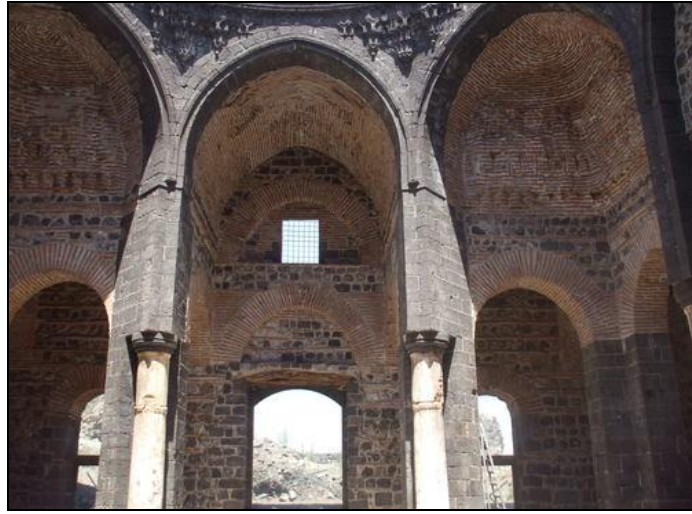

b

c

LEVHA III

a

b

c

a

b

c

d

LEVHA V

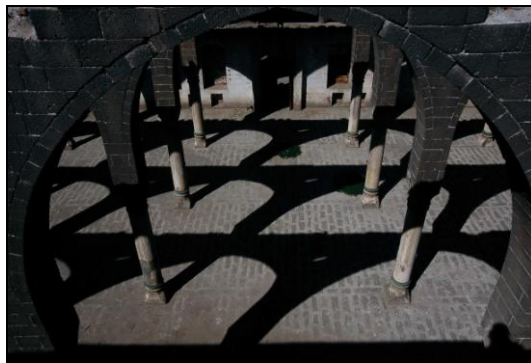
a

b

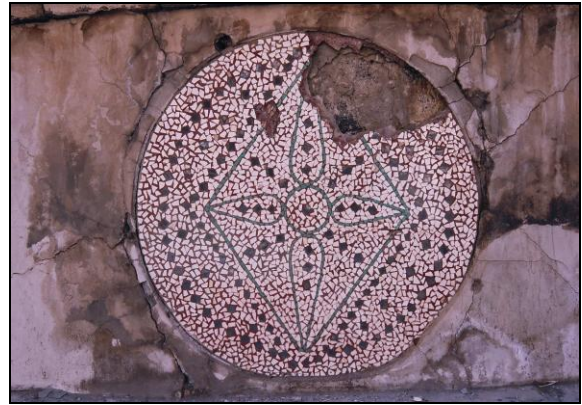
c

d

a

b

c

d

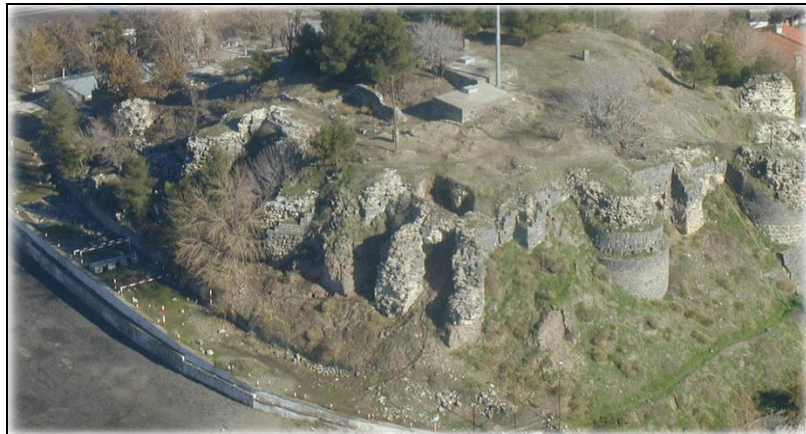
a

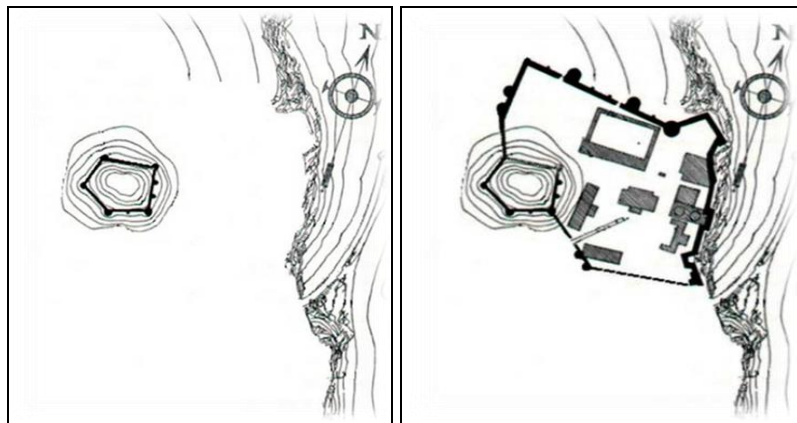
b

a

b

c

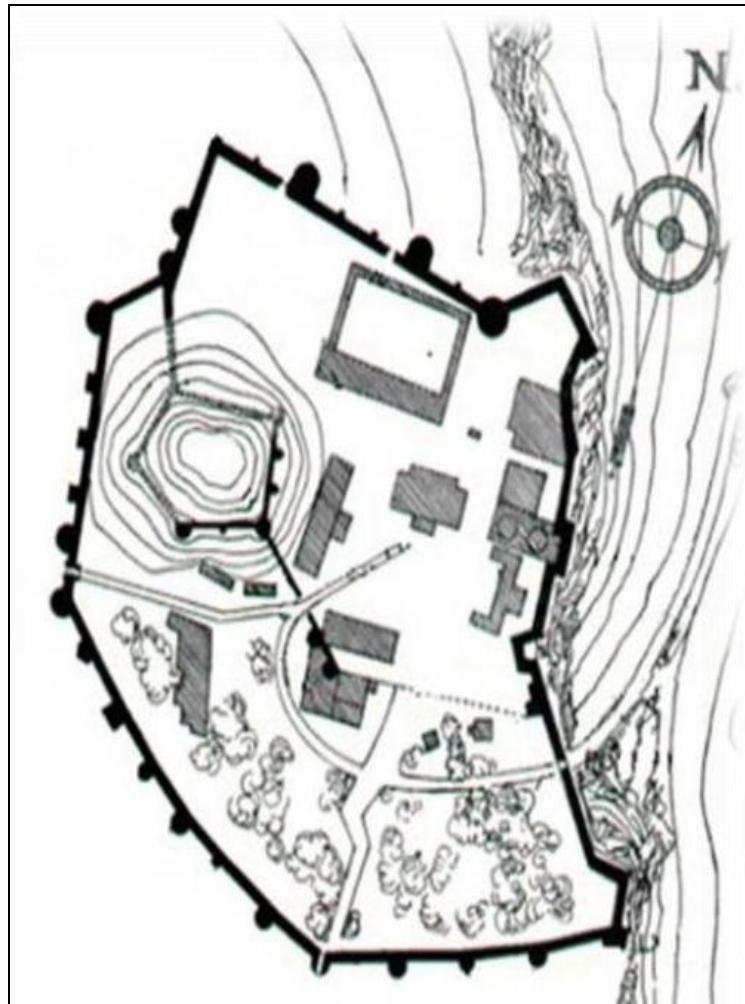
d

a

b

a

b

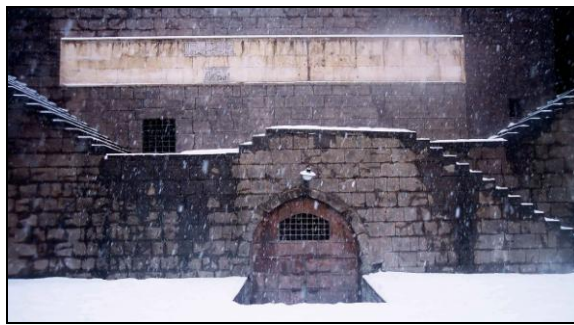
a

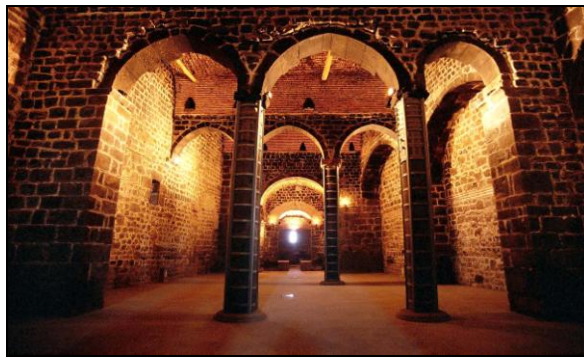
b

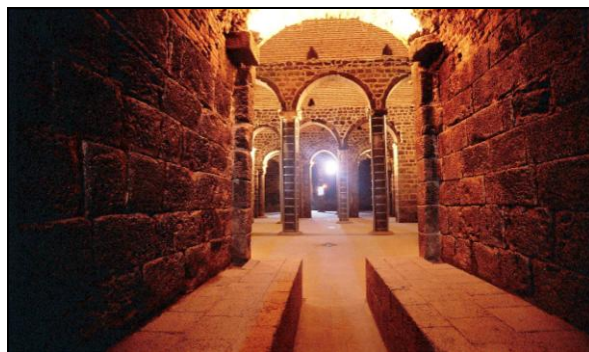
a

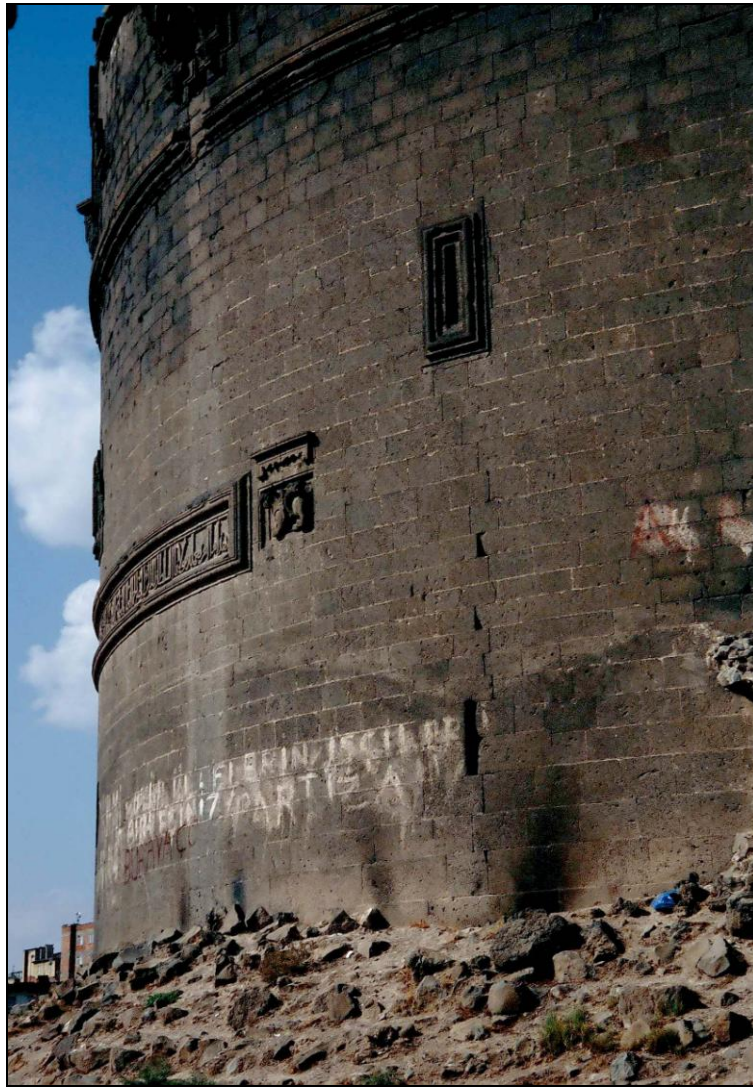
b

c

d

a

b

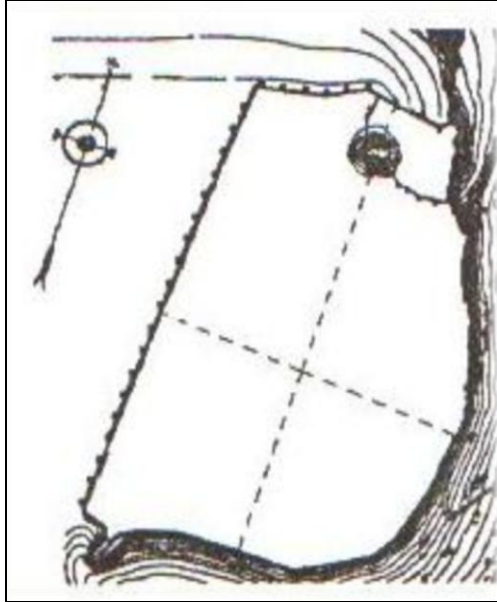

a

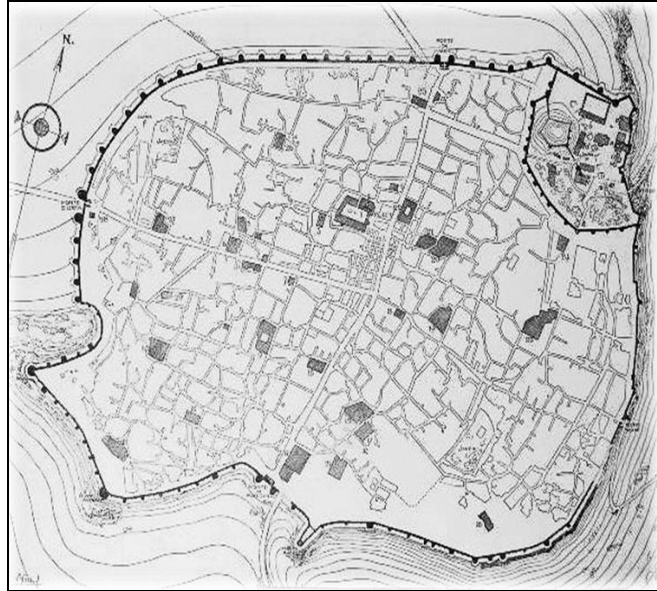

b

a

b

b

a

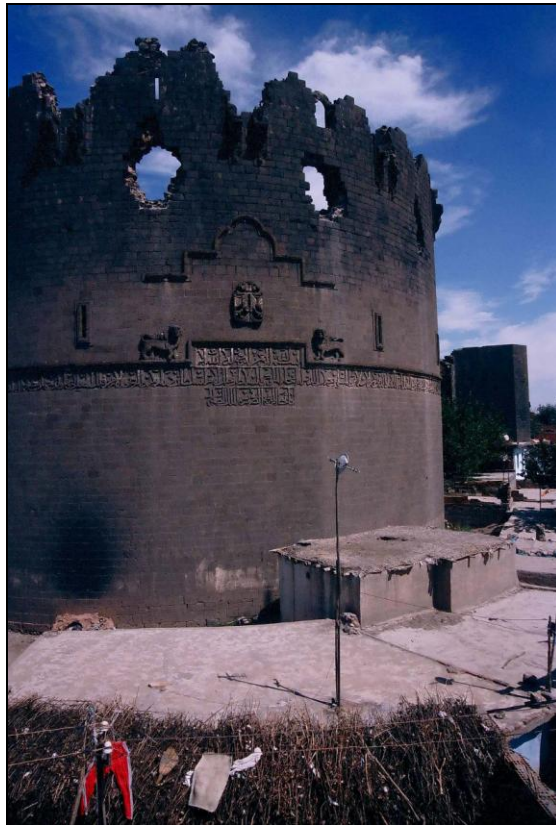
b

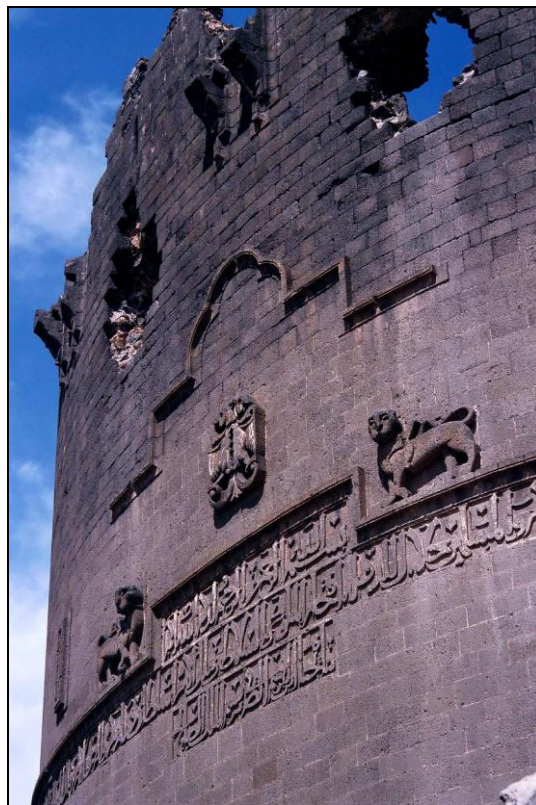
a

b

a

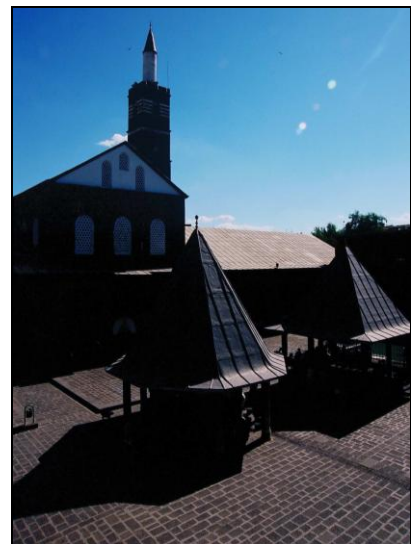
b

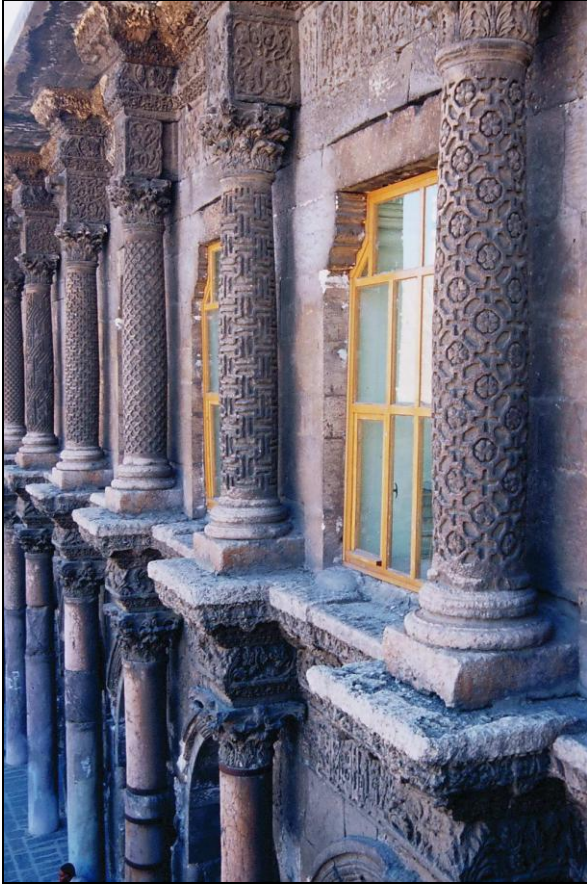
a

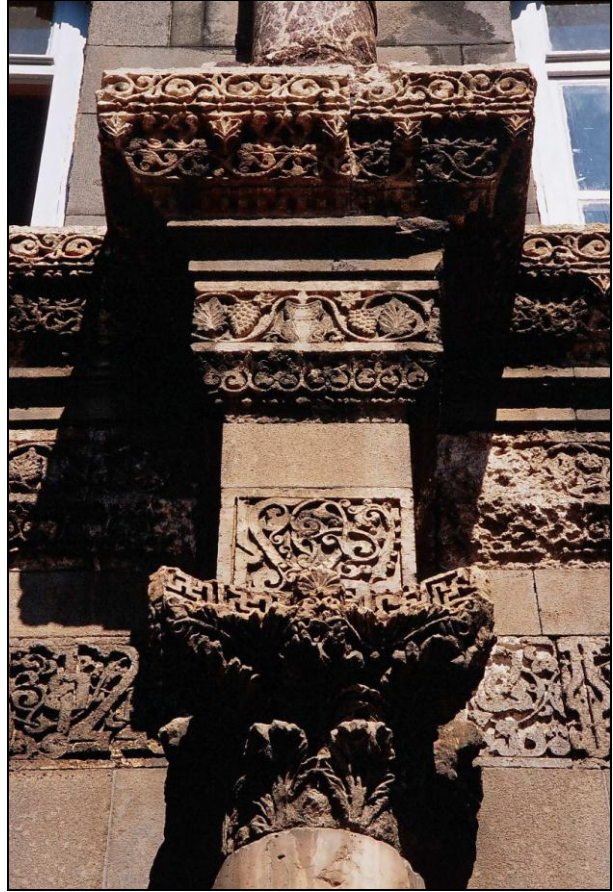
b

c

a

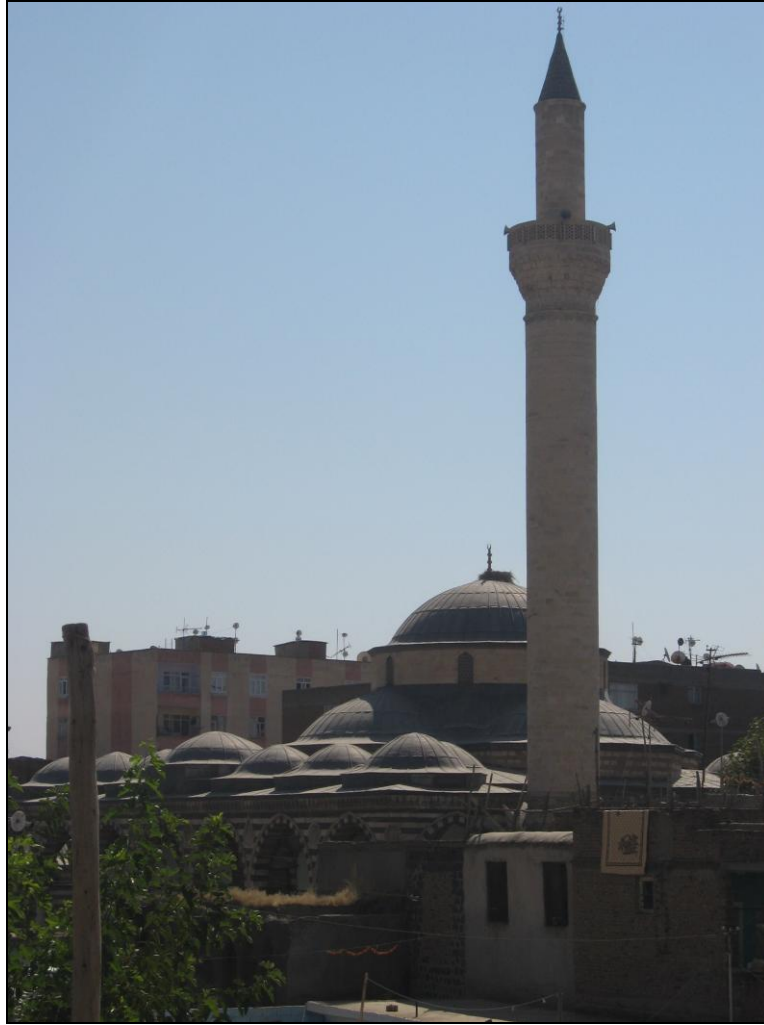
b

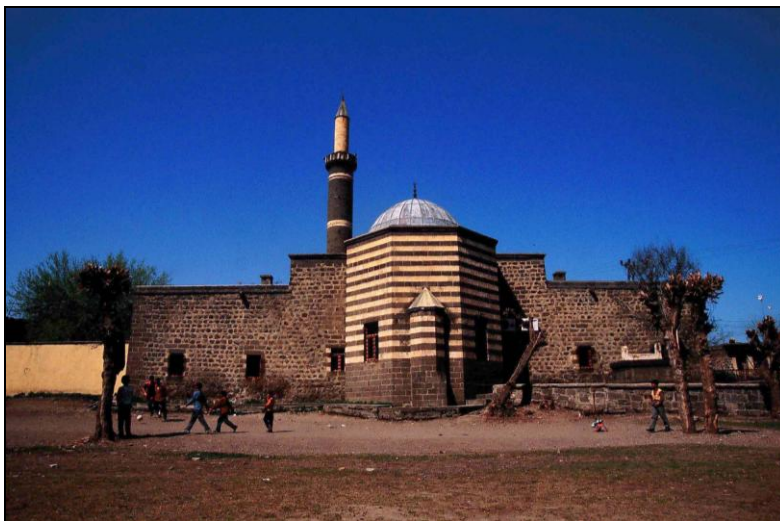
c

d

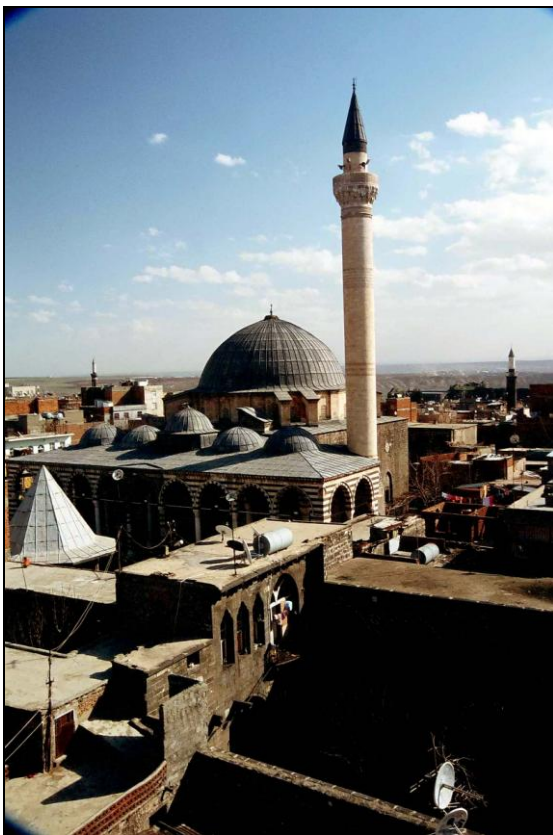
a

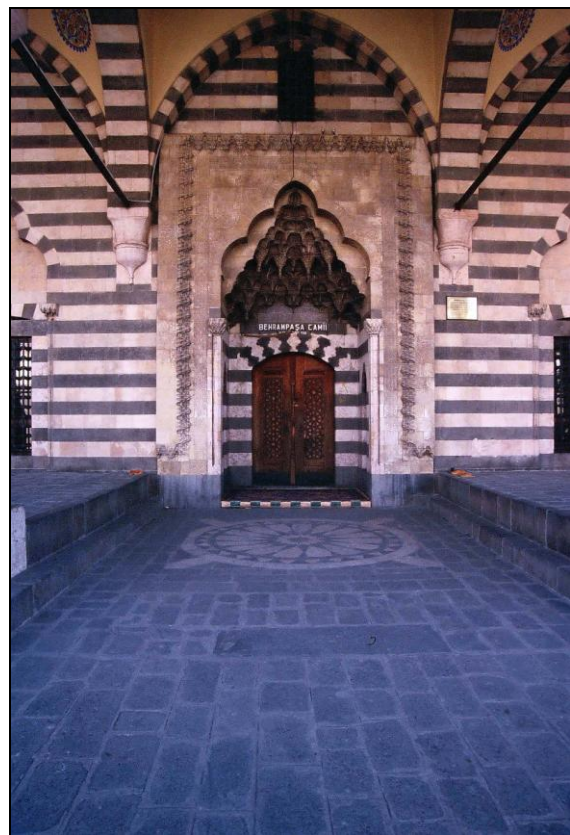
b

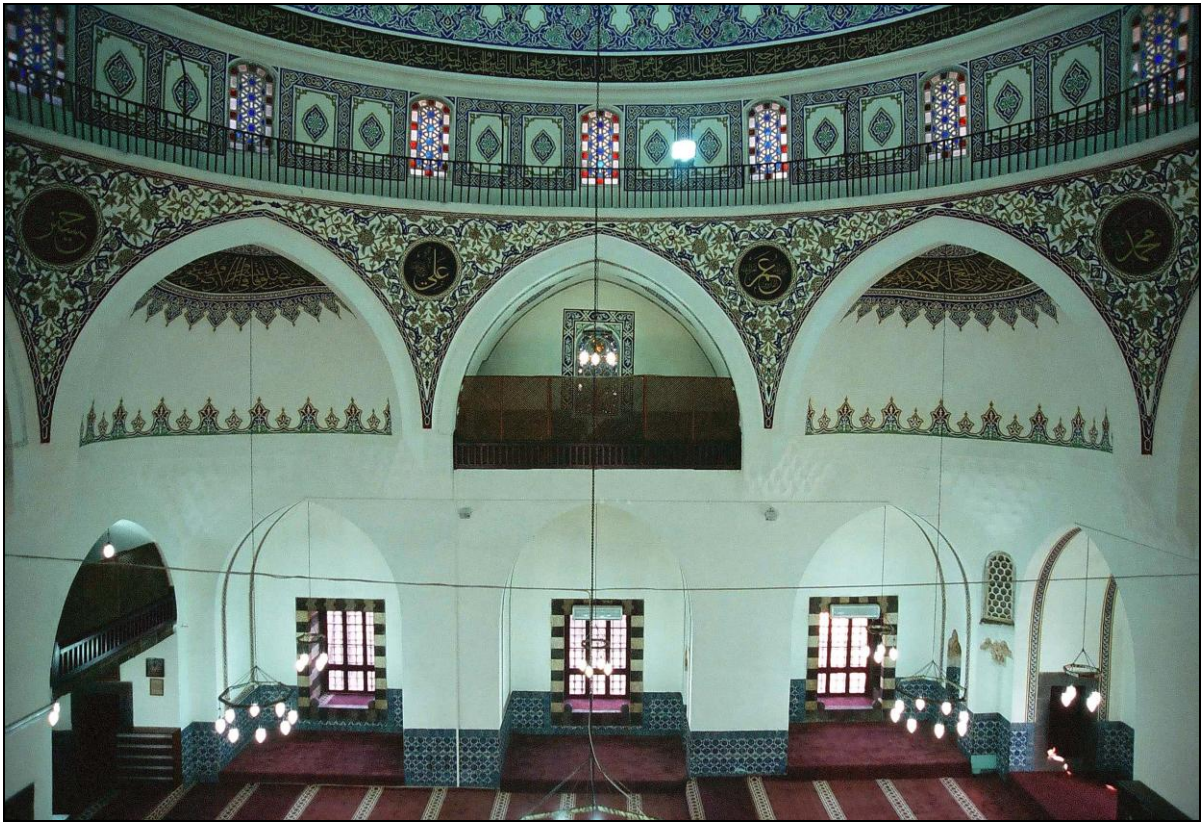
b

b

c

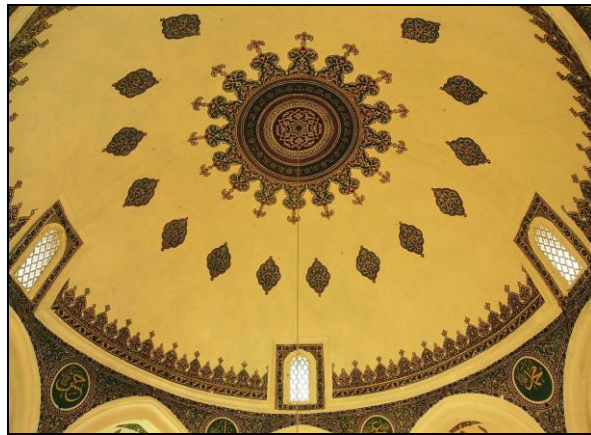
a

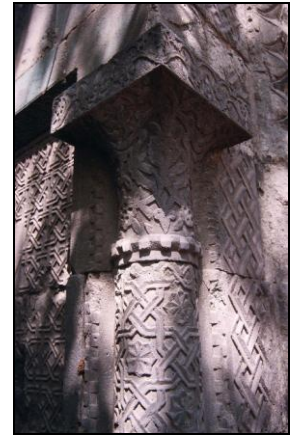
b

a

b

c

d

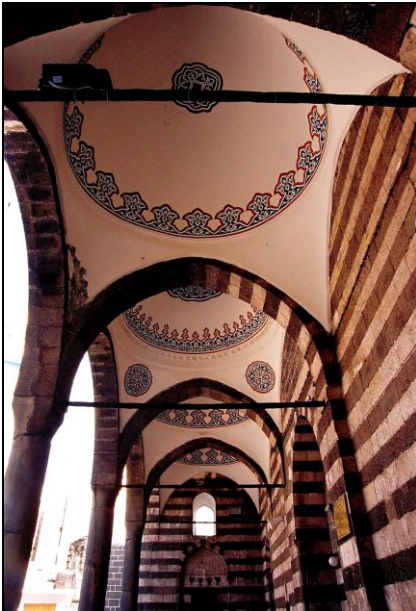
e

a

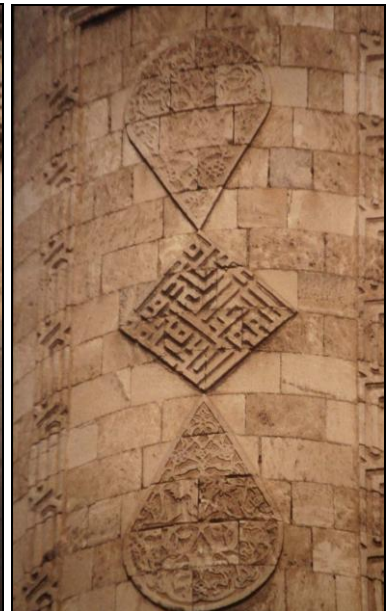
b

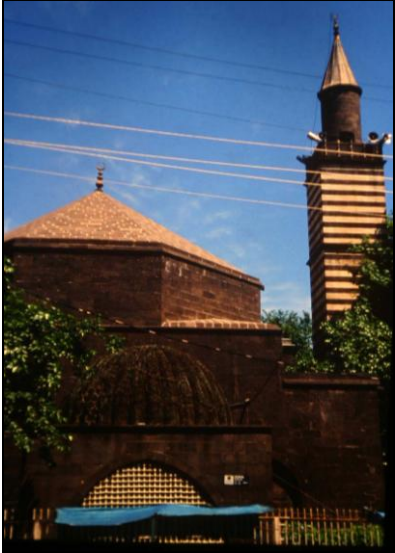
c

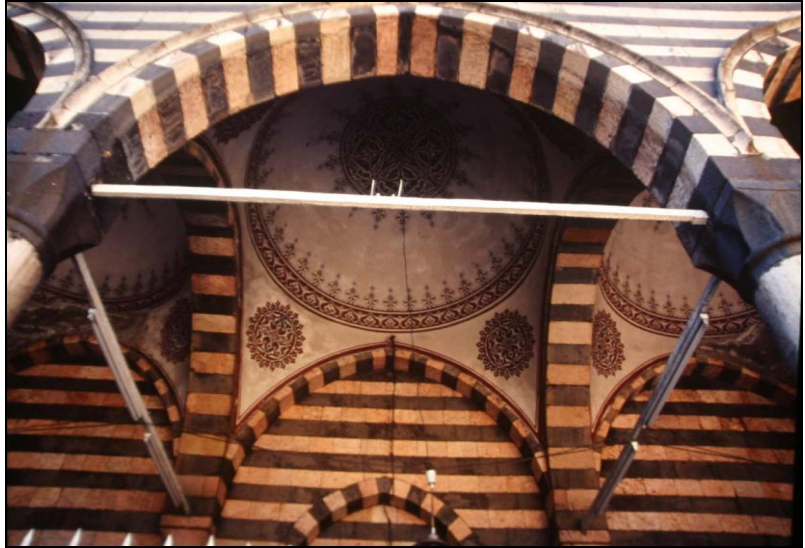
d

e

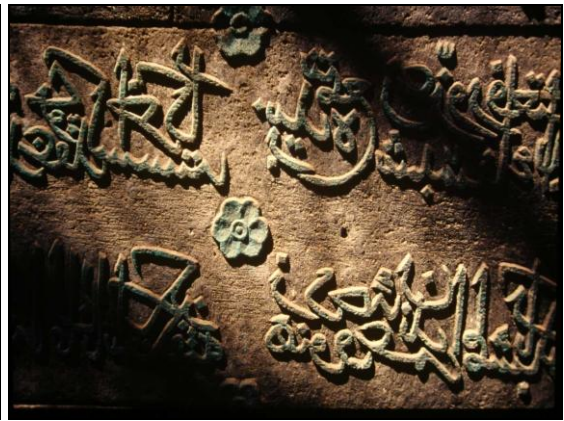
a

b

c

d

a

b

c

a

b

a

b

c

a

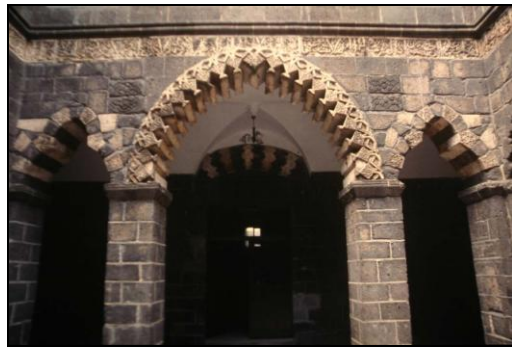
b

a

b

c

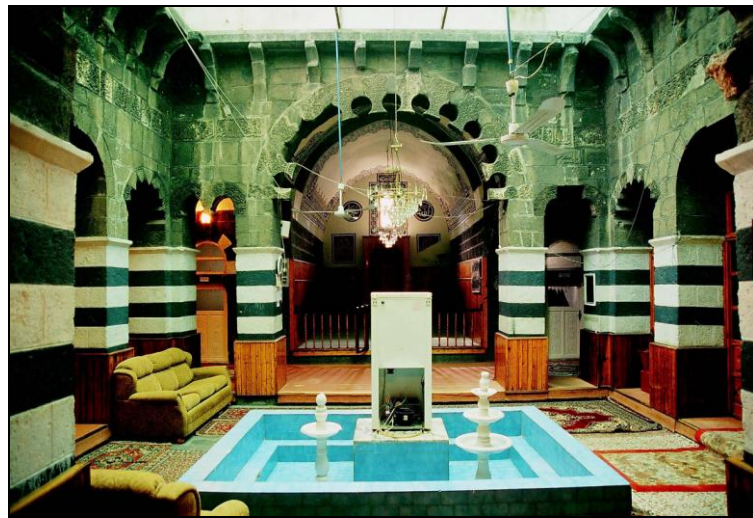
d

e

a

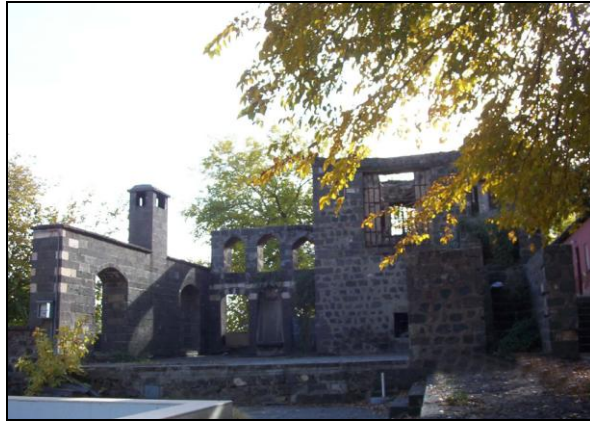
b

a

b

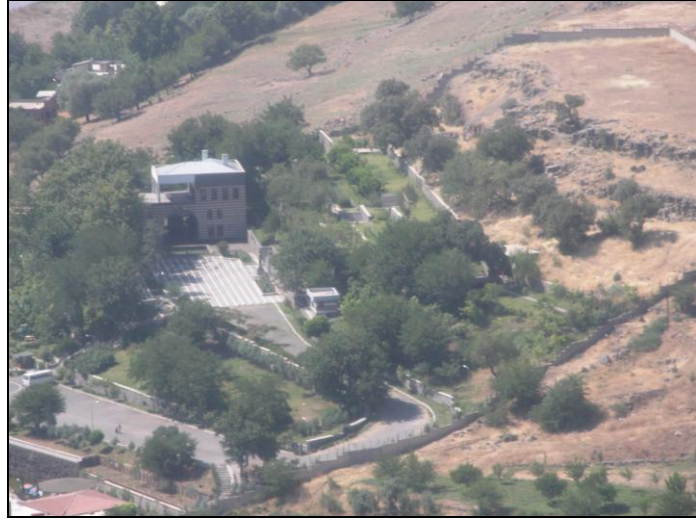
a

b

c

a

b

c

a

b

a

b

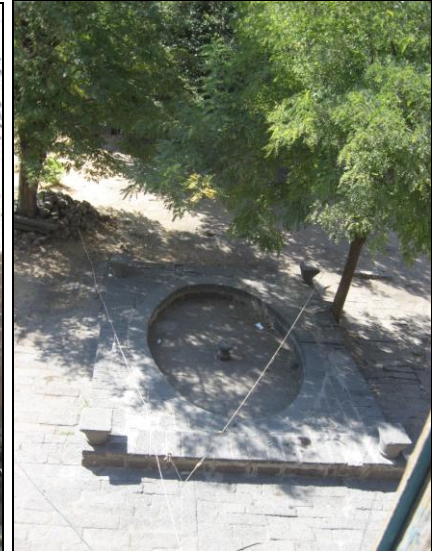
a

b

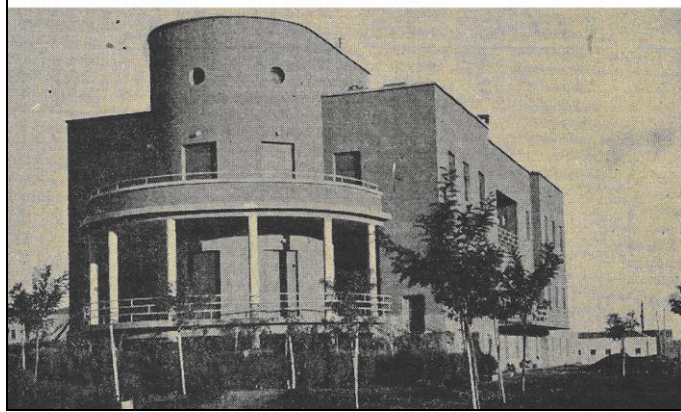
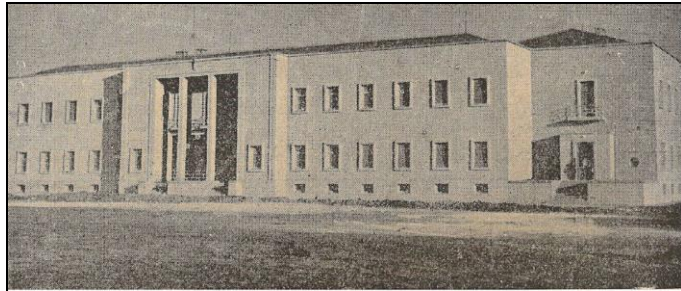
c

d

a

b

a

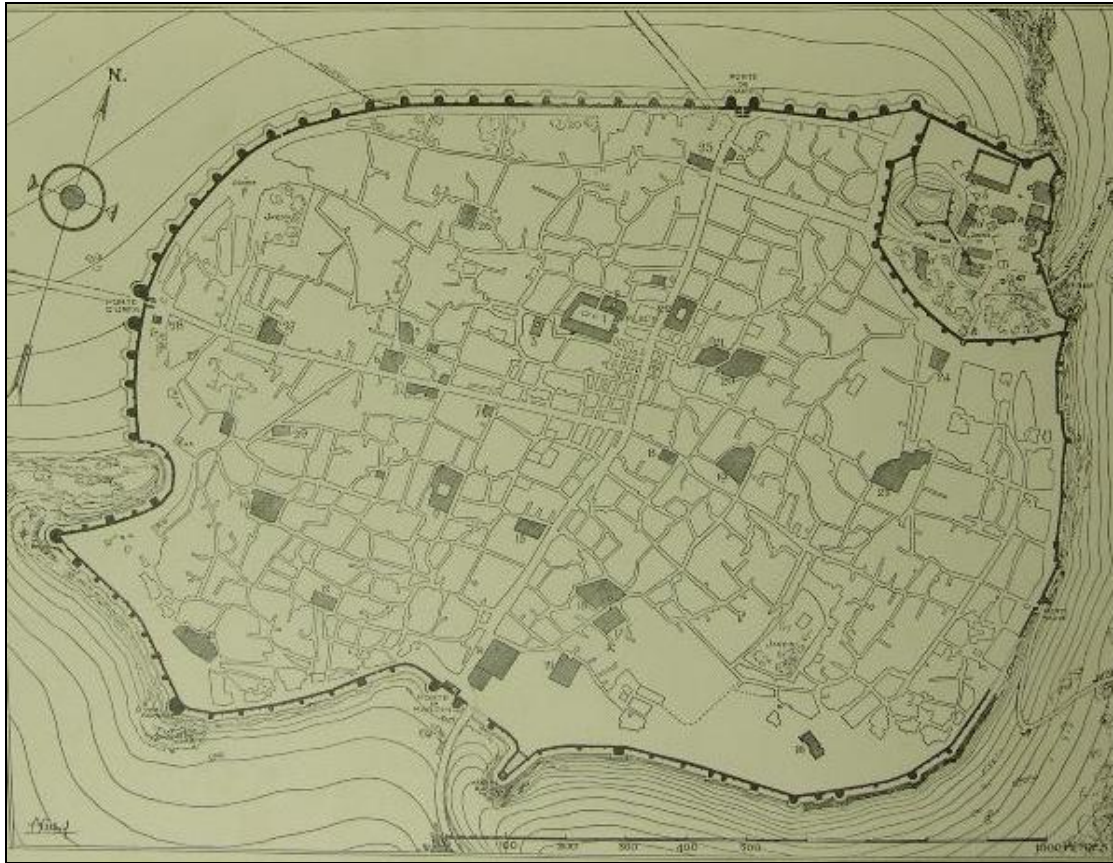
b

a

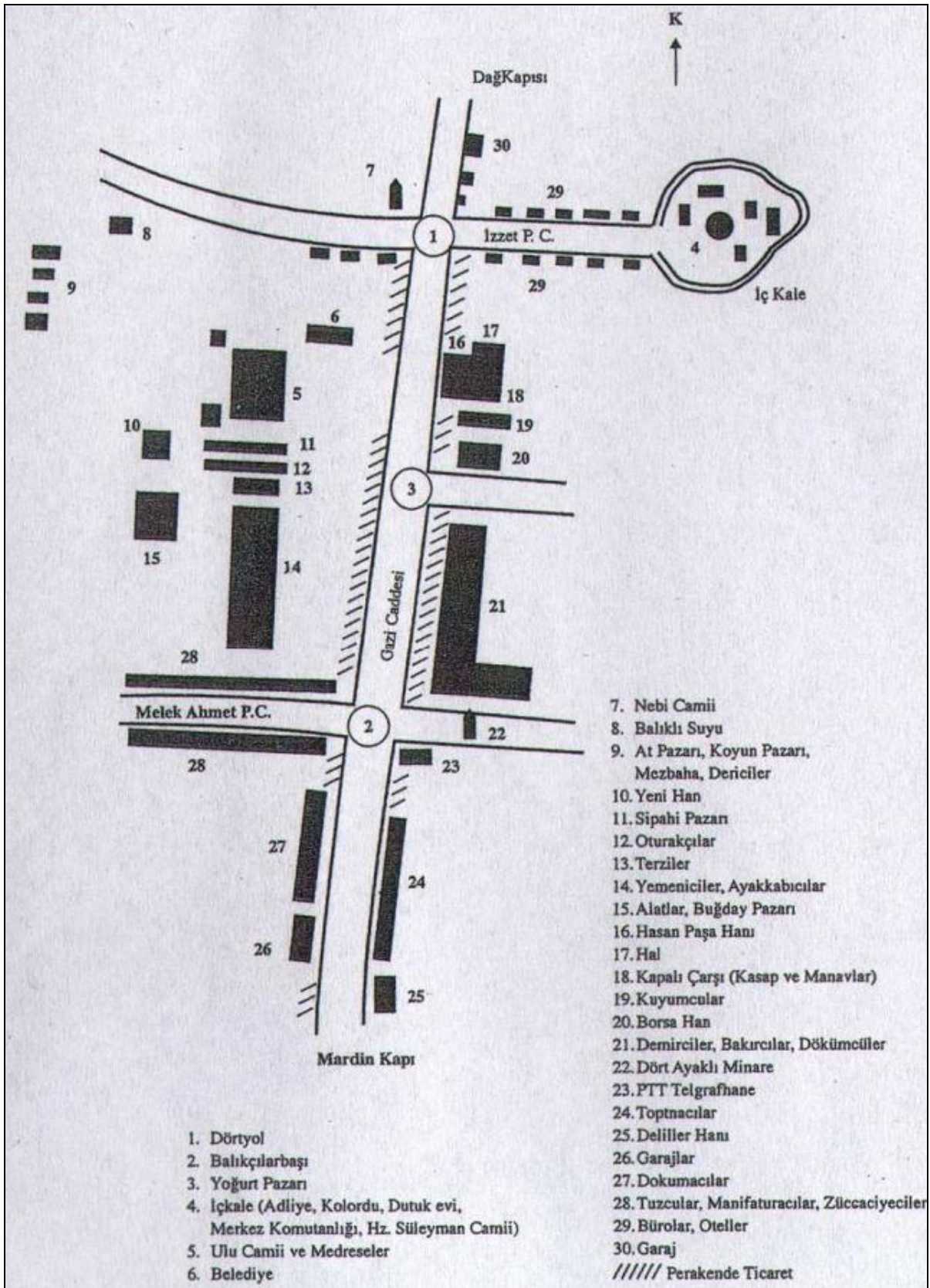
b

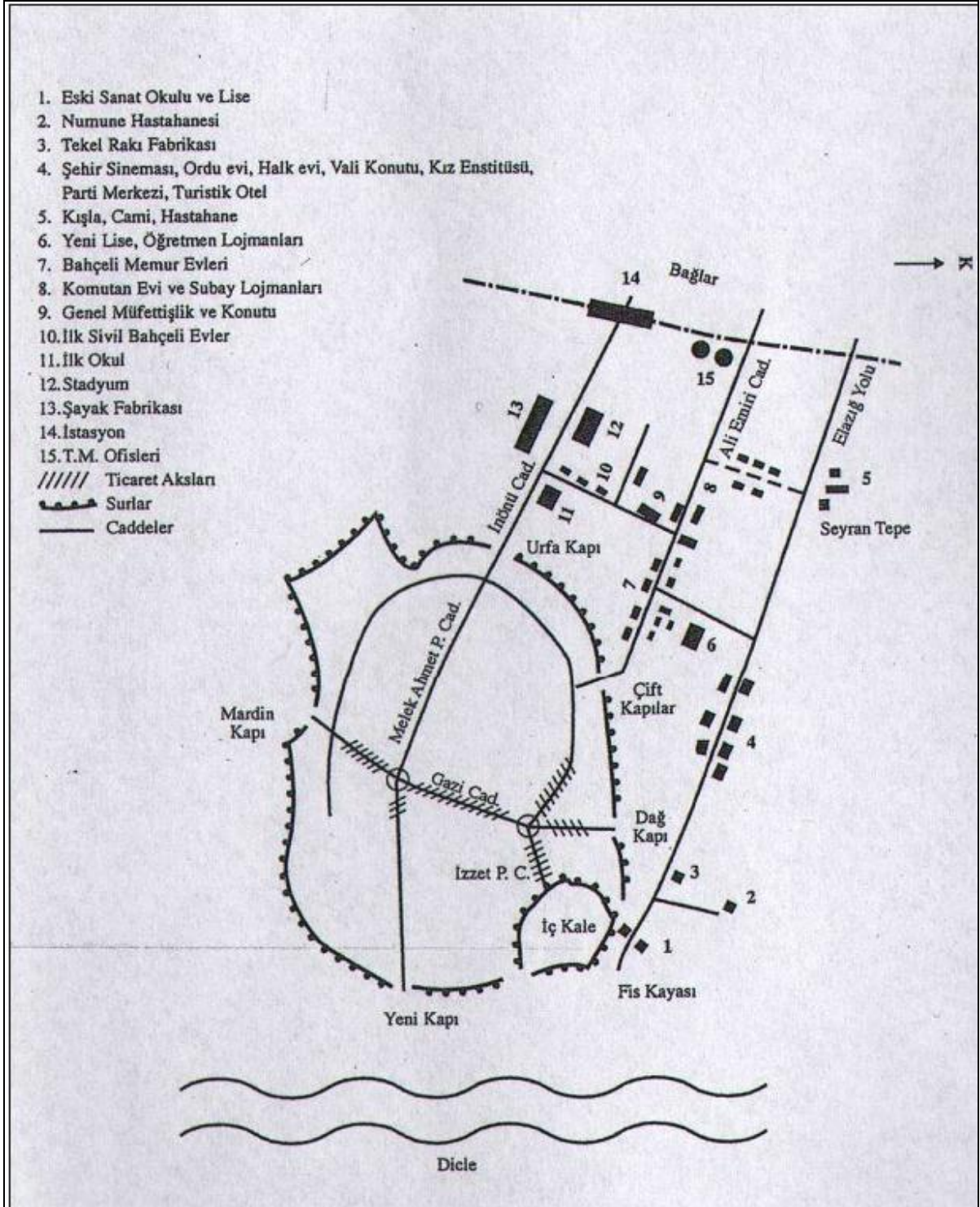

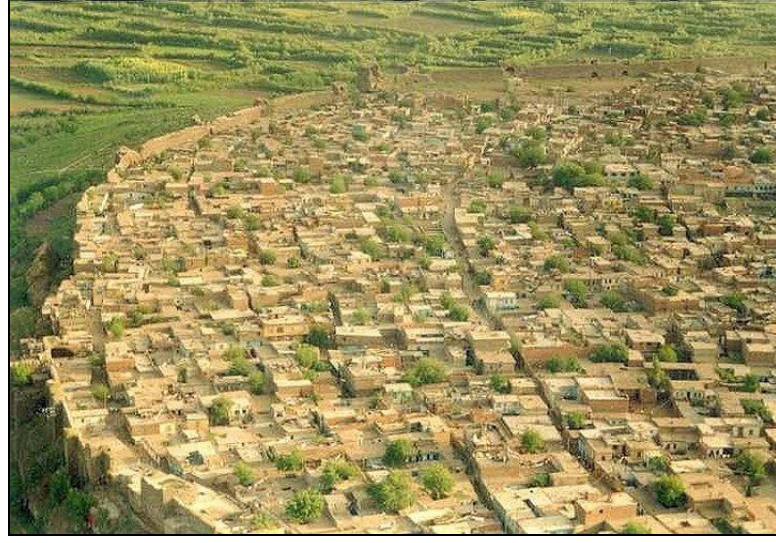
a

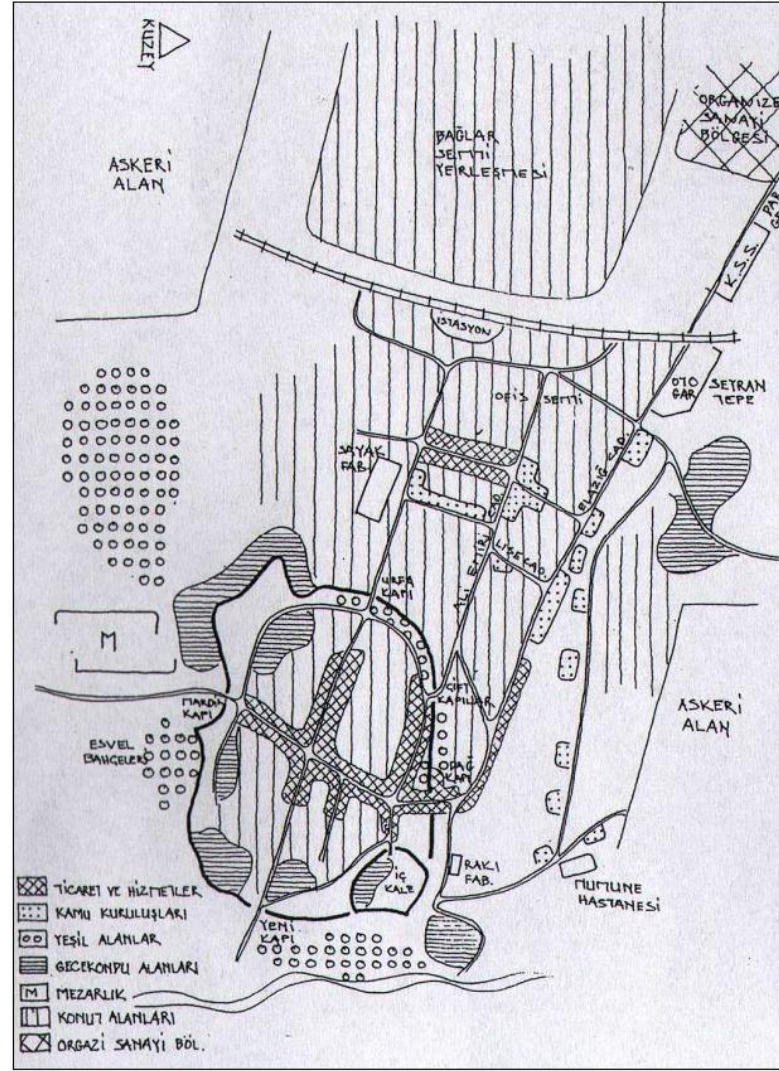
b

a

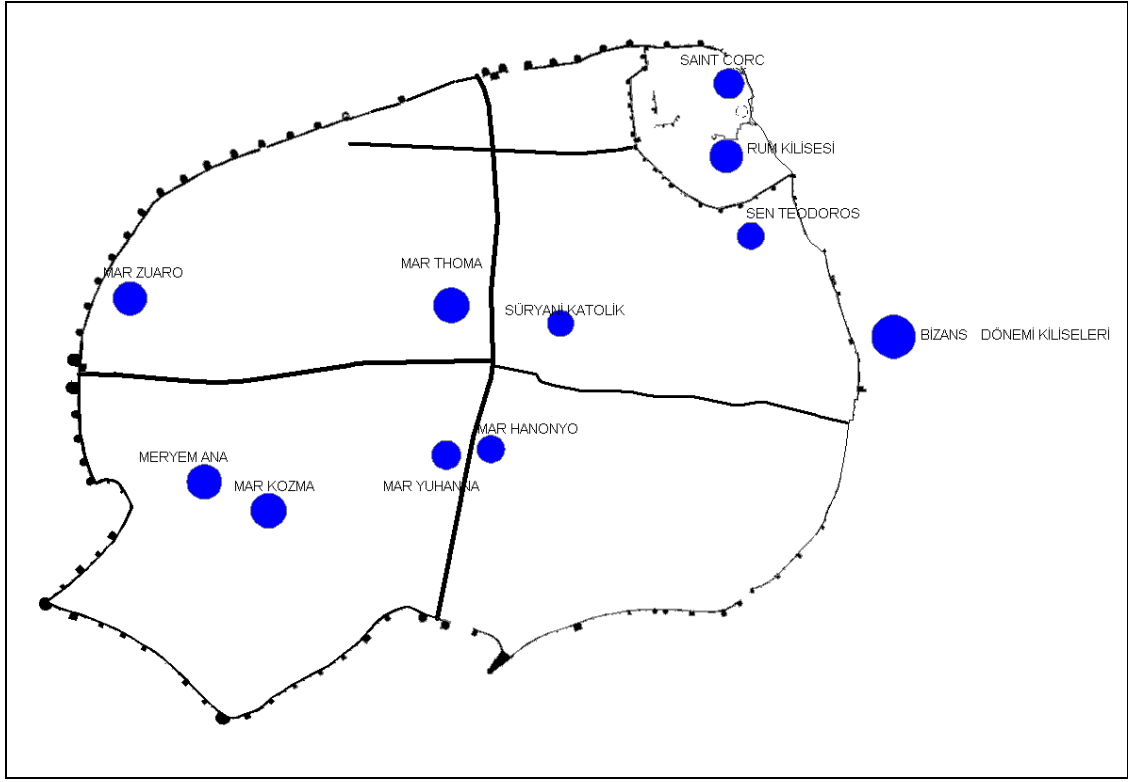
b

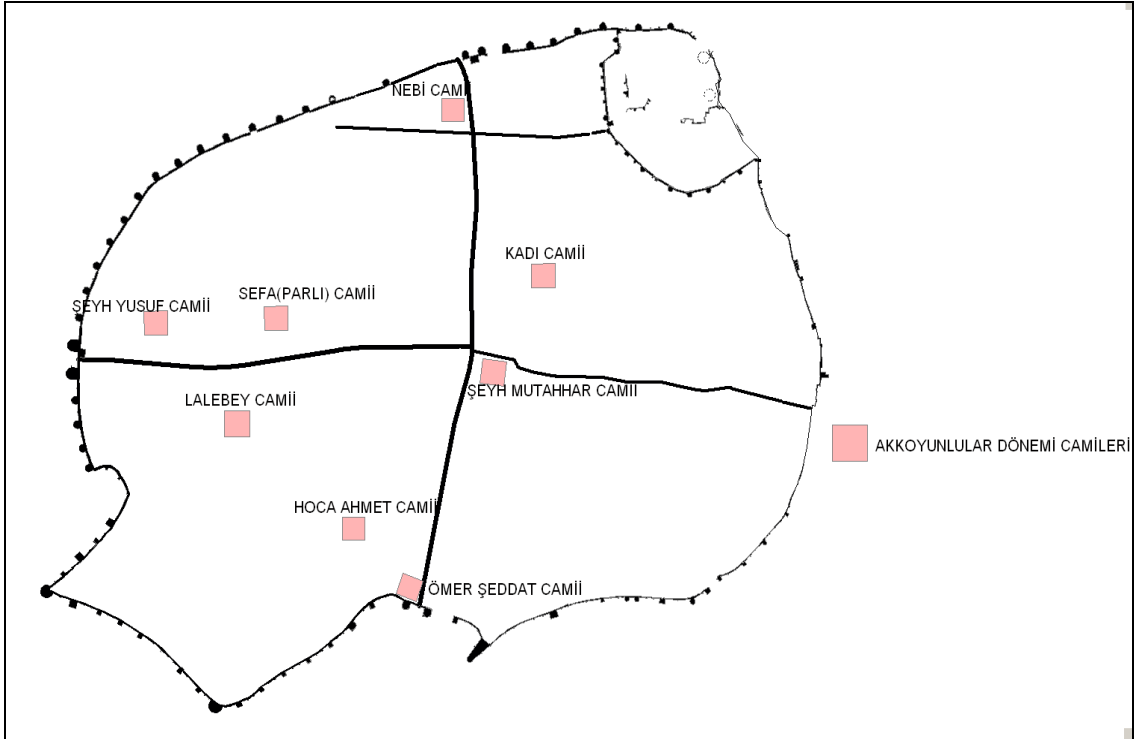
a

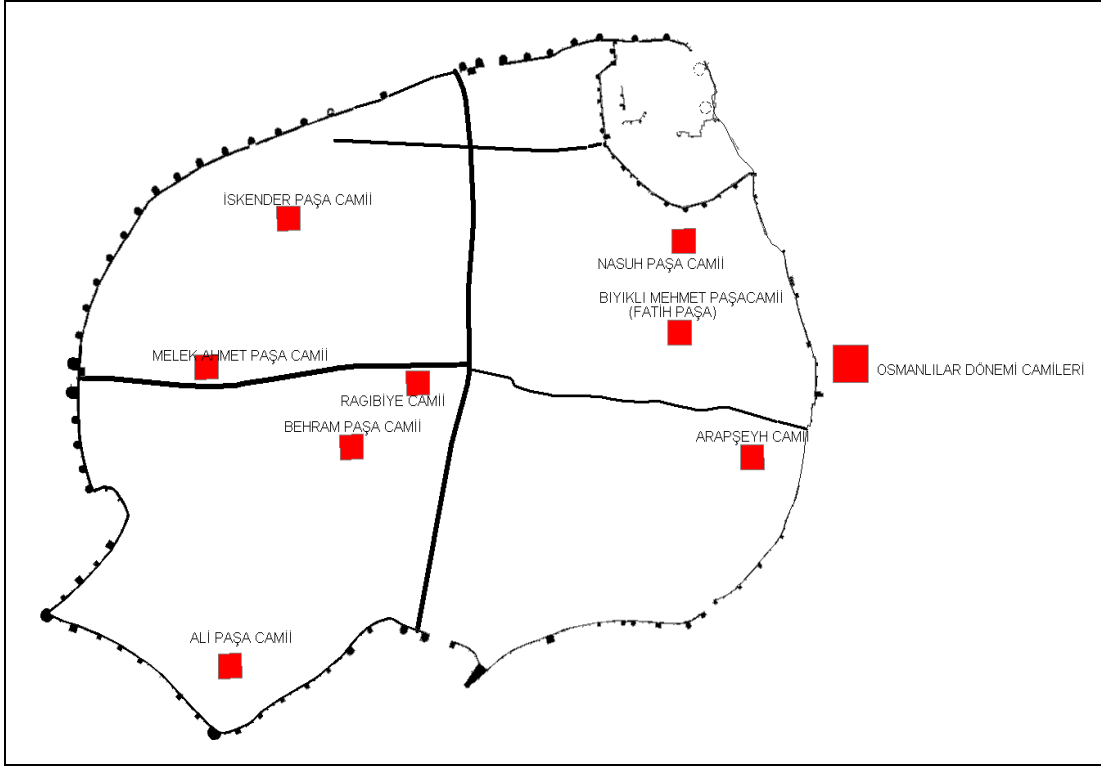
b

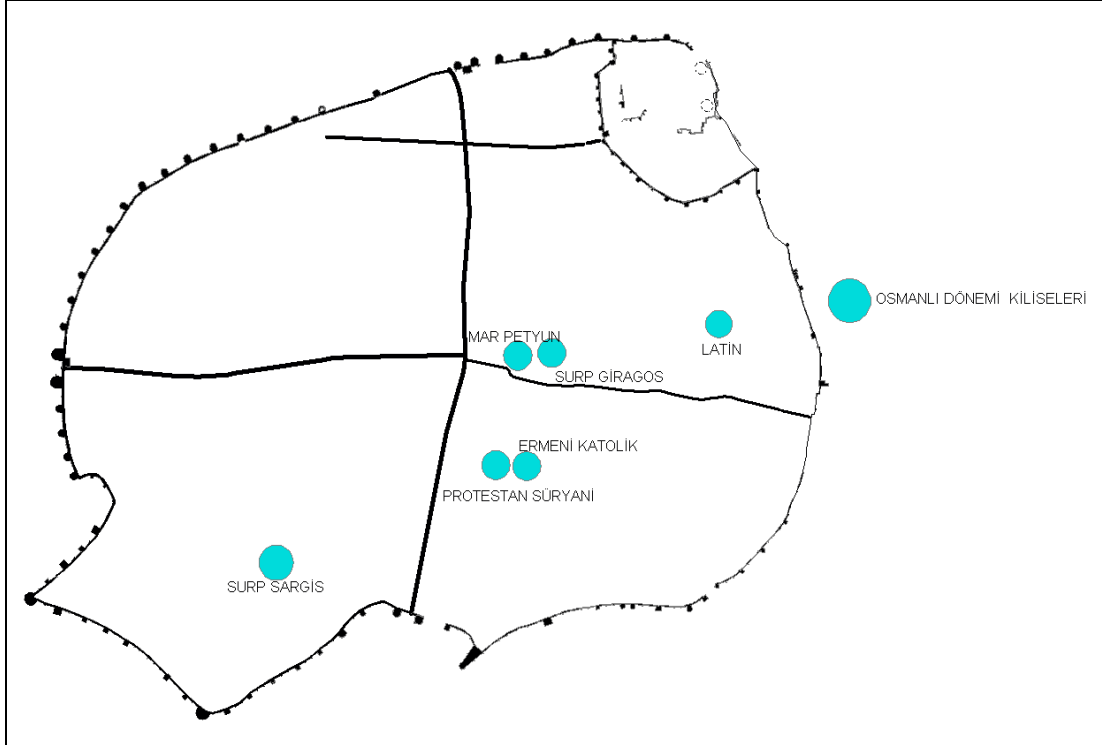
a

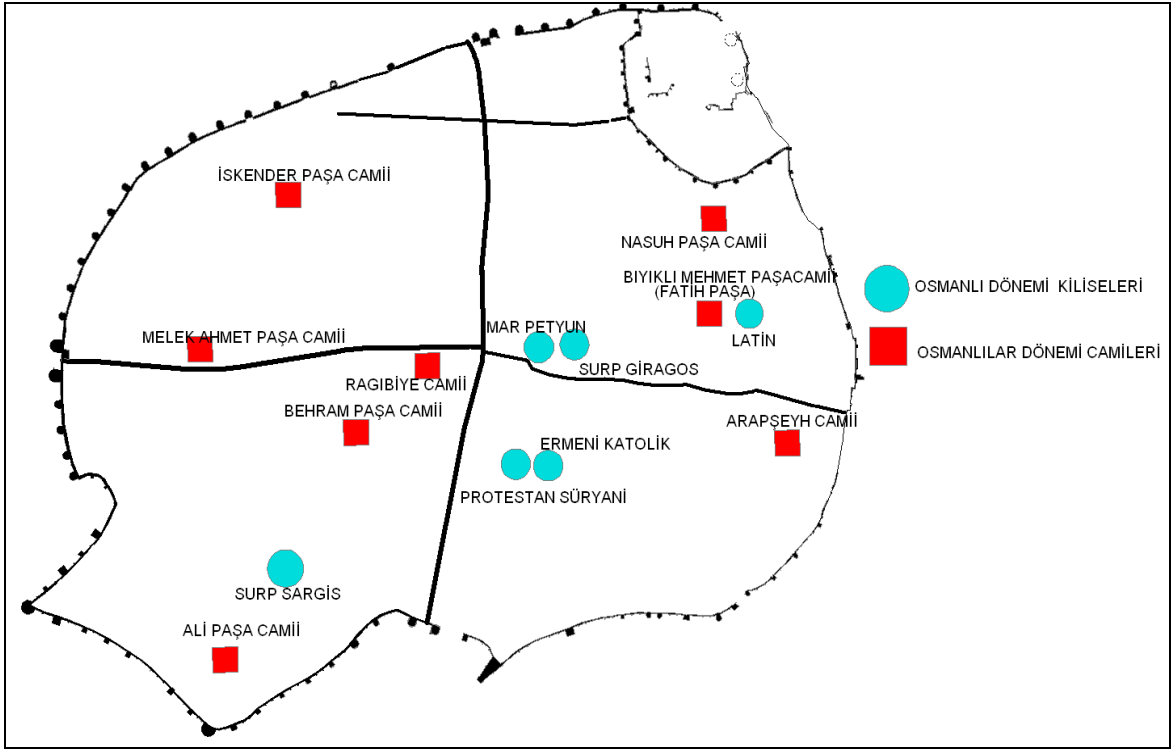
b

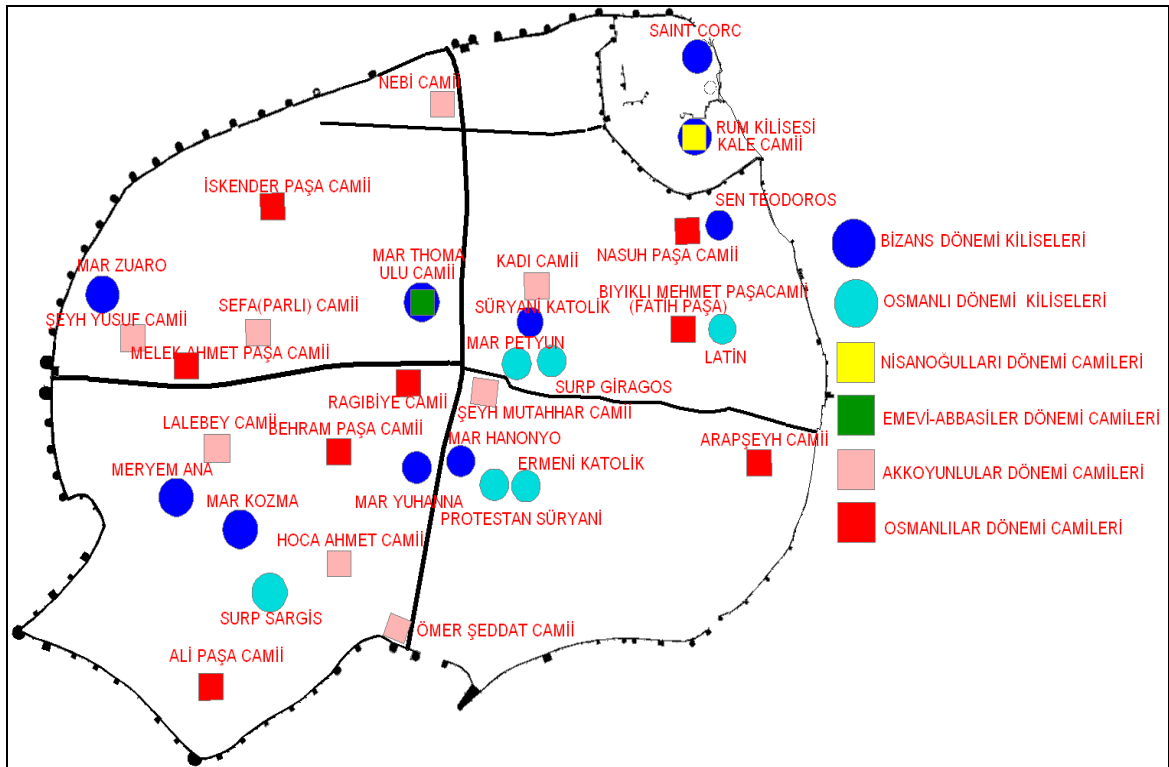
a

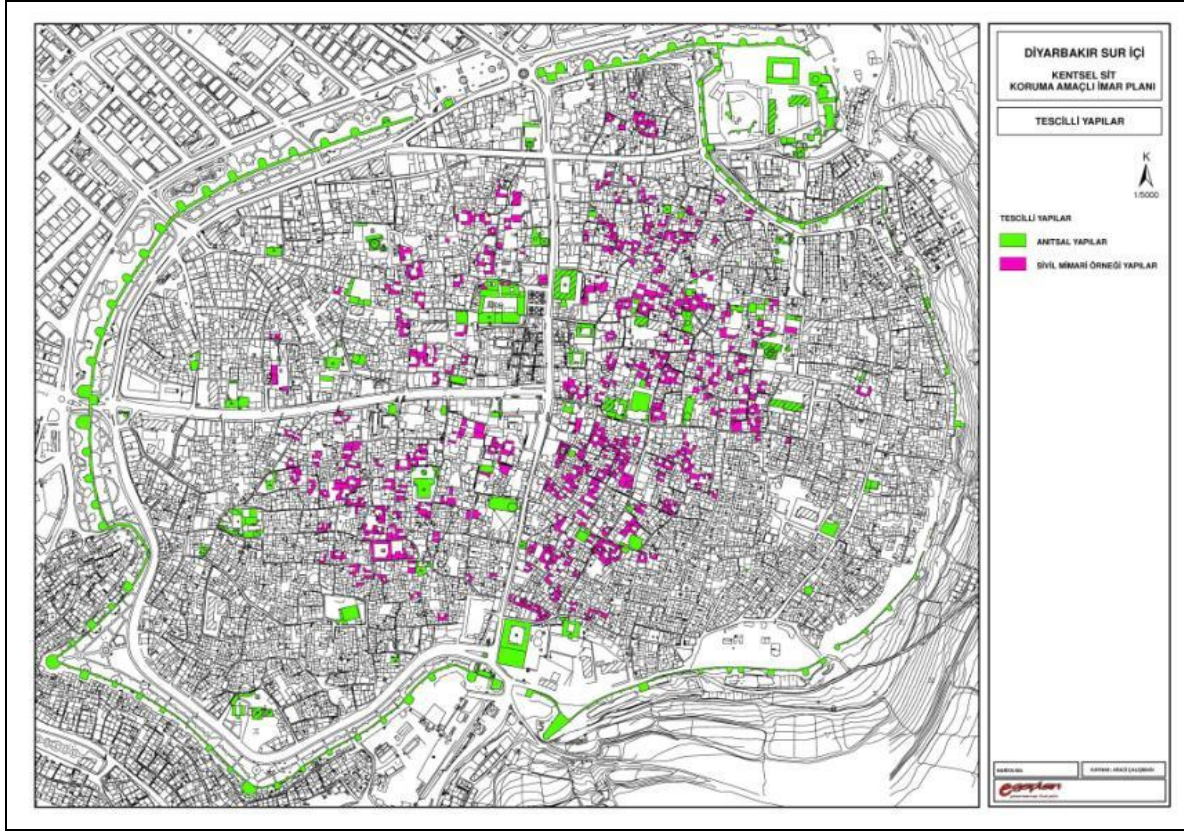
b

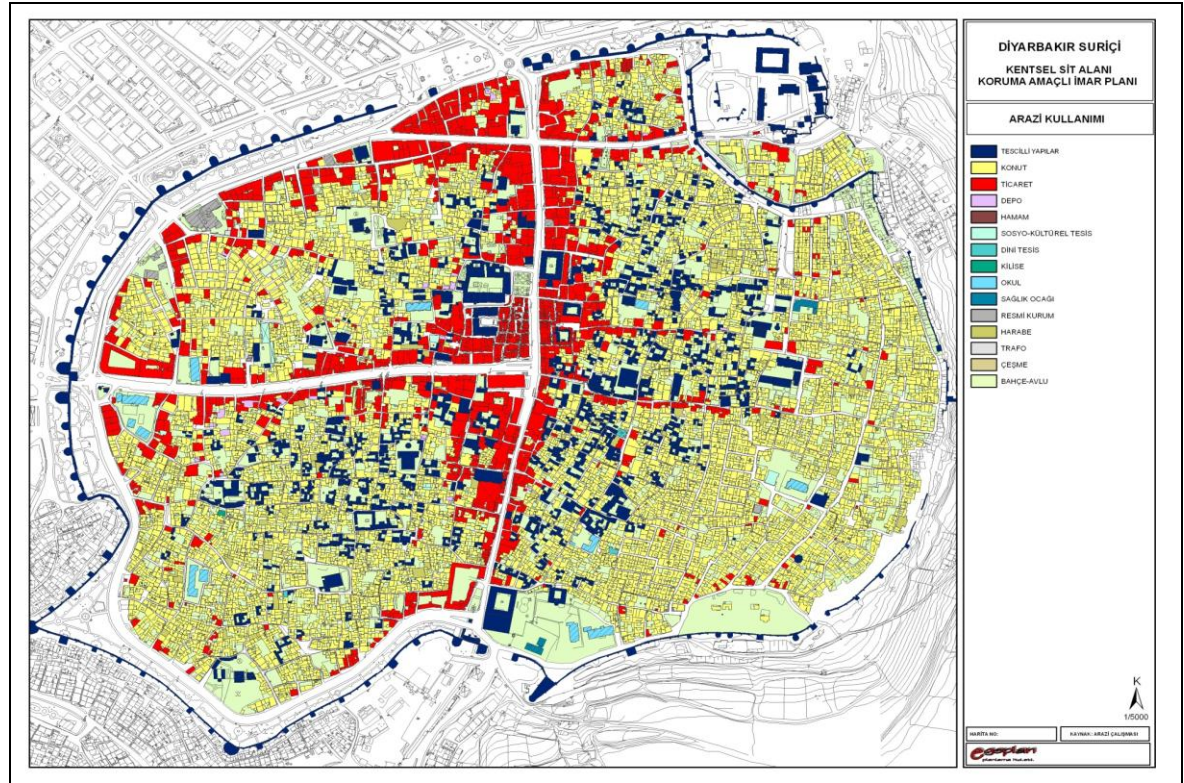
a

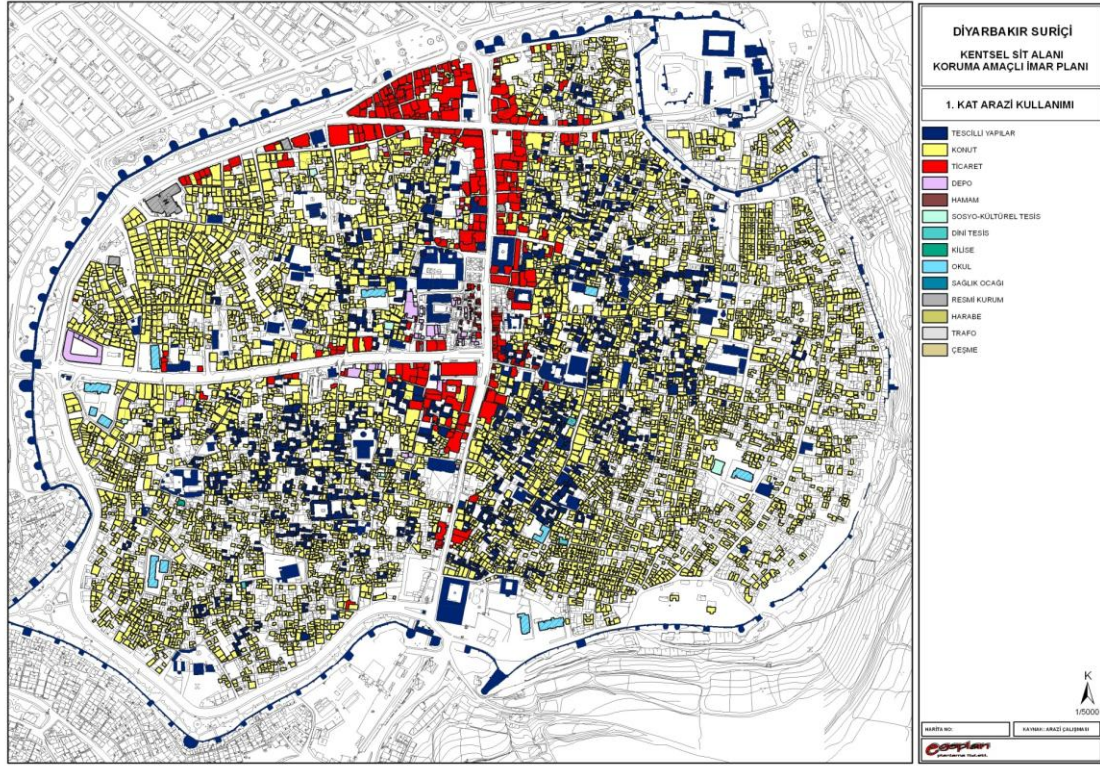
b

a

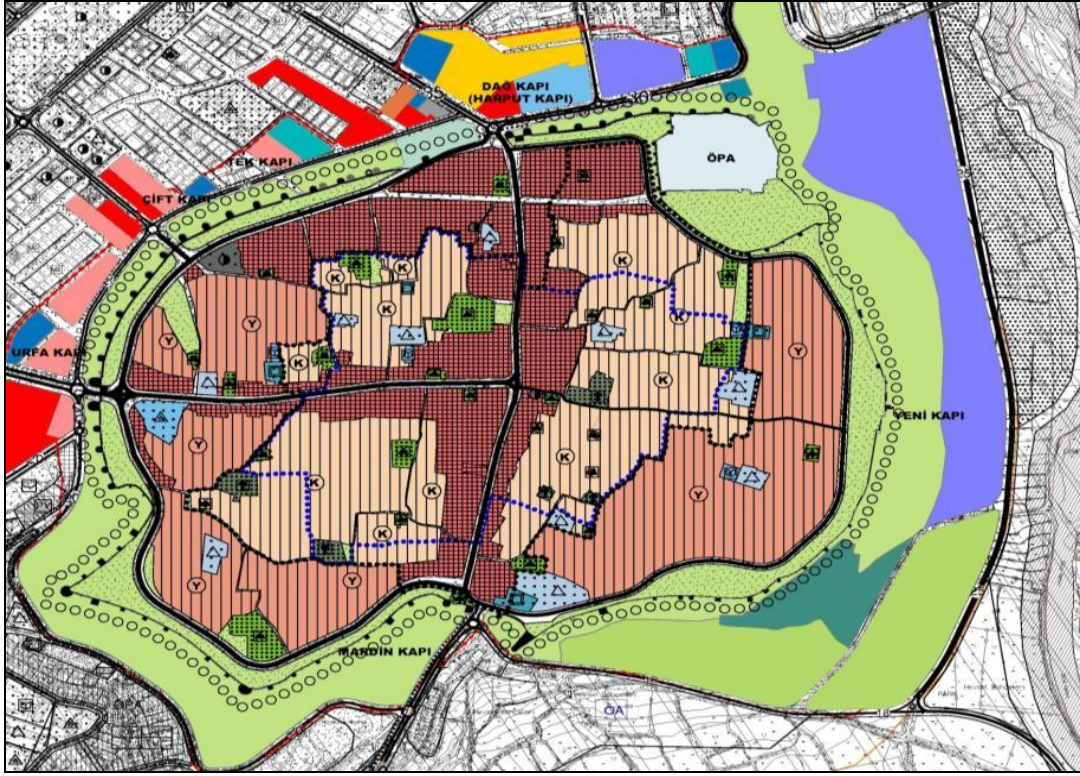
b

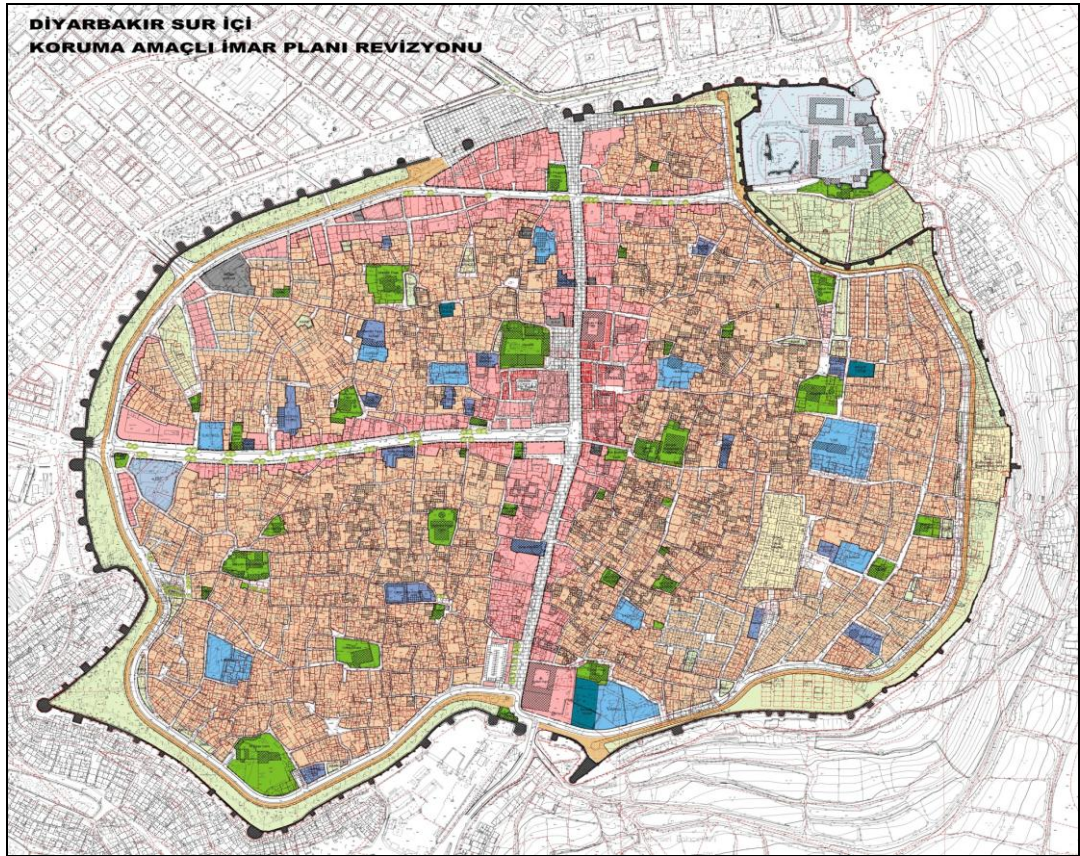
a

b

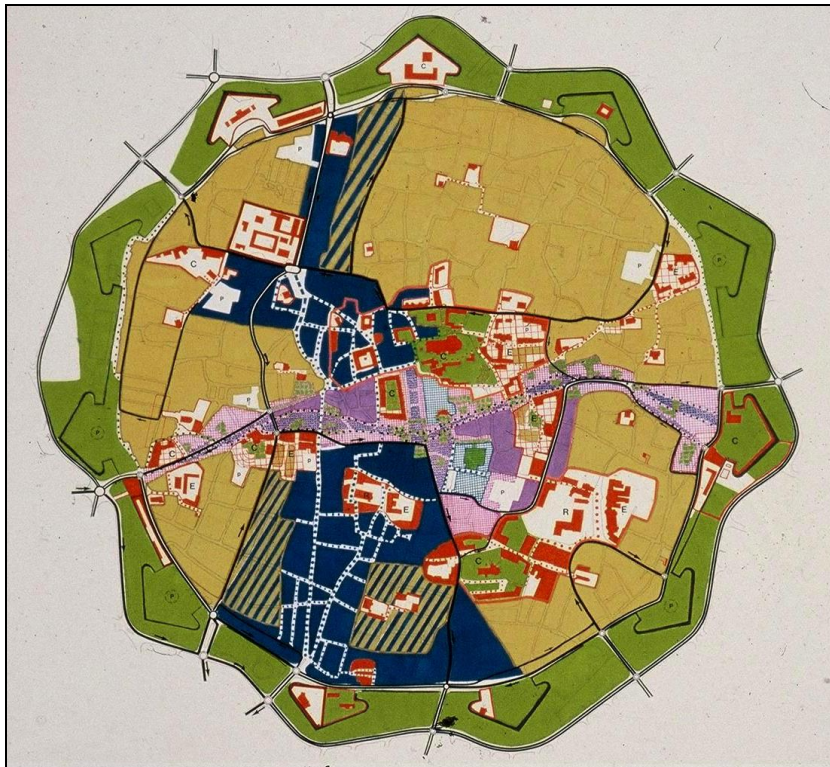
a

b

a

b

a

b

c

d

e

f

a

b

c

d

e

f

a

b

c

d

a

b

c

d

a

b

c

d

e

f

a

b

c

d

e

f